

Vallabjee Ramjee.

પ્રસ્તાવના

મારી ઢેટનીક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ 'સોલકીયુગની કીર્તિ-કથાઓ' નામે બહાર પડે છે. કાગની ગતિને વચ્ચે યથા સ્થાને વિલીન થઈ ગયેલા અણહિલપુર પાટણના મહારાજાની ગાદીએ આવનાર સોલકીઓના સમયના રમરણીય પ્રસંગોને વીણીને વાર્તાઓ રૂપે આ મુદ્રણમાં ગુથ્યા છે. બીજા ઘણાંયે પ્રમુખો આનેખન માગે છે એક જ પુસ્તકમાં બધા મમાવી શકાય તેમ નથી.

ગુજરાતની જાહોજલાલી અને મમ્મદિ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે એ મમ્મદિના વખાણે તો કન્યાણના રાજા ભુવકને ગુજરાત છોડવા લલચાવ્યો, પચાસરનો જયશિખર હાર્યો અને માર્યો ગયો, પણ નમ્યો નહિ વનમાં જન્મેના વનરાજે ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું હાથ ક્યું અને સવત ૮૨૧માં અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું.

અણહિલપુર વસ્યું ને ગુજરાત પુનર્જીવન પામ્યું. ગામાની ગાદી લઈ મૂળરાજ મહારાજે મોલખીવશ સ્થાપ્યો. મોલખીઓના સમયમાં પાટણનું રાજ્ય મહામાત્રાન્ય બની ગયું-ગુજરાતની જાહોજલાલી પરાનષ્ટાએ પહોંચી. એ મમયનો ઇતિહાસ વાચતા જશે ઇત્તપનિક કથા વાંચતા હોઈએ તેવો લાભ થાય છે.

મધ્યયુગના એ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અણહિલપુર પાટણ સૌથી ઉંચું કોટીયું કરે છે. પાટણના મહારાજાઓએ પાટનગર હતું. મારા ભાગતર્પણમાં પ્રખ્યાત હતું. પાટણની શાભા દેવનગરીનો ખ્યાલ આપતી, એ પાટણ હાલ નથી—જે નવું પાટણ વધુ છે તે જુના પાટણનો ખ્યાલ આપી શકે તેમ નથી. જે પાટણને રક્ષવા કરણ-થેલો હેતુ નિષ્ફળ સુધી લઇયો તે પાટણ તો જમીન નીચે દટાઈ ગયું છે. સિદ્ધરાજ મહારાજના સમયનો લોખંડી કોટ, લવ્ય સહસ્ર-લોમ, ગગનચુંબી મહાલયો, અમંખ્ય દેવાલયો ક્યાં ગયાં તેનો પતો નથી. સારા માર્ગે પત્થરોના કુડા ને ઇંટોનાં સોડાં પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

દ્વાત્રય ગ્રંથનો કર્તા જે પાટણને વર્ણવે છે તે પાટણ ક્યાં છે ? જે પાટણનો બાર બાર માહિરતો વેશવો હતો, જેમાં ચોરાશી ચોક અને ચોરાશી ચૌદાં હતાં; જેમાં અસંખ્ય દેવાલયો, પ્રાસાદો ને પાકાગાઓ હતી; જેમાં સોના રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકચાળો, આયુધાગારો, હાથીખાનાં અને હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, મોતી, હીરા, સુમંધી વસ્તુઓ, કાગાકરીગરી, નાણાવટ વિગેરેનાં પૃથક પૃથક મોટાં બજારો હતાં; જે પાટણમાં વેદની ચર્ચાઓ થતી; જૈનધર્મના મહાઆચાર્યો બિરાજતા; જે પાટણમાં હાપનકોટિપતિઓની ભૂંડળો વાળતી, કોટિપતિઓની હવેલીઓ પર ધ્વજઓ ફરકતી અને જે પાટણનો વેપાર એટલો બધો હતો કે દરરોજની લાખ ટકા આવક તો જકાતની આવની—એ સમૃદ્ધ પાટણ—માનવસાગરસમું ઉત્તરાતું પાટણ—સણગારેલા હાથીઓ અવરનવર જેના માર્ગે પર ફરતા તે લવ્ય પાટણ ક્યાં છે ?

યજ્ઞોવર્માને ૨૭વી પાટણ પાછા પધારતાં વિજયોત્સવની રાત્રિગે દીપમાળોની મેશનીયી ઝગમગતા પાટણને જોઈ સિદ્ધરાજ મહારાજ ‘પાટણના રાજમહેલમાં’ નામની આ સંમહની વાર્તામાં શોએ

હે:-“ એકદા આ પાટણે નહિ હોય ! ” એ ગમગીનીનો ‘પંડો’ પાડવો રહ્યો છે.

પાટણ પર નાશનાં મોજાં ફરી વળ્યાં છે

જુના કોટનો એક જુરજ છેલ્લો ક્ષત્રિય રાજા અહીં ‘સડયો’ છે તેની કલ્પના ખડી કરી જુનું પાટણ જેવા જનારને ગમગીન બનાવે છે. રાણીવાવના ઉડા ખાડામાં રહેલું થોડું પાણી અને જજીમતા કારી-ગરીવાળા પત્થરો ગત ગૌરવનો ખ્યાલ આપવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે.

કાગચક્ર ફરી વળતાં પાટણની જે અવસ્થા થઈ એવી જ બદકે એથીયે જુરી અવસ્થા ગુજરાતમાં ઠેરઠેર વેરાઈ પડેલા સોલંકીઓનાં અસંખ્ય સ્મારકોની થઈ છે.

નામ અમર કરવા-કીર્તિ કરાં કોટડાં ઉભાં કરવા-એ યુગના મહત્વાકાંક્ષી શ્રવે તલસતા. મહદ્ કાર્યો ફરી, વીરતાનાં કાર્યો ફરી કે સદ્કાર્યો ફરી તે કીર્તિની સુવાસ ફેલાવતા-પોતે ન હોય ત્યારેય યુગયુગના માનવીઓ તેમને સંભારે તે માટે લબ્ધ સ્મારકો બંધાવતા.

પાટણના સોલંકીઓએ એ દિશામાં પાછું વાળી જોયું નથી. જે રૂઢમાળ મૂળરાજ મહારાજે બંધાવવો શરૂ કર્યો અને સિદ્ધરાજ મહારાજે પુરો કર્યો તે બંધાવતાં એક કવિત કહે છે કે ચૌદ કરોડ મહેર કાગળે ચડી.

એને આપણે ધર્મલાવના કહીએ-કીર્તિની લાલસા કહીએ-કલાબકિત કહીએ કે પ્રજાકલ્યાણની વૃત્તિ કહીએ-જે કહેવું હોય તે આપણે અત્યારે કહી શકીએ છીએ. પણ પૃથ્વી પર દેવી કલા સર્જન-વવાના કોડ તો સોલંકીઓ જ કરી શકે. કાગળ પર ચૌદ કરોડ મહેર તો પાટણના રાજવિઓ જ ચડાવી શકે અને પ્રાણધર ગંગાધર જેવા સિંધીઓ સોલંકીઓને જ મળી રહે.

એ સમયમાં અગણિત દેવાલયો, જળાશયો, વાવો, કુવાઓ, તલાવો, કિલ્લાઓ અને કીર્તિસ્થંભો બંધાયાં. તેમાંનાં ધણીખરાં જમીનમાં સળી ગયા છે—કેટલાંકનાં અવશેષ ઉભાં છે—બહુ થોડાં જ મૂળ કલા અને ઉપયોગ સાચવી શક્યા છે.

સિદ્ધરાજ મહારાજે દિગ્પાળો આરાધ્યા એટલે કદાચ રૂદ્રમાળનાં નામનિશાન રહ્યાં છે. દર્ભવતી—હવે ડભોઈના નામે ઓળખાતા શહેરના ભાગ્યાતુટ્યા કિલ્લાનો ‘ હીરાભાગ્યોળ ’ નામનો દરવાજો તેની સુંદર કોતરણી અને કલાકારને લગતી કરણ ધટનાની દંતકથા જાળવી રહ્યો છે. સહસ્રલીંગ ન્યાં હતું તેમ કહેવાય છે ત્યાં તો ગાયકવાડી રેલ્વેના પાટા દુર મરકરી કરતા સીધા ચાલ્યા જાય છે. જરમા અને મયાની દહેરીઓ સામસામી ઉભી છે. વીરમગામનું મુનસર કંઈક શોભા ને ઉપયોગ ગમી રહ્યું છે. ધોળકાનું મહાવ મિનજદેવીનો ન્યાય દાખવવા વક્તા સેવી રહ્યું છે. આ સિવાય મોટેરામાં, ઝીંઝુવાડામાં અને અન્ય સ્થળોએ સ્મારકો ભાગ્યાતુટ્યા રહ્યાં છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વાવ તલાવો સોલંકીઓની સ્મૃતિ કરાવે છે; પરંતુ પુરો ખ્યાલ પામવા તો પ્રાચીન કવિત કે શિલાલેખો જ વાંચવા રહે છે.

કંકત સિદ્ધરાજ મહારાજના સમયમાં થું થું થયું તેનું વર્ણન સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામે પોતાના ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાતાઓ નામના પુસ્તકમાં એક કવિત ઉપરથી ‘ સધરા જ્ઞેશંધનાં કમહણો ’ નામના પ્રકરણમાં કર્યું છે.

એમા લખ્યું છે કે, “ સધરા જ્ઞેશંધે ૭૨૨૪ વાવો કરાવી, ૫૦૦૦ તલાવો ધરતી પર કરાવ્યાં—તેમાં ૨૦૦ બંધીઆર હતાં, દસહજાર પ્રાસાદો બંધાવ્યા, મવાલાખ પરબો બેમાડી, એકલાખ અને નવ કન્યાદાન દીધાં, સાહજીર તપસીની મદીઓ કરાવી, જોતિરહજાર ધર્મશાળાઓ કરાવી.....

“ ઉપરાંત શિહોરમાં બ્રહ્મકુંડ, પાટણમાં સહસ્રલીંગ અને તીરથીપુ’ તથા, વડનગરમાં સમેયુ’, ધોળકામાં વાવ, વીરમગામમાં મુનસર, ડમોધ, ઝીંજુવાડ, જસદણ, શરવા, આણંદપુર, વીરપુર, ભડલી, વડવાણ, જેતલપુર વિગેરે જગ્યાએ ગદો કરાવ્યા. દેવપટ્ટણમાં સોમેશ્વરનું દહેરું બંધાવ્યું અને સહસ્ર ગામ બ્રાહ્મણોને દીધાં.....”

“ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો તેની ચૌદ કરોડ મહોર કાગળે ચડી, ” આ કવિતમાં કહાય અતિશયોકિત હશે એમ ખારીએ તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સોલંકીયુગમાં લોકોપયોગી કાર્યો થયાં તેની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું પાણીનું કુખ એ સમયના પાટણના રાજવિઓએ ટાળ્યું હતું.

કર્ણદેવ અને કુમારપાળના વખતનાંય ધણાં સ્મારકો છે. મારી આ કીર્તિકથાઓમાં સોલંકીયુગના આ પ્રધાન લક્ષણનો ધ્વનિ મુખ્યત્વે રૂદ્રમાળ અને કલાજીવનમાં જણાશે.

બવ્ય કલાકૃતિઓ અને સ્મારકો સમર્થ કલાકારોની કલાશક્તિ અને શિષ્ટપણને આભારી હતાં, છતાં ઇતિહાસે તેમને પુરનો ન્યાય આપ્યો નથી. દોષ સ્થળે પાથરની તકતી કલાકારનું નામ સાચવી રહી હશે; પરંતુ એકંદરે ઇતિહાસે બંધાવનારનાં નામ જાણુવા જેટલી પરવા કરી છે, તેટલી પરવા બાંધનારનાં નામ જાણુવા કરી નથી.

રૂદ્રમાળ બાંધનાર બ્રાણુધર અને ગંગાધર હતા—ચાંપાનેરના વતની હતા, તે હકીકત કારીગરોના વહિવંચાની વાતો અને પ્રચલિત દંતકથાના આધારે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી કારા હું જાણુવા પામ્યો છું. ચાંપાનેર કલાનું કેન્દ્રસ્થાન હતું, અનેક સંસ્કારી કલાવિશારદ સમર્થ શિષ્યોઓનો ત્યાં વાસ હતો. ચાંપાનેર ભાંગ્યું ત્યારે શિષ્યો-ઓનાં કુટુંબો ગુજરાતમાં અહીં તહીં વેરાઈ ગયાં. એ વેરાઈ ગયેલાં કુટુંબોમાં આ લેખકના પૂર્વજનુંય કુટુંબ હતું તેમ વહિવંચાનો

ચોપડા બોલે છે. લેખકના પૂર્વજ્ઞે ચિત્ત અને જ્યોતિષના જ્ઞાન અને કલાશક્તિના બળે મહાલયો સર્જતા-આધુનિક વિદ્યા અને સંસ્કારને આભારી બની લેખકની સર્જનશક્તિ સાહિત્યદ્વારા કંઈક માર્ગ શોધતી જણાય છે. એ કેટલી સફળ છે તે તો પરીક્ષકો નક્કી કરશે.

પરંતુ મેં કલાકારોને આગળ ક્યાં છે-પક્ષપાતથી નહિ પણ તેમને યોગ્ય ન્યાય અપાવવા, દંતકથાના આધારે દ્રશ્યનાના આજી રંગ પુરી મેં તેમને સજીવન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દુર્ભવતીના પૂર્વ-દ્વારમાં ચણાચેલા હીરાધરનું નામ હજીયે તે દ્વાર સાથે યોજાયેલું રહ્યું છે. એ નામના મેળવવા એણે આપેલી કિંમત ઘણી મોટી છે.

'કલાજીવન'ની વાર્તામાં સિદ્ધરાજ મહારાજને યોજાયા છે. કરણ ને દુર ઘટના સાથે તેમને યોજતાં વાચકને તે ન ગમે તો ક્ષમા આપશે તેવી આશા છે. દુર્ભવતીના કિલ્લો કોણે બંધાવ્યો તે સંબંધી બે મત ઇતિહાસશોધકોમાં પ્રવર્તે છે. ઝીંજુવાડા અને ડોબોઈના કિલ્લા એક જ ધાટીના છે. ઝીંજુવાડાનો મદ સિદ્ધરાજ મહારાજે બંધાવ્યો તેમાં વાદ નથી. ડોબોઈના કીલ્લો પણ સરહદનું રક્ષણ કરવા તેમણે જ બંધાવ્યો છે તેમ ઘણા માને છે. જો સિદ્ધરાજ મહારાજ બંધાવનાર હોય તો એમની અહંતા કે કીર્તિની ભુખ ઉપર સ્વરૂપ લેતાં, વાર્તામાં વર્ણવ્યો છે તેવો પ્રકાર બને પણ ખરો.

વાર્તાઓના લેખક કે નવનકયાકાર પામે એટલી બધી આશા રાખી તે કંઈક વધારે પડતું ગણાશે. મારી વાતો સોનંદીયુગના ધ્વનિને યથાર્થરૂપમા પ્રગટ કરતી હોય—પ્રાચીન ક્વાઝવનની ઝાંખી કરાવતી હોય—તો વિદ્વાન વાચકો અને ઇતિહાસના ગર્ભને જાણનારાઓ ઉત્તર બની ક્ષમા આપશે તેવી આશા છે.

મોત્ર કોયુગ એટલે વીરતાનો યુગ, પ્રયજ્ઞ યુદ્ધો અને વિજય-વોપણાઓ, અતુલ શૌર્ય અને અડગ ટેકનો યુગ. ઉત્તરમા અજમેર, દક્ષિણમા હાટપ્રદેશ (ભરૂચ તરફનો પ્રદેશ), પૂર્વમા માગવા, અને પશ્ચિમમા મારો સૌરાષ્ટ્ર જે માત્રાન્યની મત્તા નીચે આવ્યા તે સા-ત્રાન્ય સ્થાપવામા શૌર્યનું સ્થાન નાનું નહિ જ હોય. પાટણની મોટી મેના, અમંખ્ય અસ્વજી, પાયદળ અને હાથીઓ લઈ 'જય મોમ-નાથ'ની ગજના કરતી વિજયયાત્રાએ ઉપડતી ત્યારે ધરા કંપતી. એ મેનાએ અવત્તીનો અજેય વજ્રકોટ તોડ્યો—અણુનમ યશોવર્માને નમાવ્યો—એ મેનાએ ગરવો ગદ ગિરનાર લીધો—રા'ને રાણા નાખ્યો—એ મેનાએ મહા બલીષ્ટ મહરિપુને દમ્યો—હાખા ટુલાણીને હણ્યો, એ મેનાએ નાગોરના અર્જોરાજનો દપ્ બેસાડ્યો ને ચંદ્રાવતીના પગમારને વત્ત કર્યો એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. સોનંદીઓના શૌર્ય અને ટેક, ગર્વ અને ગૌરવનો કંઈક ખ્યાન વિશિષ્ટ પ્રસંગના રંગથી રંગાયેલા 'પાટણના રાજમહેનમા' અને 'રાણકદેવડી'મા આવશે.

વીરતાના એ જમાનાનું સ્ત્રીત્વ પણ જ્વનત હવું રાજમાતા ઉદયામતી, મહાકાક્ષી પ્રખર વ્યક્તિત્વવાળાં મીનંદેવી, મતી રાણક-દેવી, નગી નામુંજના, નામમા કાલ્પનિક પણ એના વર્ગની માત્રી પ્રતિનિધિ જેવી કનકલતા, મહુદયી દેવીશ્રી, સુધના, જરમા વિગેરે આ વાર્તાઓમા દેખા દે છે એમની પ્રતિભા અને માનવતા માન ઉપજાવે તેવા જણાશે.

અને એ યુગ જેમ ગીરતા ને પુરુષાર્થનો હતો તેમ પ્રારબ્ધમાં-
વિધિના લેખમાં માનવાવાળો હતો. વિધિની જાણમાંથી તો તત્ત્વ-
જ્ઞાની હિન્દવાસી કદીએ છુટવાનો નથી. પરંતુ એ સમયમાં ભાવિની
લીપી વાંચી શકે તેવા સમર્થ જોષીઓ અને વિદ્વાનો પડ્યા હતા.
હેમસુરિ મહારાજ ત્રિકાગરાની લેખાતા. માર્કેડ જોવાને રાજા મહા-
રાજાઓ શોધતા જતા. એટલે આ વાર્તાઓમાં જોય અને વિધિના
નિર્માણનો ગહન ખેત્ર વત્તોઓએ બધામાં સંભળાશે.

રૂદ્રમાગની જોષકથા તો જાણીતી છે. કુમારપાળનું ભાવિ-
કથન અને જામણ ઇતિહાસના પાને ચડેલું છે. જોષીએ મુચ્ચેલા
સહસ્રલીંગના માનવ અલિદાનનો ઉલ્લેખ પણ જડી આવે છે.

આશ્ચર્યની વાત છે કે હાલ જે હરિજનોનો પ્રશ્ન બગ કરી
ઉપરિચિત થયો છે તે પ્રશ્નને વેગ મળે તેવી પ્રેરક ધટના સિદ્ધરાજ
મહારાજના અમલમાંથી મળી આવે છે. વરસો પહેલાં ઇતિહાસતીર્થ
પાટણના ખડેરા જોવા હું ગયો હતો. જરમાની દહેરી સામે આવેલી
મયાની નાની દહેરી જોઈ હતી. રંકના મહાસમર્પણને સાહિત્યપાને
ચિતરવાનું વચન દીધું હતું. અરુર્ય મયાને હું સ્પર્શ્યો છું. અલિ-
દાનની વાર્તા તેની દહેરી માફક પ્રમાણમાં નાની બની છે, પણ તેમાં
ગર્ભિત રહેલો બોધ નાનો નથી.

શિક્ષણ સોલંકીઓ પુરું પાડે છે. આ જમાનો રાજ-પ્રજનો સંબંધ, હિમયનાં કર્તવ્યો અને હક્કોનો ગંભીરપણે વિચાર કરી રહ્યો છે. સોલંકીયુગ કહે છે: પ્રજાને સુખી કરે—સમૃદ્ધ કરે ને પ્રજાનું રક્ષણ કરે તે રાજવી.

સોલંકીઓ સ્વતંત્ર સમ્રાટો હતા. એમની રાજમતા અમાપ હતી; છતાં તે અંકુશ વિનાની—આપખુદ નહતી. એક રાજકવિ, એક રાજપુરોહિત, રાજમાતા કે મહામંત્રી કે નગરનું મહાજન પ્રસંગ આવે રાજાનો હાથ પકડી શકતા, રાજાને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવતા, રાજાના મનસ્વી વર્તનને કાણુમાં રાખી શકતા. રાજા અને કૃષિકારો વચ્ચે મહેસુલની તકરાર પડે ત્યારેય પંચનો નિવેડો લેતા, અને પંચનો નિવેડો રાજાઓ પણ સ્વીકારતા.

અને રાજાઓ પ્રજામત જાણવા—લોકમાનસ પારખવા—પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા—આતુર રહેતા. પંડિતો, વિદ્વાનો, કલાકારો, કવિઓ, જોષીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત જનોને રાજસભામાં હંમેશા સત્કાર મળતો—એમનાં હિતવચનો તે માનથી સાંભળતા. એટલેથી તે સંતોષતા નહિ. રાતે ચંદ્રશાળામાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન લઈ, મદિરા પી, સુવર્ણ પર્યાકમાં પોદી જવાનું કે રણવાસના વિલાસમાં કુખી જવાનું તે પર્યંદ કરતા નહિ. રાત્રિ જામતાં છુપા વેષે શરીરે અંધારપછેડા ઓઢી, એકલા કે એકાદ સેવકને સાથે લઈ શેરીઓમાં, દેવાલયોમાં, નાટ્યશાળાઓમાં અને ભયંકર સ્થળોમાંયે તે જતા—લોકસમુદયમાં ભળી જતા—છુપા રહી નગર-ચર્ચા સાંભળતા, ખાત્રી કરતા અને પ્રજાનાં સુખદુઃખ મનમાં નોંધી ખીજ દિવસે તેનો વોડ કરતા. સિદ્ધરાજ મહારાજને તો ખાસ શોખ હતો. જે બહીષ્ટ હાથે 'ભલ્લભલા રાજાઓના દર્પ' હયાં તે હાથે સોપારી કાતરી તે રાતના અંતમાં મિત્રોને ખવરાવતા—હસી હસી વાત કરતા ને લોક-માનસ પારખતા. ગરવા રાજવિને એમ કરવામાં કંઈ શરમ આવતી નહિ—કેવળે આનંદ આવતો.

એવા નૈતિક અંકુશો સ્વીકારનાર-પ્રજ્ઞની લાગણી જાણવાની પરવા કરનાર સોનંકીઓ લાગ્યે જ મનરની બની રહેતા કેલુદેવ અવ્યંહી બનતા તે તુર્ત જ પસ્તાય છે-ધીંગની પ્રતિમાઓને ભેટી શ્રવણે પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થાય છે. અને અમાપ નગસત્તા ધરાનનાં ગરવા રાત્રમાતા મીનગદેવી ગણિકાની વિપરીત હઠથી ઉશ્કેરાતા નથી-ન્યાયના પવિત્ર સુત્રોને તે માન આપે છે-જગતને બતાવે છે કે પાટલુનું મહારાજ્ય ન્યાયનાં સુત્રો પર નહિવત્ આધુનિક યુગની લાઘવદોષીઓ માધેવી સડકોની સીદાર્થ મવાવની વકતા આગળ કેટલી કદરૂપી લાગે છે ।

એ સોનંકીઓનો જમાનો-પ્રજ્ઞપાલન અને ધર્મદક્ષણ જેમનો મુદ્રાલેખ હતો તે સોનંકીઓનો જમાનો-ખીન અને સુંદર દૃષ્ટાન્તોથી ભરપુર છે યાત્રાળુઓને અને વેમાર્ગુઓને ગ્રહરિપુ દમે છે તે જાણતા મૂગરાજ મહારાજ સેના લઈ સોરઠ તરફ ધસે છે. નિર્ધન યાત્રાળુઓ યાત્રાવેરો નહિ ભરી શકવાથી તેમને ચતો રંજ યાત્રાએ નિકળેલા મીનગદેવી જુએ છે, યાત્રા અધુરી મુકી તે પાછા ફરે છે તે સિદ્ધરાજને કહે છે, ઇશ્વરના ઘેર રંક અને ધનિક મરખા છે સિદ્ધરાજ બોત્તેર લાખની વાર્ષિક આવક જતી કરી યાત્રાવેરો કાઢી નાખે છે. યવનસેના સોમનાથને ઘેરીને પડે છે-યવન સરદારની દિન્નાખેરીની પરવા ક્યાં વિના સોનંકી ભીમદેવ મોટી સેના સાથે 'જયસોમનાથ'ની ગર્જના કરતો ધર્મની વહારે ચડે છે, અને જૈન ધર્મ અંગીકૃત ક્યાં છતા કુમારપાળ સોમનાથનો શુશોભાર કરાવે છે

ત્યારે દેવપદ્મજીમાં ગિરાજતા 'સોમેશ્વર મહાદેવ' અને અલુહિલપુર પાટલુમા રાજ્ય કરતા સોનંકીઓનો સંબંધ અહમુત દેવી લાગે છે

એવા એવા બોધપ્રદ સુંદર લવ્ય તત્વો જે યુગના ઇતિહાસમાં બર્ધા છે તે સોનંકીયુગની કીર્તિકથાઓ આલેખવા હું પ્રેરાયો છું.

મારા આનેખતમા ફક્ત રાજ્ય મહારાજાઓના અતિશયોક્તિ ભર્યા યજ્ઞોગાન કરવાની રીત મેં ગ્રહણ રી નથી જે જે વ્યક્તિઓ ને ઘટનાઓ યશને પાત્ર છે તેમને મેં આગમ મ્હી છે રાજાવિઓ-મંત્રીઓ-રાજમાતાઓ-સતીઓ-નાકાશે-નેરીઓ-મુખ્ય યાચો ને વારાગનાઓનેય મેં ન્યાય આપવા મગજ રાખી છે, જન સિદ્ધરાજ મહારાજે ઐથી મોટા ભાગ લઈ લીધો છે

કારણ સ્પષ્ટ છે કેટલાક મ યોગિન અને જન્મમુખે ઉતરના માનુષિક અવગુણો છતાંય એમના જેવો પ્રતાપી, સમર્થ અને પ્રજા કલ્યાણક મહારાજાવિ ગુજરાતની સ્વતંત્ર આદી પગ ફરી આ યો નથી અને હવે આવવા મ ભવ નથી સિદ્ધરાજ મહારાજ મોનકીયુગના મહા પ્રતિનિધિ છે

તેથી મેં મારી આ કીર્તિકથાઓ એમને જ અર્પણ મ્હી છે એમનો જ હક્ક મારા હૃદયને સૌથી શ્રેષ્ઠ લાગ્યો છે

આધુનિક ગુજરાતના પાંચલુપતિ મહારાજાવિને કે જ્યાં અન્ન જળ બધાયા તે સુરાજવિને કે કો સાહિત્યરસિક મનજનને મંત્રી કે મુત્સદ્દીને, મિત્ર કે આપ્તજનને અર્પવામા જરૂર ઔચિત્ય ગણાત પણ આ વાર્તાઓ આનેખતા સિદ્ધરાજ મહારાજે મારી અપનાતે પકડી લીધી છે-તે મારી નજરે તર્યા છે અને સોતમીયુગ પર તેમની છાયા એમની છવાઈ ગયેલી લાગી છે કે હૃદયની ભાવના તેમના જ માટે પક્ષપાતી બને છે

‘હું જાણું છું કે એક સમયના મહાસમર્થ સિદ્ધરાજ મહારાજ હવે સમર્થ નથી, એ રીએ તો ગ્રાસ આપી શકે તેમ નથી, એ ખીજે તો જીવતા દાગી શકે તેમ નથી મારી કીર્તિકથાઓ તેમને ગમે યા ન ગમે તોય કંઈ એની શકે તેમ નથી લેખકોની કલ્પમ તેમને ગમે તેવા ધા કરી શકે તેમ છે-એમનાથી મામો ધા ધર્ષ શકે તેમ નથી

છનાં મેં તો તેમને જીવતા જાગતા કદખીને, યોગ્ય આદરથી જોયા છે. અનેક રંગોમાં તેમને દેખાણુ છે. પાટણના મહેલમાં કે ભોગાવાના કઠિ, રૂઢમાળના ખાતમુદતમાં કે દર્લાવતીમાં હીરાધરને ઝરતા, યશોવર્માનો બોધ સાંભળતા કે મૃત્યુપથારીએ વિધાતા સામે છેલ્લો દાવ રમતા-ન્યાં ન્યાં તેમણે દેખા દીધી છે ત્યાં ત્યાં ઘટતા આદરથી મેં તેમને ચિતર્યા છે-અને પરિણામે એમના યુગનું-ગુજ-રાતનું અપ્રતિમ ગૌરવ એમને જ મોટે અંશે આભારી જણાતાં એ યુગની કીર્તિકથાઓ પર એમનો જ હક્ક વધારે લાગ્યો છે-હક્ક સ્વીકારવામાં જ ન્યાય લાગ્યો છે-અને તેથી મારી નમ્ર ન્યાયશુદ્ધિ-હૃદયના નિઃસ્પૃહભાવથી ગત ગૌરવ તેમને જ મમખુ છે.

એ મમખેલ ગૌરવમાંથી જો કંઈ મત્વ ગ્રહણ કરવા જેવું આધુનિક યુગના રાજવિઓને, મંત્રીઓને, પ્રજાજનોને લાગે તો તે ગ્રહણ કરવા તેમને સવિનય નિમંત્રણ છે.

પ્રશ્નો કદાચ ઉપસ્થિત થશે : આ કીર્તિકથાઓમાં એવું સત્વ કેટલું ? માયું સાહિત્ય કેટલું ? કથાના અંશ કેટલા ? શૈલીનું આકર્ષણ કેટલું ? ઐતિહાસિક સત્વ કેટલું ? નીતિનું તત્વ કેટલું ? સ્થાયી તત્વ-સમયના પ્રવાહ સામે ટકે તેવું ચિરંજીવી તત્વ કેટલું ? એ પ્રશ્નોનો વિચાર અને વિવરણ પરવા કરશે તે સુઘવિવેચકો ને વાચકો કરશે : મેં તો જે બન્યું તે ગુજરાતના ચરણે ધપું છે. ચિન્તા કરવીએ વ્યર્થ છે. સોલંકીઓનાં બળ્ય રમારેકાય ન્યાં નથી ટક્યાં ત્યાં બિચારી વાર્તાઓનું ગળુ શું ?

કહેવાય છે કે ઇતિહાસ જમાનાની જીવંત સમો છે. એ જીવંત જો ભાષે તે સાચા સાહિત્યમાં ઉતરતાં અમર બને છે.

સાહિત્ય સાચું કયું ? ખોટું કયું ?-તે સાહિત્યપારખુઓ જ કદી શકે. હું તો એટલું જ કહીશ કે આ કીર્તિકથાઓ વાંચતાં

વાચકને ક્ષણિકે સાત્ત્વિક આનંદ થશે અગર પ્રાચીન લઘ્યતાનો આછોપ-પ્યાલ આવશે તો લેખકની મહેનત કે ધુનનું કંઈ સાદૃશ્ય ગણાશે.

આ સંગ્રહમાં આઠ વાર્તાઓ છે. ધણીખરી લાંબી છે—ખડું ટુંકાણુમાં હું માનતો નથી. ખાસ કરી ઐતિહાસિક પ્રસંગો ટુંકાવવા જતાં ચિત્ર ઝાંખું બની જાય છે. એટલે જરા ધીરજથી વાંચવા વિનંતિ છે—અને ધીરજથી વાંચતાં કેટલીક વાર્તાઓ પરિચિત લાગશે—કેટલીક નવી જણાશે.

રૂઢમાળ, કલાજીવન, સામ્રાજ્યોના પાયા અને બલિદાન આ માસિકામાં પ્રગટ થઈ ચુકેલી છે.

હક્કિણની રાજકુમારી, રાણકેવડી, લાવિકથન નવી છે, અને પાટણના મહેલમાં મોટે અંશે નવી જેવી છે.

રૂઢમાળને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે—એ કારણથી. એ વાર્તા ધણી ફરી છે. પ્રથમ નવજુજરાતના શ્રીમંત સયાજીરાવના સુવર્ણ મહોત્સવના ખાસ અંકમાં, પછી રાજદામાં, વિશ્વકર્મા માસિક પત્રિકામાં અને છેવટ પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ થઈ ચૂકી છે—વાચકોએ તેના ઉપર બહુ મમતા બતાવી છે. માગણી પણ બહુ થતી રહી છે. એટલે વાચકોની લાગણી અને માગણીને માન આપી તેને પ્રથમ મૂકી છે, બીજું કારણ અંગત પક્ષપાત છે. પહેલાં હું સંવાદો લખતો—સાહિત્યરસિક મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ મને વાર્તાઓ લખવા મુશ્કેલું. મેં પ્રથમ ઐતિહાસિક વાર્તા લખી મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળેલી તે રૂઢમાળ.

હીરાલાગોળ સુવર્ણમાળામાં પ્રગટ થઈ હતી. સુવર્ણમાળા યાદ આવતાં સોલંકીયુગની મારી બીજી વાર્તા તેમાં પ્રગટ થયેલી યાદ આવે છે, પણ અત્યારે તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટતો નથી.

બીજી વાર્તાઓ શારદામાં પ્રગટ થયેલી છે. શારદાના તંત્રી મહાશયના સમન્સો અને વારંટોને તેમનો જન્મ આભારી છે તે મારે સ્વીકારવું જોઈએ.

અને આ વાર્તાઓ પહેલા ખંડ તરિકે બહાર પડે છે. જો તે આવકાર પામશે તો-ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો-પ્રમાદ લખવા દેશે તો બીજો ખંડ બહાર પાડી સિદ્ધરાજ મહારાજનું અર્પણ પુર કરવા ઉમેદ છે.

એક ક્ષમાયાચના : નવી વાર્તાઓ બીજા કામના હારથુ નીચે, કંઈક પ્રતિકુલ સંજોગોમાં બહુ જ ઉતાવળથી લખાઈ છે. બનતી કાળજી રાખ્યા છતાં કંઈક અશુદ્ધિ અને શબ્દફેર રહી જવા પામ્યાં છે. એ ક્ષતિઓ સુધારી વાંચવા વાચકને નમ્ર વિનંતિ છે.

છેવટમાં આ વાર્તાઓને દુક સમયમાં બની શકે તેટલા આકર્ષક રૂપમાં પ્રગટ કરવા માટે પ્રકાશક મહાશયનો, વાતચીત કરી ધટતો પ્રબંધ કરનાર શ્રી. મનુભાઈ જોષાણીનો અને પ્રેમમાં જતા પહેલાં કેટલુંક લખાણ જોઈ જઈ શુદ્ધિ અને સુચનો કરવા બદલ મારા મિત્ર બાઈશ્રી લક્ષ્મીશંકર દવેનો આભાર માની લઉં છું.

અનુક્રમણિકા

૫૮

૧	રૂઢમાળા	૧ - ૭૩
૨	દક્ષિણની રાજકુમારી	૭૪ - ૧૨૮
૩	સામાજ્યોના પાયા	૧૨૯ - ૧૫૫
૪	પાટણના રાજમહેલમાં	૧૫૬ - ૧૭૮
૫	રાણક દેવડી	૧૭૯ - ૧૯૬
૬	કલાઅવન : હીરાભાગેળ	૨૦૦ - ૨૩૬
૭	ભવિષ્યન....	૨૪૦ - ૨૪૬
૮	ભાવિકથન	૨૫૦ - ૨૬૬

સ્વ. લોગીન્દ્રરાજ દિવેદીજીનાં બે સુંદર નવલકથાઓ

ઉર્મિથી ઉછળતા અનેક નવયુવાન દંપતીના જીવનની
રોમાંચીત કરનારી સ્વતાંત્ર નવલકથા—

તરલા અથવા ઉર્મિના આવેગ

ઉંચા એન્ડીક કાગળ, સુંદર છપાઈ, પાનાં ૩૦૦ કીંમત રૂ. અઢી.
કોઈપણ યુવાન કે યુવતીએ આ પુસ્તક વાંચ્યા વગર રહેવું ન જોઈએ.
કારણ કે એમાં યુવાવસ્થાની દેહલીલ ગુંચોનો ઉકેલ છે. જીવનનો
સાચો ચિતાર ગ્જુ કરી માણુમના ઉછળતા લોહીને તરંગી બનતાં
અટકાવી દેવા જેવું સ્પષ્ટ નમસત્વ રજુ કરેલ છે. એક કુશલ નવલ-
કથાકારના હાથે એ આલેખાઈ હોવાથી ભાષા તથા શૈલી બણીજ
સરળ અને લાવવાહી છે. કપડાનું પાકું પૂકું. કીંમત રૂ. અઢી.

જયોત્સ્ના—

અથવા

ગુણીયત્વ ગૃહિણીનો સુખી સંસાર

પતિપરાયણ ગૃહિણી, બદાલસોઈ માતા, માયાળુ સમાજસેવિકા
અને કામ કામ વચ્ચે એકની 'સાક્ષી' જોડનારી જ્યોત્સ્નાનું જીવન
દેહલાય કુટુંબોનો જીવનવિકાસ કરે છે. ચેરસમજથી ઉભા થયેલા પતિ
પત્ની ર-એના વિખવાદ જડમૂળથી ઉખેડી નાખી તેમનાં કંટાળેલાં
અને દુઃખમય જીવનને મરળ અને સુખી બનાવે છે, અચાનકતાથી ઉધે
રસ્તે ચડી ગયેલી બહેનોને પોતાનાં સહયુજી રૂપ બાદરૂપ લાક્ષીથી
એકદમ ઉત્તત બનાવે છે. આમાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં ગૃહજીવનોનો
દુબલુ ચીતાર છે. કપડાનું પાકું પૂકું. કીંમત રૂ. દોઢ.

સોલંકીયુગની કીર્તિકથાએ

૩૬ માળ

પાટણનો સોનકી ગળ મૂગરાજ જૂના પાપતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા, એક દિવસ શુભ મહર્ત સાધી મોટા રસાના માથે યાત્રા કરવા નીકળ્યો. એણે પ્રથમ ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું. મથુરા જતાવન જોયા ગંગા યજુના નાથો, ગયા પ્રયાગ જઈ પિતૃઓને મતોઆ ને છે જગન્નાથપુરીના દર્શનાથે જઈ પહોચ્યો. ત્યાંથી એણે દક્ષિણ દેશનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. રામેશ્વરની યાત્રા કરી પાછો ફર્યો. પદરપુર જઈ પાટણ પહોચવાની ઇચ્છા રાખી, પરંતુ માર્ગમા ઇસોરગઢની ખ્યાતિથી આકર્ષાયો અને દેવી કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેના ની ધામ નજરે નિરખવા ગયો.

સાથે મુખેલાં તીથગિરે કહ્યું: “ રાગધરાજ, દેવતાઓએ પણ
એ દુખમાં લાગ લીધે છે. જરા ઉપર દૃષ્ટિ કરે - તો આપને
ખાંતરી થશે. ” રાગએ જાયું જોયું. ચારે તરફ નજર ફેરવી તો
નાની નાની અસંખ્ય મૂર્તિઓ ધવાએલી અંશુલીઓ દાખતી દેખાઈ.
એ બોલી કહેયો: “ અહા ! દેવાને કલાની કદર છે, કલાકાર માટે
‘આદર’ છે, આ કળા માનુષિક ન હોય ” ફરી રાગએ વિશ્વકર્માની
લવ્ય મૂર્તિ તરફ નજર માંડી ને તીથગિરને પૂછ્યું: “ આ ધામ
ઘડતાં દેવની આંગળી ચગદાઈ, મહારાજ ? ”

“ આનાથી વધારે રમણીય કળા જોને ઘડતાં અંશુલી ચગદાઈ
એ તો અદ્ભુત છે, અનદાતા ! આ દેવી કળા છે, પરંતુ શ્રવતી
જાગતી દેવી કળા તો માણસનાં માટીનાં ચક્ષુએ ચઢી શકતી નથી,
પધારો ! આપને કંઈક બતાવું. ” એમ કહી તીથગિર રાગને
બહાર લાવ્યો. “ અનદાતા, માન્યતા છે કે સર્વે દેવોએ એકલા
મળી વિશ્વકર્માની આરાધના કરી, પૃથ્વી પર સ્વર્ગસભા આ પ્રકૃતિમય
રમ્ય સ્થળમાં પોતા માટે એક એક ધામ માગી લીધું, અને પરિણામે
આ લિન્ન લિન્ન પુરીઓ ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ દેવાના દેવસભા મહાદેવે
એવા અપૂર્વ આલયની ઇચ્છા કરી કે જ્યાં સૌ દેવો દરેક યુગમાં
પોતાના મહેમાન બની રમણ કરી શકે, અને શ્રુત્ય લોકનાં પ્રુષ્ઠશાળી
લોક પણ નિર્વિદ્ધે આવી અર્ગાચ આનંદનો લહાવો લઈ શકે.

જવાનો માર્ગ આમ ખુલે છે રાજ્ય । મુર્ખને બંધાતો ગયો,
લોક પાપી થતા ગયા, અને તેથી સ્વર્ગદ્વાર ખૂલે જતા દોષી જવાને
દિગ્ધત કરવું નથી અન્નદાતા । બહાર જે સોલા છે તેથી
સહજ ગણી દિવ્યનીના એ અતસલયમા પુરાયેની છે અને તે દેવને
સ્વહસ્તે ગમેની છે એ રચનાના ઉત્પાદમા સહેજ ઉતાવળ થતા
વિશ્વ-માં પ્રભુની સુદ અશુની અગદાર્થ તેથી મર્વ દેવો દુખી થયા ।

અતિ શ્રદ્ધાવાન કનાપૂજક રાજ આ વૃત્તાત દિગ્ધત બની
સાક્ષી રહ્યો હતો તે એકાએક બોલ્યો

‘ મીઠો ઉત્તરવાનો રરતો છે ?

‘ હા મહાગજ ! કહેવાય છે કે અદર ઉતરતા અનોખા
પ્રકાશ આવે છે મનોરજન મ ગીતમુગે સંભળાય છે

‘ એમ ! અનૌકિક દિવ્ય કળા જોની જોઈશે મહારાજ ! ગમે
બતાવો ગજન મુગ તરફ જવા લાગ્યો તીર્થગાર આશ્ચર્યમા પડ્યો
સાથે આવેલા ગભરાયા માથે આવેના વૃદ્ધ મ ની હાથ જો ? બોલ્યા

“ તમે અહીં નિરતિ એસો, હું તરત જ પાછો આવું છું. મારી આગા છે કે મારી પાછા ન આવતા ” એમ કહી રાગ આગળ વધ્યો અને પોતાના મહેલના પગથિયા ઊતરતો હોય તેમ ત્વરાથી ઊતરવા લાગ્યો.

એક વધુ પ્રયત્ન થાય તે પહેલાં તો તે અદરશ થઈ ગયો. મૌ એક ખીજા મામે જોવા લાગ્યા નીચગાર પર બધી રીસ ઊતરી. વિજયપાળ એને ધમકાવવા લાગ્યો એણે કડક અંરથી પૂછ્યું : “ કાઈ ઊતરીને પાછું આવ્યું ? ”

ગોર મહારાજ ગજરાયા નરમ બની જઈ એણે કહ્યું : “ સરનાર ! મને માફ કરો. મારી હયાતિમાં તો કાઈને અંદર જઈ પાછું આવેલું જોયું નથી. પરંતુ મારા પિતા કહેતા હતા કે તમારા મુજરાત તરફનો એક શિષ્ટતાસ્થી યાત્રાર્થે આવ્યો હતો, તે અંદર ઊંચો હતો, અને કંઈ પણ હરકત વિના હસતો હમતો પાછો ફર્યો હતો. ખીજા દિવસે એણે ધણા ભાવથી દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, ધંત્ર ભોજન કરાવ્યાં હતાં અને પોતાને દેશ પાછો ગયો હતો. બીજો દામણો તો મારા સાંભળવામાં નથી, મહારાજ ! શ્રદ્ધા હોય છે તેને આંચ આવતી નથી. ” તીર્થગોરે આશા બતાવી પોતાની જાતનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો

વિજયપાળ જરા ખીજાઈ બોલ્યો : “ રાજા મહારાજાઓની કુતલવૃત્તિ જાગૃત કરવામાં માહત્ર મમાયતું છે તે તમારે જાણવું જોઈતું હતું. નક્ષિણીની વાલ્યમાં કાઈને આ માર્ગે ચડાવો તે પહેલાં હવે વિચાર કરજો રાજાજી પાછા ન ફર્યા તો તમારે પાટણ આવ્યા વિના છટકા નથી તે પણ માદ રાખજો. અને હાલ તો તમે અમારી પાસેથી અમી પણ શકશો નહિ ” વિજયપાળને હવે વધારે ક્રોધ કરવો ઉચિત લાગ્યો નહિ માથેના માણસોને ગોવાવી એણે

ત્યાજ પગાવ નાખ્યો. રાજની પાછ ફરવાની સૌ રાહ જોતા બેઠા, ગોર મહારાજને પણ વસ્તુસ્થિતિ જરા ગંભીર લાગી. એમણે દેવાવધના અંદરના 'લાગમાં જઈ ખરા ધ્યાનથી દેવની આરાધના કરવા માંડી

વિજયપાળની નજીક બેઠેલો રાજનો અંગરક્ષક બોલ્યો: " બાપુ, રજા આપો તો હું અંદર જઈ જોઈ આવું. "

" રણુમત્ત ! જવું જોઈએ પણ મહારાજની મનાઈ છે. છેવટે આરાભંગ તો કરવી જ પડશે ને ? " વિજયપાળને રાજની છેવટની આરા અને એ આરા કરતી વખતની દહતા યાદ આવી મનમાં ઘણી બેચેની છતાં રાહ જોતી એને ધર્મ લાગ્યો.

થોડી વાર કોઈ કાઈ બોલ્યું નહિ. વિજયપાળે કંઈ યાદ આવતાં કહ્યું: " યાદ છે ? રાજજોષીએ કશું હતું કે યાત્રામાં વિઘ્ન આવશે, રાજજીએ માન્યું નહિ. "

વૃદ્ધ મગજ કાંઈ અમંગળ સંકાઓ કરી રહ્યું હતું; એનું દિલ કાંઈ ભયની આગાહી કરી રહ્યું હતું. રાજજોષીના શબ્દો એના કાનમાં ગણગણતા હતા. ગંભીર ભાવે ચિંતાગ્રસ્ત મુખમુદ્રાથી મુકાબાર તરફ જોતો એ એકો.

મૌ રાજમેવકો આમ બેસી રહ્યા. કસાક થયો, બે કસાક થયા, મધ્યાન્હ તાપો, ને મવિતાનારાયણ પશ્ચિમ પંથે જગવા લાગ્યા. સૌના હવ વ્યાજન થવા લાગ્યા. તીથંગોરે બહાર આવવાની જરૂર જ જોઈ નહિ રાજને માર્ગમાં મૂકી પાટણ પાછા જવાના વિચારથી એમનાં મન મૂઢાળની ગયાં હતાં.

સંધ્યાના રંગોને જવાવાને હજી વાર હતી પણ રણુમલની ધીરજ ખૂટી. “બાપુ ! હવે તો તપાસ કરવી જ જોઈએ. રાજજીએ પાછળ નહિ જવાની આશા કરી એ સાચી, પણ આમ બેસી રહેવું એ તો મને યોગ્ય નથી લાગતું.” બ્રીજજીએ પણુ ટક્કો પૂર્યો. વિજયપાળે હાથેહાર વિચાર કર્યો. રાજંશ કાંઈ પણ સંજોગમાં ખાનવી જ જોઈએ. એવી સ્થિતિથી ટેવાયશે વિજયપાળ પણ ડગ્યો ને રણુમલને રજા આપી. રણુમલે ઊઠી મશાલ તૈયાર કરી, તરત જ અંદર જતરવા માંડ્યો. થોડે મુધી બહુ સાંકડાં પગથિયાં સીધાં નીચે ઊતર્યાં. પછી રસ્તો ફટાચો. જમણી બાજુએથી વધારે સાંકડાં પગથિયાં જણાયાં, પરંતુ જેમ તે નીચે ઊતરતો ગયો તેમ કામ વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર લાગતું ગયું. વળી પગથારની દિશા બદલાઈ.

આ પગથાર વધારે પહોળી અને સફાઈદાર હતી. રણુમલને આશા ઊપજી. ત્વરાથી તે નીચે ઊતરતો જ ગયો. એકાએક સામે ભીંત જણાઈ. માર્ગ બંધ થઈ જતો લાગ્યો. પરંતુ ઊભા રહી આજુબાજુ જોતાં એક તરફ હાથનાં આગળાં બહુ જ મુશ્કેલીથી અંદર પેસી શકે તેવી છાટ જણાઈ. રણુમલ થોભ્યો. ખીજે માર્ગ

નહતો. નિશ્ચયી બની પોતાના શરીરને એ સાંકડા માર્ગમાં પ્રવેશવા એણે હાથથી પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પત્યઃ અશ્વત્થ લાગ્યા. આધુનિક જમાનાની સ્ત્રીગંતી રચના હોય તેમ તે દાખવ ચર્ધ ગયો, ને નવા પગથાર બિતરવા માંડ્યો. થોડે જ છેટે ગયો ત્યાં તો એક સુંદર રચના એની નજરે પડી. એક ચોક હતો, ચારે તરફ આરસની કાતરણીવાળા માત સ્તંભો હતા, ઉપર મોટો ધ્રુમટ હતો અને એક દિશામાંથી પ્રકાશનું એક પ્રચંડ કિરણ દાખલ થઈ મંડપને પ્રકાશિત કરતું હતું. સ્તંભોની વચમાં મોટા ગોખ હતા, જાણે દેવ પધરાવવા બાકી હોય! એક તરફ માર્ગ લાગ્યો નહિ જે દિશા તરફથી પ્રકાશ આવતો હતો એ તરફનો ગોખ જરા મોટો લાગ્યો. ને છેક નજીક જઈ જોતા બેઠકની જગ્યાએ જગદ્ગુપ જણાયો. રણુમત ચારે તરફ દુર્યો, અહીં તહીં હાથ દબાવી જોયા, પરંતુ ક્યાંય માર્ગ મળ્યો નહિ.

ભંચે દષ્ટિ કરતાં અનુપમે ચિત્રકળાએ એને રમણીય ધેનમાં નાખ્યો. તે જોઈ જ રહ્યો. પરંતુ એની મશાલનું તેજ આછું થવા લાગ્યું, શ્વામ ભારે થવા લાગ્યો. આશ્ચર્ય પામતો, કંઈ અકથ્ય લાગણી અનુભવતો, જે માર્ગે આવ્યો હતો તે માર્ગે ચડવા લાગ્યો. ચડતા ચડતા આરતિના દેવધંટાના ઘેરા નાદ નીચેથી આવતા હોય તેમ એના કાને અથડાયા. કંઈક મુશ્કેલીથી, પરસેવાના ઝેનઝેન ચર્ધ ગયેલો એ બહાર નીકળ્યો તે વખતે મૂર્ખ એનાં છેલ્લાં સોનેગી કિરણો પર્વતના શિખર પર પાથરતો હતો.

“ રણુમલ્લ ! આગળ માર્ગ હોવો જોઈએ જ, તેં બરાબર જોયું ? ” વિજયપાળને હવે તપાસ કરવામાં રસ લાગ્યો; અર્થ જણાયો.

“ મને તો ન જડ્યો. ” રણુમલ્લે કયું. “ ફરી આપણે બે જઈશું ? ” વિજયપાળે ગંભીરતાથી પૂછ્યું. રણુમલ્લ તૈયાર જ હતો. પ્રકાશનાં સાધન તૈયાર થવાં. સળંગને ક્ષતિને જ આવડું એવો નિશ્ચય કરી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી જન્મે અંદર ઊતર્યા. રણુમલ્લ આગળ હતો. ભાગ્યે જ દશેક મિનિટ થઈ હશે, શરૂઆતનો સાંકડો માર્ગ અરધોએક કપાથો હશે, એવામાં રણુમલ્લ અટક્યો ને ખૂમ પાડી ઊઠ્યોઃ ‘ પાણી ! મારો પગ લીંજાયો. ’ એણે મશાલ આગળ ધરી. સુરંગ પાણીથી ભરેલી લાગી. પાણી અવાજ કરતું ઝડપથી ઉપર ચઢતું લાગ્યું.

“ નાસો સરદાર ! પાણી ઊંચાં ચઢે છે. ” વિજયપાળનું રથગ શરીર ધણી સુરેક્ષીથી ફરી ચડ્યું. તેમણે જનની ત્વંત્રએ ચડી જવા માંડ્યું. રણુમલ્લને પગલે પગલે પાણી ચઢવા લાગ્યાં. તેઓ શ્વાસ ભરતા બહાર દૂરી પડ્યા. પાણી છેક નાકે આવી થંભી ગયાં જણાયાં.

“ ઘણું જીવો પાટણનો મૂળરાજ સોનળી મહારાજ ! અત-
દાતા ! કુસળ પધાર્યા ” વિજયપાળે આગળ આવી રાજને
વધાવી વીધા

રાજનું મુખ હસુ હસુ થઈ રહ્યું હતું એણે પણ આનંદનો
હિંચાર કાઢ્યો, હાથના આંગા કર્યા ને હિચ્ચ સ્વરે મોની બીધો
“ રૂં રૂં ..! ”

“ કૃપાનિધિ ! વિજયપાળે પૂછવા માડ્યું ”

“ રૂં રૂં ” રાજ આનંદમાં હતો “ રૂં ” વિના
બીજો કોઈ જવાબ એની પાસેથી મળ્યો નહિ

હર્ષની ભગ્તી હોતરનાડાડી રાજને જાનમાં લાવવાના પ્રયાન
કરવામાં આનંદ, પાણી પાવા માડ્યું, ભોજન ધરવામાં આવ્યું
પરિચિત જનોએ સ્મૃતિ જગાડવા માડી પરતુ બધું વૃથા “ રૂં
સિવાય કોઈ જ નહોતું કોઈની પીઠાન નહોતી નકળી થઈ ગયું ”
રાજ ગડિ થઈ ગયો હતો

રાજ હોતારે ગયો ‘રૂં’ની ઔપધિઓ સ્થાનિ જનો પાસેય
શોધી કોઈનો ઉપાય આ થો નહિ તીથંગીર હમતો હસતો બહ
કેમ આવ્યો હતો એના ખુનામામાં તે બોલ્યો “ બીકનો માર્યા
હું આખો દિવસ આરાધનામાં બેઠો હતો અને થોડા વખતમાં મ ન
હમતા હસતા બહાર નીકળીને એવી દેવી સૂચના મળતા હું હમને
હમતો બહાર આવ્યો હતો ” બાકી ‘ રૂં ’ ની ચાવી એની પ મે
નહોતી રૂં-સ કરને આપ થયો હશે, તેથી વિશેષ કોઈ ચોખ્ખ
કહી શક્યું નહિ

થોડા દિવસમાં દત્તાશ થઈ રાજમેલકો ગાડા રાજને લઈ પાંચાને
સમ માંડી વાળી પાટણને રસ્તે વચ્ચા પાટણ પહોંચતા હાથેની
પ્રજાએ અતિ હેતથી રાજને વધાવ્યા પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ બદલાતા
સૌ શોકમાં ડૂબ્યા

દેશ પરદેશ વાત ચાલી. દૂર દૂરના વૈદ્યો, માધકો, યાંત્રિકો આવવા લાગ્યા પાટણના જૈન યતિઓએ નિષ્ફળ અખતરા કર્યા; મૂળગળને મટાડનાર કોઈ ન મળ્યું. છ છ મહિના વીતી ગયા, પ્રધાન રાજ કરતા, સુવરાજ સરત રાખતો. પરંતુ રાજ્યજન નરમ થતા અમનદાગે આપખૂફ થવા લાગ્યા, પ્રજા પીડાવા લાગી, સરહદ પર શત્રુના હુકાનો ભય વધવા માંડ્યો. રાજા ખાતો નહિ, પીતો કંઈક, જીંધતો નહિ જેવું, ને હમેશ '૩૬' - '૩૬' ના જાપ જાપતો. આજે ઉદ્રમાળની કંપના કરવી સહેલી છે, પરંતુ જ્યારે દોષ્ટનાએ મનમા ૩૬માળ જેવી વસ્તુ ન હોતી ત્યારે '૩૬' નો જોકેય કોઈને ન થાય તો નવાઈ નથી. ઉપાયોમાં ઉદ્ર-મહાદેવની અખંડ પૂજા ને શાન્તિ કરવામાં આવી પણ તેનું કંઈ ફળ જણાયું નહિ.

પાટણની આવી દયાજનક સ્થિતિ હતી. એ અરમામાં એક મંધ્યાકાળે એક મુમાકર કુટુંબે ચાંપાનેરી દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એ કુટુંબ ધનિક ને ખ્યાનદાન હોય એમ જણાતું હતું. એક આધેડ વયનો ભવ્ય આકૃતિનો માણસ, - જેના કપાળે ત્રિપુંડ શોભી રહ્યું હતું તે એક દેખાવડા યુવક માથે કંઈક ધીમી વાત કરતો આગળ ચાલતો હતો. પાછળના ગાડામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો બેઠેલા હતાં અને ગાડાની માથે ને પાછળ નોકમે તથા રક્ષકો ચાલતા હતા.

એ આગળ ચાલનાર પુરુષ એના જમાનાનો એક અતિ પ્રખ્યાત માણસ હતો. ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલા ને ઉત્તમ કળાકારીગરી માટે દેશમાં ખ્યાતિ પામેલા ચાંપાનેરનો એ સૂત્રધાર સિદ્ધશાસ્ત્રી હતો. એનું નામ હતું પ્રાણધર એ રાજમિસ્ત્રી હતો, પરંતુ આખા દેશમાં પ્રાણધર શાસ્ત્રીને નામે ઓળખાતો. સિદ્ધશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એના

જેવો કોઈને ન હતો. રાજાઓનાં એને આમંત્રણ આવતાં. રાજ-
પ્રમાદો, વિહારવિવામો, દેરામરો ને ચમત્કારી ધામો એની દેખરેખ ને
અડકવને આભારી બનતાં એની સાથે ચાલનારો એનો આજ્ઞાવંતો
એકનો એક પુત્ર ચંચાલ હોય પિતા કરતા એ પુત્ર મરાયો યશે
એમ લોકો કહેતા. જ્યોતિષનો એને ઘણો શોખ હતો. હાલમાં
પ્રાણધર મહાકુંઠ્ય યાત્રાએ નીકળ્યો હતો, ને પંચામમાં પાટણ આવી
પહોંચ્યો હતો.

જ્યોતિષના પ્રવેશીએ જોયું આવકોના વતા તરફ જવા માણ્યું. પાટણ-
થી એ પરિચિત જણાયો. કીર્તિચંદ નગરશેઠ સાથે એને જૂની ઓળખ-
ખાણ હતી, મંત્રી હતી, અને એ હકકે જ શેઠે પોતાના દાદાના મરણાર્થે
અખૂટ દ્રવ્ય ખરચી પાંચનાયનું દેરામર બંધાવતી વખતે પ્રાણુનની
મહાપ્રયોગને મળી હતી. શેઠના મોટા ઘર આગળ ગાકું અટક્યું. તોફાન-
દારો ગેરને વરધી અપાઈ શાન્તિમુરિનું વ્યાખ્યાન માલગી હમણાં જ શેઠ
ઘેર આવ્યા હતા અને શેઠાણી સાથે અગાસીએ ચડી વાત કરી રહ્યા
હતા પ્રાણુનનું નામ માલગતા જ આશ્ચર્ય ને આનંદથી દોડતા તે
નીચે બેસ્યાં ને પોતાના નૂના મોડા મિત્રને મત્તરવા આગળ ધમ્યા
“ પધાગે, પધાગે શાઓ ! અણુધારી આવડી મોટી કૃપા ! ” તેઓ
હેનથી મન્યા, કુશળ મમાચાર પૂછ્યા. અતિ આદરથી મૌને અંદર લઈ
જવામાં આવ્યા. શેઠના તોફાન મમજી જઈ મહત્ત કરવા મંડી ગયા.
બધી વ્યવસ્થા ચર્ચ ચર્ચ.

કર્યો. સાથે સાથે પોતાના યાનનો પણ આવિર્ભાવ કર્યો. પ્રાણધરે કંઈક વાત સાંભળી તો હતી, શેઠે બની તેટલી સ્પષ્ટ કરી.

“ ૩૬ ? ” પ્રાણધરની આંખમાં તેજ ચમક્યું. “ અને તમે કયું રાત્રિ ધસોરગદ ગયા હતા, નહિ ? ”

“ હા, હા, ધસોરગદ. પેલા તમારા કાતરકામનાં દેરાં છે ત્યાં. ત્યાં તમારા વિશ્વકર્માની મૂળ પૂજા છે ત્યાં. કંઈક સુરંગ જેવામાં રાત્રિ ગતયો, ને બહાર આવ્યા ત્યારે આ સ્થિતિ જણાઈ આવી છે. શાસ્ત્રીજી ! પૂરી વાત તો ઓછી જ જણાય છે ? માથે જનારા મત્સ્ય હકીકત કહે એવા ક્યાં કાચા હોય છે ? મને તો સાચું પડે તો કંઈક બીજો જ વહેમ લાય છે ! ” છેલ્લા શબ્દો એમણે બહુ ધીમેથી ઉચ્ચાર્યા ને આણુઆણુ ગ્રેયું.

“ શા ? ” પ્રાણધરે પૂછ્યું.

“ રાજખટપટ, દગો.” બહુજ ધીમે ગ્વર કરી નહકે આવી નગરશેઠે પોતાના મુત્સદ્દીપણાની સાબિતી આપવા માંડી.

“ ના, ના, એમ નહિ હોય. ‘ ૩૬ ’માં મને રાજખટપટની ગંધ જરાયે જણાતી નથી. મને કંઈક સમજાય છે. ” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“ મત્સ્ય કહો છો ? ” શેઠે કાંઈક ઉમંગથી પૂછ્યું.

“ પ્રધાનશૂને આપણે મળી શકીએ ? માથે જનારાઓ માથે મારે વાત કરવી જોઈએ. પ્રભુકૃપા હોય તો કંઈક નીકળી આવે ” શાસ્ત્રીએ કહ્યું ને આસા દેખાડી.

“ અરે, કાલ પ્રભાતે જ તમને મેળવી દઉં. રાત્રિને મટાડવા આવનારનું માન ઓછું ન સમજવું, શાસ્ત્રીજી ! તમે જરૂર ધ્યાન ઉપર વાત લ્યો. મારી ખાતરી છે કે રાત્રિ સારા થશે.” મહેમાન દ્વારા રાત્રિ પર ઉપકાર, કરવાની હિચકમાં શેઠે પ્રેમજ્વાલાને પ્રસન્નતાથી

ગઢોની ઊંચુપ રાખી નહિ, પરંતુ અમિત ચચેલા પ્રાણુધરે સૂતાની ઠગેલા જણાવી. જન્મે સુવા ગયા નિદ્રા આવી સકી નહિ.

પ્રાતઃકાળ ચતાં રોકે ઝટપટ પરવાર્યા. રાસ્ટ્રીજી વહેવા જિંદગી હતા, પરંતુ એમની હંમેશની સ્નાનમંધ્યાની વિધિ શેડને બહુ જ લાંબી લાગી. આખરે બેઠે જણા ગજમહેલમાં ગયા. કીર્તિચંદ્ર શેડે ઘણા દિવસે પુરાણા દમામથી મંત્રીઓને, પ્રધાનોને મળી પોતાના મહેમાનની ઓળખાણ આપી. મૌ આશ્ચર્યથી વીંટાઈ વચ્ચા પ્રાણુધરે વિજયપાળ ને રણમલ્લ પામેથી બંધી વાત સાંભળી લીધી એની ગણતરી ખરી પડશે એવી આશા લાગી.

પ્રાણુધરે કહ્યું: “ ઠીક, હવે મને રાજગજ પાસે લઈ જાઓ.”

મો રાજ પાસે ગયા. રાજને એક ખંડમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. હારે જીવડયાં. ગાત્ર ખંડની વચમાં પહોળું મોં કરી, ઉંચી ડોકથી જાણે દોષ અસૈદ્ધિક દૃશ્ય નિહાળતો હોય તેવા આશ્ચર્યના ભાવથી નીરખી રહ્યો હતો. ધડી પગી તે પોક્કરી જડ્યો “ ૩૬...૩૬...૩૬... ૩૬...૩૬ | ”

પાછળથી મહામંત્રીએ બોલાવ્યો “ અન્નદાતા ! અન્નદાતા ! ” અન્નદાતાને કશી પરવા નહોતી. પ્રાણુધર ને પ્રધાન રાજની આગળ ગયા પ્રધાને-હાથથી બેસી રાજને હંદોળ્યો. રાજની નજર નીચી આવી, કંઈક ચમક્યો ને વળી ચીમ પાડી જડ્યો: “ ૩૬-૩૬-૩૬ ! ”

રાજા ધ્યાન દેવા લાગ્યો. એ મૂંગાં પ્રાણી વચ્ચે કંઈક વાત થવા લાગી. પ્રાણુધરને ખાતરી થવા લાગી. પરંતુ એવામાં વળી રૂઢી જપમાળ જપતો રાજા પાસેના પક્ષગમાં પહોંચી પડ્યો. પ્રાણુધર ને પ્રધાન બહાર નીકળ્યા. આલતાં પ્રાણુધરે કહ્યું: “ પ્રધાનજી ! હું માનું છું, કે રાજાને મટશે, નવાણું ટકા મટશે; બાકી તો જેવું ભાવિ ! ”

“ સત્ય કહો છો ? મટશે જ ? ઐ એમ જ કહે છે. પણ...” ધણી પ્રયોગોની નિષ્ફળતાથી નિરાશ થયેલો પ્રધાન એકદમ માની શક્યો નહિ પણ શાસ્ત્રીજીના મુખ પરતું રિમ્ત જોઈ એણે વાક્ય અધૂરું રાખ્યું.

“ મટશે, પ્રધાનજી ! શ્રદ્ધા રાખો. મનુષ્યપ્રયત્ન મનુષ્યાધીન છે. મને દહાં કંઈક સમજાય છે. અત્યાર સુધીનાં આપણાં દહાંતું કારણ સમજ્યા વિના યથાં જણાય છે. ” પ્રાણુધર આશા આપીને બોલ્યો: “ હું માનું તે મને આપો. ”

પ્રધાને લાલચ આપવા માંડી: “ પાટણના રાજાજીદાર પાટણના નરિશને મટાડનાર માટે ખુલ્લા છે. માત્ર વચન છે, શાસ્ત્રીજી ! પાટણનાં પારિતોષિક નાનાં નહિ હોય. બોલો, માગી લ્યો, શું જોઈએ ? ”

પ્રાણુધર હસ્યો. એ બોલ્યો: “ ધનનું મારે કામ નથી. પ્રધાનજી ! પારિતોષિક લેવા હું નથી આવ્યો. યાત્રાએ નીકળ્યો છું ને વધુ રોકાઈ શકું તેમ નથી; પરંતુ પાટણપતિને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં મારાથી કંઈક બને તો મારે કરવું જ જોઈએ એ મારો ધર્મ છે. અને રાજાજીને સ્વાસ્થ્ય મળે એ જ મારે મન મોટું પારિતોષિક છે. મારે જરૂર છે તે પીજી વસ્તુની. મને ચિત્રકારનાં સાહિત્ય લાવી આપો. એક મોટું લગભગ મો ચોરસફૂટનું પાટિયું આપો. એના પ્રમાણમાં કાગળ, રંગો વગેરે અને એક એકાંત ખંડ આપો. આજથી પંદરમે દિવસે તમે મને જોઈ શકશો. એ

પહેલાં હું કાંઈ કરી શકીશ નહિ. ” પ્રાણુધરની નિખાલસ પ્રભાવ-
શાલી વાણી અને આકૃતિથી પ્રધાન દબાયો અને શ્રદ્ધા ઉપજી. એના
મનમાં યશુ કે ઐશ્વર્યનો ઇન્કારો પ્રભુએ કોઈ એકને જ કે એક
જ વગર નથી દીધો.

પ્રધાને તરત જ બધી વ્યવસ્થા કરી નાખી. બીજા દિવસથી
પ્રાણુધરનું કુટુંબ રાજઅતિથિ યશુ, કીર્તિચંદની ગજમહેલમાં
આવળ વધી. પ્રાણુધરે ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી પોતાને સોપાયેલા
પ્રકાશિત વિશાળ ખંડમાં કામ સર કરી દીધું. ગંગાધરે આવી
પોતાની બનતી મદદ આપવા જણાવ્યું, પણ પ્રાણુધરે ના પાડી એ
બોલ્યો : “ ભાઈ, બોહું ન લગાડ્યો. જિયા પ્રકાશની કક્ષા ને પ્રેરણા-
જનિત કૃતિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં અન્યની સહાય કે સહકાર સ્વીકારી
શકતા નથી, જે ઉત્તમ છે તે તો એકતાન અને એકાગ્રતાથી જ
જને છે. માટે જા, ભાઈ, પાટણનગરી જો અને મજા કર. ”

ગંગાધર સમજી હતો. એ બહાર નીકળ્યો. પાટણ જોવામાં.

આત્મમંત્રોષ થયો. મૃત્યુચ્ચિારથી પાછી ફરેલી પ્રસૂતા પ્રભાતે છેટે ન્નેય મુંદર બાગપુષ્પને નિરખી મંત્રોષ પામે, કંઈક એના જેવી દવાકારોની આત્મમંત્રોષની શાન્તિ હોય છે. એણે ચિત્ર પર પડેલા નાખી બહાર આવી પોતાની કૃતિ તેમજ હોવાનું જાહેર કયું અને ગમ્મ રાત્રે ત્યા જ મુએ એવી ઇચ્છા દર્શાવી.

પ્રધાનમંડળ એકઠું થયું. રાજા ગહો યાય એના કરતાં પ્રાણુધરે શું ચિત્રકું દ્યુ તે જોવાની ઇચ્છા એ ધડીએ તો એમને વિશેષ હતી

ખંડ બાહુ વિશાળ હતો એક બાહુ દિવાલ હતી. તેના ઉપર મુંદર ચિત્રો ને ભીંતના શણગારો સ્પષ્ટતા હતા. ત્રણબાહુ બારીબારણાં ને મરખા હતા. પ્રાણુધરે ભીંત પરની વસ્તુઓ કદાવી નાખી અને પોતાના ચિત્રવાણું પાટિયું પડદા માથે જ જોંચકાવી બરાબર સીધું ભીંતની લગોચગ જોઈવી દીધું. લગભગ આખી ભીંત એથી ઢંકાઈ ગઈ. જે બાહુ ખૂણામાં એણે રોપાઓ જોડાવ્યા. ચારે બાહુ ને ઉપર ટીપકાનાં ધુમ્મરો કાળા પડદા માથે જોડાવ્યાં ને ચોરાઈકું એવી રીતે

યર્ષ જાય. " પ્રાણધરે દગીને કુશું. મૈને આ માણુમ વિચિત્ર અને સ્વતંત્ર મિજનનનો લાગ્યો.

રાત્રિ યર્ષ દીપકો પ્રગટાવી પડદાની પાછળ મંતાડી દીધા. બારીબારણાં બંધ કરીધાં. ઘેનમાં પડેલા રાજાને ઝાંખા પ્રકાશમાં લાવી સુતાડવામાં આવ્યો. હમણાં હમણાં અન્નત્યાગથી ગમ્મતી શક્તિ બહુ ઓછી યર્ષ મર્ષ હતી, તેથી તે પથારીમાં પડી રહેતો. પ્રાણધર હાથમાં દોરી લઈ પવંગ નીચે મંતાયો. વિજયપાળ, સ્થુભવ વગેરે સામેના ખૂણામાં ઘંટ તથા વાજિત્રો લઈ બેઠા. રાજા રૂઢી જપમાળા લવતો હતો, કલાકેક ગયો. રાજાએ પાસું બાંધ્યું. મૈ તૈયાર થયા. પથુ તે ચાન્ત થયો. થોડીવાર યર્ષ જપમાળાનો અવાજ વધ્યો અને રાજા એકદમ ખૂમ પાડી બેઠો થવા માંડ્યો. 'રૂઢી ખૂમ એના મોંમાં જ હતી, પ્રાણધરે ઝટ દોરી જેથી ઘંટડી વગાડી. પ્રધાનોએ ઘંટનાદ કયો. દીપકો સામેના પડદા જેથી લીધા, એકદમ પ્રકાશ છવાઈ ગયો. એકદમ નાદ ઘર્ષ ગળો નેવાઝ મળેલી સમંધી બહેકી રહી. રાજા

“૩દ્રમાળ...જોયો...જોયો...અવર્ણનીય...ભવ્ય...અલૌકિક...
અપૂર્વ...૩દ્રમાળ.”

“ આવો હતો ? ”

“ આવો જ-આવો જ-આ જ. ”

“ બહુ જ ગમ્યો ? બંધાવવો છે ? ”

“ જરૂર, જરૂર, જરૂર. ” રાજાએ જોરથી અભિલાષ પ્રગટ કર્યો.

“ પૃથ્વી પર દેવી ૩દ્રમાળ ઉતારવાના કાઠ છે ? ”

“ કાઠ છે-નિશ્ચય છે-નિશ્ચય કર્યો છે-પછી નીકળ્યો છું. ”

સત્ય વસ્તુ પ્રગટ થઈ.

“ ક્યાંથી ? હસોરગદના ભોંયસામાંથી ? ”

“ હસોરગદ । ભોંયરૂં । હા. ” રાજાએ યાદ કરવા કપાળે
કરચલી ચડાવી. પ્રધાન આગળ આવી બેસ્યો : “ કૃપાનિધિ । કુશળ
છો ? યાત્રા કરી આવ્યા ? ” રાજાએ પ્રધાનને ઓળખ્યો. બીજા
મંત્રીઓ આવી નમ્યા. વિજયપાળ અને રણમલ્લ પણ આવ્યા. રાજાની
સ્મૃતિ તાજી થઈ. “ અહા વિજયપાળ, ૩દ્રમાળ જોઈ આવ્યો.
જોખમ ખેડે એજ એ દેવી કસા જોઈ શકે. ”

“ જરૂર ! મહારાજ ! પણ આપ ક્યાં છો એ જાણો છો ? ”

“ ક્યાં ? ” રાજાએ ચારે તરફ જોયું.

“ પાટણમાં, આપના રાજમહેલમાં. ”

“ એમ ? પાટણમાં ! પ્રધાનજી, પ્રજા સુખી છે ને ? ” રાજાને
વહાલી પ્રજા સંભરી. વિસ્મૃતિની છાયા ઓસરવા માંડી. એ જોવા
ગડિ હતો તેવો ડાહ્યા બનવા લાગ્યો. “ પણ આ શું ? મેં જોયું,
એ દૃશ્ય આજેલુખ અહીં ક્યાંથી ? આ ૩દ્રમાળ કાણે બંધાવ્યો ? ”
-વળી તરત જ એણે પોતાની બૂલ સુધારી : “ કાણે ચિત્યો ? ”

“ આ પ્રાણુધર દેવે, અન્નદાતા ! આપને બોલના કરનાર
જાદુગરે પ્રધાને પ્રાણુધરની ઝોળખાણ કરાવી, બનેલી હકીકત
દે કામાં કેહી બતાવી રાજ આભારથી દ્રવ્યો, આનંદથી પ્રક્રુ-યો

“ ૩૬માળ ચિત્તો, કનામર ! ૩૬માળ બાધી આપણો ? ”
રાજાએ હૃદયનો પ્રશ્ન કર્યો

‘ હા મહાગજ ! વિશ્વકર્માનો પુત્ર છું આપે જે નજરે જોયું
એ જ મારા હૃદયને જોયેતું છે પૃથ્વીની અદર છે તે પૃથ્વી પર
લાવીશ ’ રાજા પ્રમત્ત થયો ફરી પાટણના સમાચાર પૂછવા લાગ્યો

‘ આપના આગમને અત્યંત રાજા છે અન્નદાતા ! આપ વિશ્રાંતિ
લ્યો ’ રાજાને તરત જ મધ્યરાત્રિએ સુગંધીમય પ્રવાહીથી નવરાવ-
વામાં આવ્યો, જમાડવામાં આ યો રાજમહામા ફેરવવામાં આવ્યો,
સુવરાજનો મેળાપ કરાવ્યો ને શાન્તિથી સૂવાડી દેવામાં આ યો લામા
કાળ પડીની કુદરતી નિદ્રાએ ઘેલજાનો છે-યો અસ હરી લીધો

વહેની પ્રભાતે નગરમાં રાજદંડેશ પીટાવવામાં આવ્યો મવાર
થતા મૂળગજ સ્વારીએ ચઢ્યો નવી જીહ્વામાં આવેના પુણ્યશાળી
રાજાને પાટણની રમણીઓએ પુષ્પોથી ઢાંખી દીધો પુરણોએ હર્ષનાદ-
થી ગગન ભેદી નાખ્યું

એક યાદગીરી સ્વીકારી આપના મહદ્ ઋણમાંથી મને કિંચિત મુક્તિ આપો. " રાજાએ સ્વહસ્તે માનનો પોષાક આપ્યો, રત્નભરેલો સુવર્ણચાળ ધર્યો, ને જાણે અધૂરું હોય તેમ મુકુટનું મધ્યરત્ન જે આખા ભારતમાં અદ્વિતીય ગણાતું હતું તે ઉતારવા માંડ્યું. પ્રાણધરે સવિનય પોષાક સ્વીકાર્યો પણ સુવર્ણચાળ લેવાની ના પાડી. રત્ન મંબંધી બોલ્યો : " રાજાધિરાજ ! એ રત્ન તો રાજવીઓના-રાજના રાજમુકુટે પ્રકાશવા નિર્માયું છે. એને ન ઉતારો, હું કશું સર્પ શકીશ નહિ. મને માફ કરો, આવી સેવાનો બદલો મારાથી ન લેવાય. ધનામમા મને રજા આપો, હું યાત્રા કરી આવું. મારે પ્રતિજ્ઞા છે. "

રાજાએ હૃદયથી આગ્રહ કરવા માંડ્યો. પરંતુ પ્રાણધરે જવાબીર કે રત્ન લીધું નહિ, પાત્રાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. રાજા કંઈક પિન્ન થયો ને નિરાશા માથે બોલ્યો :

" પરંતુ ક્યારે આવશો ? શાસ્ત્રીજી ! ૩૬માળ..." અધીરૂં રાજાએ કહ્યું. એને પ્રાણધરને જવા દેવાનું રૂચ્યું નહિ.

" ૭ મહિને પાછો ફરીશ, અન્નદાતા ! પ્રથમ મારા વતને જઈશ, ચાંપાનેર માણસ મોકલજો. યાત્રા ઊજવી સેવામાં હાજર થઈશ. " પ્રાણધરે ખુલાસો કર્યો.

ન છૂટે રાજાએ હા પાડી, પણ ફરીથી બોલ્યો : " પરંતુ આપે મારા પુનર્જીવનની કંઈ યાદી સ્વીકારવી એકદમ મને મંત્રાવ નહિ થાય. "

" '૩૬'માંથી '૩૬માળ' યશે એ યાદી પૂરતી છે. મહારાજ, મને તો ક્ષમા કરો ને આપનું દીવ દુખાતું હોય તો બલે મારો પુત્ર કંઈક માગી લે. મારી રજા છે. " રાજાને પિન્ન થતા દેખી પોતાનો આગ્રહ અવિનયમાં ન ગણાય એ હેતુથી પ્રાણધરે માર્ગ કાઢ્યો.

પ્રાણધરની પાસે જ બેઠેલા તેના સ્વરૂપવાન પુત્ર ગંગાધર તરફ સૌની નજર ખેંચાઈ. રાજાએ પૂછ્યું : “ મારા પાટણનાં ધન્યભાગ્ય ! જો એમાંથી લેવા જેવું આ યુવકને કંઈ મળ્યું હોય, ભલા ! મને કહેશો કે મારા પાટણમાં એવું શું છે જે આ યુવાન કલાકારની ધ્યાનમાં આવે ? ”

યુવક શરમાયો. એ ધીમે રહી બોલ્યો : “ પાટણ સુંદર અને સમૃદ્ધ છે. કૃપાનિધિ ! મારી તો કોઈ ખાસ ઇચ્છા નથી, પરંતુ આપ પ્રસન્ન હો તો ત્રીસરિ પાઠશાળામાં અતિ પ્રાચીન પાંચ પુસ્તકો છે એ મને મળે તો મારા જ્યોતિષના અભ્યાસમાં વૃદ્ધિ થાય, ખીજી ઇચ્છા નથી. ”

“ પાંચ પુસ્તકો શું ? પાટણનાં બધાં પુસ્તકાલયો તમારા માટે સમજો, શાનીના હાથમાં જશે તો જ્ઞાન ટકી રહેશે. પરંતુ માગીને આ જ માગી મને શરમાવો છો. ” રાજાને આશ્ચર્ય થયું.

“ એટલું બહુ છે, અમદાતા ! ” સભા જરા ચક્રિત થઈ. બાપરીકરો અવ્યવહાર લાગ્યા. એક વૃદ્ધ પુરુષે ધીમેથી કહ્યું : “ એ તો એમ જ હોય ! ખરા કલાકાર સ્વતંત્ર મગજના ને બેઠરકાર જ હોય. લોભ હોય ત્યાં કલા ન દે. ”

રાજા ફરી પિતાપુત્ર સામું જોઈ રહ્યો ને લાગણીથી બોલ્યો :

“ મારા પાટણમાં આવા નરરત્નોના અભાવે મારી જાતને હું રંક સમજું છું. ” પછી બાપરીની વિધિ થઈ. કવિત ગવાયાં, આશીર્વાદો દેવાયા ને સભા વિસર્જન થઈ.

ખીજે દિવસે પ્રાણધરનું કુટુંબ પ્રવાસે નીકળી પડ્યું. ગંગાધરે રેશમી કપડાંમાં એનાં પુસ્તકો બાંધી લીધાં હતાં. રાજા દ્વાર સુધી ગળાવવા આવ્યો.

“ સાચીજી ! જો જો વિસરી ના જતા. ” રાજાએ મમતાથી કહ્યું.

“ નહિ ભૂલું, મહારાજ ! ૩૬માળ જંધાવનાર જાગશે ત્યારે એવો કાણ મૂર્ખ હશે જે આવડત છતાં બાંધવાની ના પાડશે ? નિશ્ચિંત રહો, અમારું વચન છે. ” પ્રાણુધરે વચન આપ્યું, રાજાને સંતોષ થયો. તેઓ જીવ પડ્યા.

“ જી મહિના તો રાજાને જ ભવ જેટલા લાગ્યા, મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે એક વાત : મનમાં પ્રજા જાય છે એટલે ખીજી કાંઈ ચીજમાં રસ કે આનંદ લાગતો નથી. રાજા શરીરે સશક્ત થયો. રાજદાનમાં લાગ લેવા માંડ્યો. પણ એનું દિલ પ્રાણુધરની પાછળ યાત્રાએ નીકળ્યું. ‘૩૬’ની ગાંડી રટનાને બદલે રાજા હવે ‘૩૬માળ’ની કંપના કરવા લાગ્યો. પ્રાણુધરનું ચિત્ર કાંઈ આશ્વાસન રૂપે હતું. ઘણી વખત તે એના સામું જોઈ રહેતો. એને થતું કે આ ચિત્ર મત્ત સ્વરૂપ લેશે ત્યારે જગત કેવું શોભશે ? ચિત્રકરો પણ એ ચિત્ર જોવા આવતા ને તાજીય થતા. પાટણના કથારસિક લોક પણ કંપનાના આનંદમાં જીવતા.

વખતે વખતનું કામ કયું. વાચદો વીત્યો. રાજાએ સ્વહસ્તે પત્ર લખી રાજભેટ સાથે વિજયપાળના હાથ નીચે રાજસેવકો મોકલ્યાં, ને બનતી તાકીદે પ્રાણુધરને તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી.

પ્રાણુધર સાચી યાત્રા કરી ઘેર આવ્યા હતા. ચાંપાનેરની હાલની સ્થિતિ ઉપરથી એ વખતની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ નહિ આવે. એમાં સાત હજાર ધરો તો ફક્ત પ્રાણુધરની ન્યાતનાં હતાં. અને ત્યાંની કારીગરી આખા દેશમાં મશહૂર હતી. પ્રાણુધર સૌની પ્રેરણા રૂપ હતો, સૌનો માન્ય નાયક હતો. રાજસેવકો પહોંચ્યા ત્યારે એમને ત્યાં હોમવચની પૂર્ણાહુતિની વિધિ ચર્ચ રહી હતી. બહાજોજનો

ને સાતિભોજનો આધતાં હતાં. યાત્રા ઉગ્રવાતી હતી. પ્રાણુધરે રાજસેવકોને આદર આપ્યો. રાજસદ્વિદ્યા વાંચ્યો ને વિજયપાત્રે આવુરતા દેખાડી. સાચીજીએ વિચાર કરી કહ્યું : “ મંત્રીજી ! હોમ હવનાદિનું કામ આજ પૂરું થશે. પરંતુ તૈયારી કરતાં ઓઝામાં ઓઝા આડેક દિવસ લાગશે. આપણે શુક્રવારે પ્રભાતે નીકળીએ. ” દિવસ નક્કી થયો. પ્રાણુધરે ઝડપથી બધું આટોપી લીધું. સાથે લઈ જવાના માણસો તૈયાર કર્યા. આગલે દિવસે ગંગાધરને તૈયાર થવા કહ્યું. ગંગાધરે જવાબ આપ્યો :

“ પિતાશ્રી ! આ પખવાડિયું જવા દઈ પછી નીકળીએ તો કેમ ? ”

“ સોલંકી રાજાના આવ્ય સદેશા આવે ને લાંબા વાયદા કરવા શામે કે ? કેમ, કાલે શું છે ? ” પ્રાણુધરે પૂછ્યું.

“ મુદ્દત ઠીક નથી. ” જ્યોતિષી બોલ્યો.

“ મુદ્દત ઠીક નથી ? ઠીક ! ગંગાધર ! મેં એટલું યે નહિ જોયું હોય ? દિવસ એખ્ખો છે, ચંદ્ર સારો છે, શે વધી છે ? ”

“ ચોમ અનિષ્ટ છે ને કાલથી એક ગ્રહ વક્ર ચર્ચ ખરાબ અસર કરે છે. આ પંકવાડિયું મહાન કૃત્યો કરવા માટે નીકળવા જોઈ નથી. ”

“ ગંગાધર ! ગડિ ન થા. બહુ વહેમ ન સંખવા. બહુ માનીએ તેમ બહુ વહેમ ભરાય. મને લાગે છે કે પેલાં પાટણનાં પુસ્તકોએ જ તને છેક વહેમી બનાવી દીધો જણાય છે. ”

“ વહેમ નથી, પિતાશ્રી ! મારું હૃદય ના કહે છે. બંધ રાખો. ”

“ નડકી થયું છે, હવે બંધ રહે કે ? મુદ્દતથી મહેલ બંધાતા નથી. ગંગાધર ! મહેનત જોઈએ, કલા જોઈએ. કાલ પ્રભાતે તૈયાર થજે. ”

“ કલા ને ઉલોગ કરતાં યે સમયનો પ્રભાવ વધારે છે પિતા ! ”
તે વધારે બોલી શક્યો નહિ. પિતા માટે તેને ધણું માન હતું.

“ હાલ તો ચાલ, ખાતમુહૂર્ત છું નક્કી કરજે, પછી કંઈ ? ”

“ નહિ પિતાશ્રી, હું નહિ આવી શકું. ”

“ નહિ આવી શકે ? ગંગાધર ! જ્ઞાનનાં ગર્વધેન ચઢવા
સાંઝ્યાં કે શું ? ”

“ ગર્વ નહિ, પિતાશ્રી ! પણ મારું અંતર ના પાડે છે. આપ
રોકાઈ જાઓ. મને હાથા કરો. ” એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

ગંગાધર પ્રાણુધરનો પુત્ર હતો. શરમાળ ને શાન્ત હતાં એનામાં
વ્યકિતત્વનો નિશ્ચય પ્રગટતો ત્યારે કોઈ એને ડરાવી કે ડગાવી શકતું
નહિ. પ્રાણુધર તે સમજતો. એણે મૃદુ સ્વરથી કહ્યું : “ ભાઈ, આમ
હઠ કરવી ઠીક. કહેવાય ? રાજસંદેશમાં તને પણ કેટલી મમતાથી
તેડાવ્યો છે. રાજ મહારાજાઓનાં આમંત્રણ આવશે ત્યારે આમ મુહૂર્ત
જોઈ બેસી રહેશો ? કાર્યસિદ્ધિ શી રીતે કરી શકશો ? રાજકૃપા, બાપુ !
આકાશની રખાતી વાદળી જેવી છે. વર્ષવા માંડે ને એમાં જળ ન
ઝીલાય-ધડીમાં તો ક્યાંય ચાલી જાય. ” જીંદગીમાં કદીયે રાજકૃપાની
લાલસા નહિ કરનારા કલાકરે પુત્રને વૃદ્ધપણાનું શાણપણ દાખવ્યું.

“ પરંતુ અઠાલ વર્ષથી ઝીલતાં અનર્થ થાય, પિતાશ્રી !
મને તો ઉતાવળ કરવી થોડી નથી લાગતી. રૂઢમાળ બાંધવો એ શું
નાનીસતી વાત છે ? મુહૂર્ત જોવું જ જોઈએ. ”

“ એટલે શું ? કાલે નીકળવાથી તે શું નહિ બંધાય ? બોંલી
દે. છું આવે છે કે નહિ ? પછી નહિ તેડાવું. ” પ્રાણુધરે ધાયું કે
પુત્ર માનશે.

“ તો ભલે. ” પુત્રે ખિન્નતાથી પણ દૃઢતાથી જવાબ દીધો.

એટલે હાલના સિદ્ધપુર નજીક સ્થળ નક્કી થયું. રાજ્યપ્રજાને પાટણથી દૂર જવું ન ગમ્યું, પરંતુ પ્રથમ કાર્યમાં પ્રાણધરની વિરુદ્ધ હક કરવાની હિંમત રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. શ્રીપુરમાં ધામા નંખાયા. રાજ્યમાં જ ત્યાં જઈ વચ્ચું, પ્રાથમિક તૈયારીઓ ચાલી રહી. દેશ પરદેશના કારીગરોને મોતરવામાં આવ્યા. જમીન ઝડપથી માફ થવા માંડી. સામાન આવી પડવા લાગ્યો. પથ્થરો તૈયાર થવા માંડ્યા. પરંતુ પ્રાણધરે ખાત મુહૂર્તની વાત છેડી નહિ. ગળાએ જ પૂછ્યું : “ શાસ્ત્રીજી ! ખાત ક્યારે કરશો ? ”

“ શ્રાવણમા મુહૂર્ત મારું છે. ” એણે ટૂંકામાં જ પતવ્યું ને ખીજી વાતે ચડ્યો. શ્રાવણને તો આક દશ મહિના બાકી હતા.

જગતમાં સૌથી સોંધી ચીજ સજ્જાહ છે. રાજ્ય જેવાને તો વધારે સહેલાઈથી મળે એમાં નવાઈ નહિ. મૂળરાજ પ્રાણધરની મરજી પ્રમાણે વર્તવા ઇચ્છતો, પરંતુ પ્રાણધરને સર્વ સંત્તા મળે તે સહન કરવાની શક્તિ પાટણના એ વખતના વ્યક્તિત્વવાળા વતનીઓમાં હોવી એ શક્ય ન હતું. ચમત્કારી ને અતિ વિદ્વાન મનાતા જ્યોતિષીઓએ રાજજોષી સાથે મળી જઈ રાજની અધીરાઈની આવી પકડી. કાન ભંભેર્યા ને કહ્યું કે હિતમ મુહૂર્ત આલ્યું જાય છે, પછી નહિ આવે. આખા વર્ષમાં નહિ આવે. રાજ્ય ચમક્યો, એણે ખાત કરી નાખવાનો આગ્રહ કરવા માંડ્યો. પ્રાણધરે ફરી વાત ઉડાવવા માંડી. રાજ્યએ આગ્રહ જારી રાખ્યો. પ્રાણધરે ગણતરી કરી જોઈ. મુહૂર્ત જોડું નહોતું; પરંતુ જોઈએ તેવું નહિ.

“ રાજ્ય ! શ્રાવણનું મુહૂર્ત વધારે સારું છે, જવા દો, શી ઉતાવળ છે ? રૂઢમાળ કાંઈ એક દહાડામાં ચર્ચ જવાનો નથી. ”

“ આ ચે સારું છે ને, શાસ્ત્રીજી ! મારી ઇચ્છા છે, ખીજાઓનું કહેવું પણ એમ જ છે. ”

માથે ઊભેલા કેટલાક શાણાઓએ પશુ રાખને ટેકા આપ્યો, ને શ્લોક બોલવા માંડ્યા. રાખને તરડોડવાની કે એમની ઇચ્છાને માન આપવા વચ્ચેની પર્મદગી કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. ક્યાકાર વિચારમાં પડ્યો. મૂળગજ જાણે વિનવતો હોય તેમ બોલ્યો :

“ શાસ્ત્રીજી ! એક એક દિવસ માત્ર વર્ષ જેવો છે. ” પ્રાણુ-ધરે કુંઠકે કચવાતે મને હા લાણી મૂગશિર્ષનું મુહૂર્ત રાખ્યું. પાટણના ઇતિહાસમાં અંકિત થઈ જાય એવો સમારંભ રચાયો. ડ્રમ-માળનું ખાતમુહૂર્ત એટલે કદિ એ નહિ જોયેલી—નહિ કપેલી એવી દેવી કેવા નૃત્ય લોકમા ઉતારવાની આરંભવિધિ. મગ્ધવતીના રમ-ણીય કિનારા પર મોટા માંડવાઓ બંધાયા. આસોપાવવનાં તોરણો લટકાવવામાં આપ્યાં. ગજાએ દૂર દૂરથી પવિત્ર કર્મપરાયણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા. સામંત, માંડલિકો બનતી ત્વરાએ પહોંચી ગયા. પાટણ ખાલી થઈ શ્રીપુરને ઉભરાવી દીધું.

આખરે એ દિવસ આવ્યો. ગાઉ ગાઉ ફરતી જૂમિ માનવથી છવાઈ ગઈ, ગગનમેદી જળનાદોની ઘોષણાઓ વચ્ચે મૂળરાગ, સુલટો, મામંતો, પ્રધાનો માથે આવી મંડપમાં નિસજબો. પ્રાણુધર, વિદ્વાનો, જોયેલો, ક્યાકાકો, રાજની જમણી બાણુએ આસને ગોઠવાયા. એ દિવસ વિદ્યા ને ક્યાના વિજયનો હતો.

વિધિ સર થઈ. રેશમી કપડાંમાં સજ્જ થઈ સોનડી મૂળરાગ હરખાતા હૃદયે સુવર્ણ પાટલે વિધિ કગવવા બેઠો. રાજગૌર ને પંડિતોએ ક્રિયા સર કરી. પ્રાણુધર મૌની સામે બેસે. વિધિ પ્રમાણે રાજાએ જગ જૂમિ ખોદી પછી માપગર ખાડો ખોદવામાં આવ્યો. એમાં જગ રેડ્યાં, પુષ્પ નંખાયાં. પ્રાણુધર એની ગતિ નિરખી રહ્યો હતો. એક ખૂણામાં અટક્યાં. એના મુખ પર એક ઝીણી રયામ

વાદળાં આવીને ચાલી ગઈ. રાજજોષી બોલી બહો : “ વિજય, રાજ-
ધિરાજ ! મુદત ઉત્તમોત્તમ સધાયું છે. ”

રાજજોષી પ્રાણધર આમું જોયું, પરંતુ કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ.
એણે તો ઉઠી ગયતરી કરી એક ખીટી જમીનમાં મારી. સૌની
કંપનાને જાણી દોરીથી બાધી રહેલા રૂપમાળનું ગર્ભવિધાન થઈ
ચૂક્યું. વિધિ પૂરી થતાં શુકનના ગોળધાણા વહેંચ્યા. પ્રમંગ્લાનુ-
સાર સંભાળ્યો થવા. સુવરાજ આમુંડરાયનો રાજ્યાલિપેક કરી નિવૃત્ત
થવાની પોતાની ઇચ્છા રાજજોષી ત્યાં જ જાહેર કરી. બાહ્યજોષી
આશીર્વાદો ઉચ્ચાર્યા ને રૂપમાળને જોવાની ઇત્તેજારી બતાવી સલા
વિમર્જન થઈ.

પ્રાણધરે પોતાનું કામ પૂરું કરી દીધું. એની મીઠી
જવાબદારી રાજ જોષી ચૂકી. અગણિત માણસોનું પદ્ધતિસરનું ત્વરિત
કામ દેખી પ્રાણધર માટે મૌ આશ્ચર્ય દાખવવા લાગ્યા. વૃદ્ધ જનો
પણ મહારાજનાં દર્શન કરી પછી જવાની આશા બાંધવા માંડ્યા.

રાજ રાજ મટી સંન્યાસી જેવા બની ગયો હતો. એમણે
જાહેર ક્યાં પ્રમાણે ખાતનો સમારંભ પૂરો થતાં થોડા દિવસમાં જ
પાટણ જઈ લાટેશ્વરને હરાવી કુંવારી તલવારને લોહી પાઈ આવેલા
પોતાના વીર્યવાન કુમાર આમુંડનો સ્વહસ્તે રાજ્યાલિપેક કર્યો હતો
અને રાજ્યહિતની બલામણુ પ્રધાનોને કરી વિજયપાળને લઈ શ્રીપુર
આવી વસ્યો હતો. રાજ સરસ્વતીનાં પવિત્ર જળમાં નહાતો, ધોતો,
ધર્મધ્યાન ધરતો અને કર્ણ દાનેશ્વરીને યાદ આપે તેવાં દાન આપતો.
એણે ગંગા યમુનાની સંગમ ભૂમિ, ચવનાશ્રમ, નૈમિષારણ્ય, કુરુક્ષેત્ર,
કાશ્યપુર્ણ, કાશીક્ષેત્ર વગેરે મહાન પવિત્ર તીર્થસ્થળોથી પવિત્ર
શ્રીકૃષ્ણને તોડાવ્યા, સાષ્ટાંગ દંડવત નમ્યો, એમના આશીર્વાદ લીધા અને
લાવકાર્યા આમદથી એમને ગમતાં નગરો આપી રાખ્યો અને એમના

મમાગમમા પુણ્યનો મંચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ આથી એ મૌથી વધારે ધગશ તો એને રૂદ્રમાળાની ગતિ જોવાની હતી. એકાન્ત રમ્ય સ્થાનમાં એ રહેતો, અને રૂદ્રમાળાનું થતું કામ, જાણે દરેક પથ્થર ગણતો હોય તેમ, જોઈ રહેતો. ક્યારે એ દૈવી કલાના સિખરો ચઢે-ક્યારે ઢેરની પ્રતિષ્ઠા થાય, અને ફરીથી મહાન ધર્મ સમારંભ આરંભાય, એજ વિચાર એના વખતને હમેશ રોકી રાખતો. હર મંધ્યાકાળે તે પ્રાણુધરની માથે અમૂક જઆએ ઊભો રહેતો, દરેક દિવસના કામની ગણતરી ગણી જોતો પ્રાણુધરને પણ જાણે એ જ લગની હતી બાધનાર બંધાવનાર બેઢિનાં દિલ એક હતાં. બેઢિને રૂદ્રમાળાની ઉત્પત્તિમાં જીવનની સઘળી માર્થકતા સમાઈ ગઈ લાગતી, અને દૈવી કલા દિવસે દિવસે અનેરી શોભા પ્રગટ કરતી ઉત્પન્ન થયે જતી હતી. એ મમયે ખરેખર શ્રીપુર નગર જાણે કોઈ સ્વર્ગની દેવનગરી હોય-ક્યાની ચૈતન્યપ્રદ જીવની જાગની પ્રતિભૂતિ હોય તેમ લાસતી અને પ્રાણુધર-વિશ્વકર્મના સંતાન જાણે દેવપુત્રીનો વિધાતા-સદ્ગુણ હોય એમ લાગતું.

બાંધતાં એક સહસ્ર કારીગરને સોળ વર્ષ લાગે. ” “ અને ‘આને ? ”
 “હજી દશેક તો જોઈએ જ.” પ્રાણુધરે અને તેટલો થોડો મમય બતાવ્યો.

રાત્રીએ એક આછો નિશ્વાસ નાખ્યો. પ્રાણુધરનું ‘ધ્યાન ખેંચાયું.’
 એણે પૂછ્યું. “ મહારાજ ! ” રાત્રીએ ઉત્તર દીધો નહિ. ચંદ્ર પૂર્વમાં ગયો
 હતો તે તરફ જતો બીજી વાતે વાગવા પ્રયત્ન કરતો, પ્રાણુધરને લઈ
 તે આશ્રમ તરફ ચાલ્યો. જતાજતા તેણે જરા થોભી રૂઢમાળના પ્રથમ
 માળ લણી એક દષ્ટિ ફેંકી લીધી. પ્રાણુધરને આજે રાત્રીમાં નવીનતા
 લાગી. પરંતુ તે ખોલ્યો નહિ તેઓ જુદા પડ્યા.

એ રાત્રે ચંદ્ર માથે આવી આશ્રમવા માંડ્યો હતો મધ્યરાત્રિ
 પછી એક પ્રહર ચાલ્યો ગયો હતો, મર્વત્ર શાન્તિ ઊર્ધ્વ રહી હતી
 પ્રાણુધર જાંઘમાં પોતાના કામનાં સ્વપ્ન જતો હતો-જાંઘતો હતો. ત્યાં
 કોઈએ જોઈને દાર ખખડાવ્યું. એણે લડકી જિલા થઈ ઉઠાડ્યું.

“ ગળતી અંત ધડી છે,—જાગ્રદી ચાલો. ” રાત્રીએ કહ્યું.
 પ્રાણુધર શરીર પર ખેમ નાખતો આગળ ચલ્યો.

“ શું થયું ?—એકાએક, ” પ્રાણુધરે પૂછ્યું, “ મમજાતું
 નથી. ’ ત્યાં તો તેઓ રાત્રીના સયનગૃહમાં આવી પહોંચ્યા

ત્યાં પવન નહોતો, વૈલવવિલાસ નહોતો. રાત્રી કોઈ પરમહંસ
 સંન્યાસીની માફક જાણે ધ્યાનમાં હોય તેમ વ્યાધિયમથી બીજાવેલી
 પથારીમાં બેઠો હતો. કેટલાક સેવકો છેડા જિલા હતા. વિજયપાળ
 ધ્યાનથી સાંભળતો પાસે બેઠો હતો.

જાડો શ્વાસ લઈ આંખ ઉઘાડી રાત્રીએ કહ્યું : “ વિજયપાળ !
 આત્મા અકાશ છે. છેલ્લી ધડી આવી લાગી છે. હું કહું તે માંલગી
 હોય. મારા કુમાર અને સોલંકીની જાદીએ આવનાર મારા વંશજને
 મારી મૃત્યુ સમયની આરા છે કે કોઈ પણ જોગે રૂઢમાળ પૂરો
 કરાવે, અને જે રૂઢમાળ પૂરો કરશે તેને જ અમર રાત્રીકીર્તિ

વરશે. ચૌદ-રાખજો મારા વંશજ પાસે મારું આદરેલું પૂરું કરાવજો
...એ તમને, તમારા વંશજોને આગાહી અને પ્રાણુધર, પ્રાણુધર—”

રાજા પ્રાણુધર વિષે કંઈ જોલે તે પહેલાં તો એમનું હૃદય હેઠલા
ધબકારા લેવા લાગ્યું. એણે જાતીએ હાથ દીધો ને અંતીમ વેદનાને
નિગ્રહમાં આણતો જોલ્યો. “ અને માલણી ત્યો સરસ્વતીના દિનારે
જીગતા પ્રભાતે મારા મંસ્કાર કરજો. પણ કૃત્રિમ અગ્નિ મારા મલ
દેહને અડકાડતા ના.” રાજાના મુખ પર ફરી ત્રીજા દુઃખ થતું જણાવ્યું
તે ફરી શાન્તિ ને આનંદ જણાવ્યાં શિવ-શિવ-શિવ-શ્રદ્ધ-મહાશ્રદ્ધ કગતો
એણે શ્વાસ મૂક્યો, અને એ શ્વાસમાં એનો આત્મા આત્મ્યો ગયો.

સમાધિસ્થ હોય તેમ રાજા ફરી ગયો. મૌનપ્રધ બની જોઈ
રહ્યા. પ્રાણુધર અવાજ બનેલો જમીં ત્યાથી નીકળી ગયો. રાત્રિ
થોડી જ બાકી હતી પ્રાણુધરનો આત્મા પણ ખગલણી ઊઠ્યો હતો.
રાજાના અંતકાળના દરમ્યાન એના જીવનનો રસ જતો રહેવા લાગ્યો.
જાનોમાનો જિતરી આવ્યો. “ ગંગાધર ! ગંગાધર ! તને જોવેખ્યાનું
આ ફળ. ” તે બળડ્યો એણે દીવો ક્યો. તરત જ બે કાગડો
લીધા ને લખવા માડ્યા. લખ્યા, વાંચ્યા, અશ્રુથી પવાળ્યા હાથમાં
લઈ પધારીમાં સૂતો જમણે હાથે ચળકતી હતી તે વીંચી ચૂમવા
લાગ્યો થડી બેધડીમા એના ગૌર વર્ણમાં રંગ દેખાવા લાગ્યો
ચૈતન્ય અટકી ગયું. પ્રાણુધર મૂળરાજને રસ્તે પડ્યો.

યોગ્ય આસાઓ આપી આમુંડરાવને તેડાવવા આશે દોડાવી
વિજયપાળ પ્રાણુધરને શોધતો આવ્યો. ગિદિતિ જોઈ તે હબકી ગયો.
જીગતી મૈત્રિના અંતથી કંઈ જોઈ :

“ પ્રાણુધર ! પ્રાણુધર ! ડાહ્યા-યઈ તમે આ શું કયું ? ”
પત્રો લઈ એણે વાંચવા માંડ્યા—

■ પ્રધાનશ્રી ! હમા ! જે માર્ગે દયાપૂજક ગયો તે માર્ગે

કલાકાગ્ર જમ્ય છે એ જ ઉચિત છે. ‘ એવું’ ખાત કીધું કે વર્ષ સવાવર્ષે રાજ્ય મૂક્યો, આદરેલાં પુણ્યધામોનાં શિખરો જોવા પામ્યો નહિ. ‘ એવું’ કહી દુનિયા પ્રાણુધરને ટોકે તે પહેલાં એ ન હોય તે વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પ્રધાનજી ! કલાનો આત્મા દૈવી છે, સ્વતંત્ર છે, શાસ્ત્રો ગહન છે, એના ઊંડાણનો અંત નથી. માન વિના, શ્રદ્ધા વિના એકે પ્રાપ્ય નથી આતુર રાજ્યએ હિતાવજ કીધી, એમને હોય નથી દેતો, મેં મારી સ્વતંત્રતા વિસારી, હું બૂલ્યો, બૂલની શિક્ષા હોવી જોઈએ અને તે સ્વયં સ્વીકારું છું.

“ શ્રદ્ધમાળ આ દુનિયાનું રમકડું નથી. એ દૈવી કલા છે. એનો જોનાર, બાંધનાર, પ્રભુની મહદ્ કૃપા વિના પાકતા નથી અને એની ઇચ્છા વિના કોઈના બાંધ્યા બંધાતા નથી. પ્રાણુધર અને મૂળ-રાજ મહારાજને એ દૈવી શ્રદ્ધમાળ સાથે પોતાનાં પામર નામ જોડવાના અભિલાષ હતા-તે અંતરમાં જ રહ્યા. પ્રભુની ઇચ્છા ! એક જ આશ્વાસન છે કે બંધાવનાર જાએ તો, બાંધી શકે તેવો પુત્ર મુકતો જાઉં છું. અને એવા પુત્રનેય અવગણવાનું મેં પાપ કયું છે. જરૂર પડે પ્રાણુધરનું કુટુંબ યાદ કરજો. બીજો એ વિદ્યા હજી મુધી નથી વસી

“ -ને પ્રધાનજી ! આપણો પરિચય આમ જ વિરખ્યો. જેવું ભાગ્ય. માથેનો પત્ર મારા પુત્રને પહોંચાડજો, ને કહેજો કે એનો પિતા એની શિક્ષા પામ્યો છે. ભાઈ ! વિદાય. જગતની મુસાફરીમાં છેવટે વિદાય વિના શું છે ?

મૂળરાજ મહારાજના ઓચિંતા મરણની અને પ્રાણધરની આત્મહત્યાની શોકજનક ખીના પ્રસરી ગઈ.

સૂર્યનાં કુમળાં ફિરણેા પૂર્વમાંથી પ્રગટી જગત પર પથરાતાં હતાં. રાજની અંત સમયની આરા અનુમાર સરસ્વતીના કિનારે ચંદનચિત્તા તૈયાર થઈ હતી. ચામુંડ આવી પહોંચ્યો નહોતો, પરંતુ પવિત્ર તીથોથી પધારેલા બ્રહ્મપંડિતો સંસ્કારવિધિ થોભાવવા તૈયાર નહોતા, રાજના અને પ્રાણધરના સ્થૂણ શરીરનાં દર્શન કરવા નગરજનો ઊલટી પડ્યા હતા.

વિધિ શરૂ થઈ, મંત્રાચ્ચાર થયા—એક નકપિ જેવા બ્રહ્મ પંડિતે, સૂર્યને અર્ધ અર્પી, મંત્રીને મૂળરાજની ચિત્તા પર અજંલિ દેવા માંડી—અગ્નિને એણે આમંત્રવા માંડ્યો—સૂર્ય ક્ષિતિજ છોડી જગત પર પ્રકાશ છવાયો. આજણે છેલ્લી અંજલિ અર્પી ને મૂળરાજ મહારાજના મૃત દેહના જમણા અંગુઠામાંથી અગ્નિજ્વાળા ભભૂકી બહાર નીકળી.

સૌ જોનારે જમજમ નાદ કર્યો. સ્વયંભૂ જ્વાલા વધી. ભણે વિયોગિની હોય તેમ જોડેની પ્રાણધરની ચિત્તાને વગળી ને ક્યાકાર તથા ક્યા પૂજનારનાં સ્થૂળ દેહોની જોત જોતામાં ભરમ થઈ ગઈ. અધૂરા શ્રદ્ધાજનના મોઢા સ્તંભો રોતી આંખે એ દૃશ્ય જોતા રહ્યા.

પુત્ર ઉપર લખેયો પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો :

“ ગંગાધર ! માણુમના પરમ પવિત્ર અભિલાષો પણ પૂરવા વિધિને હાથ છે. સૌને વિધિનાં અચળ નિર્માણ છે એ મત્ય તેં કયું, મેં ન માન્યું, અતુલવે તે શીખ્યું છે. જતાં મારી સૂચના છે કે જે જ્ઞાન તને મળ્યું છે તે વધારી જગતને કંઈક અર્પતો જાજે. યોગ મજે તો અધૂરા શ્રદ્ધાજનના શિખરો ચઢાવી તારા અધીરા પિતા અને અધીરા મૂળરાજની વામના પૂરી કરજે. ને ગંગાધર ! રડીશ ના, અનંતકાળના આપણે મુમાદશે છીએ મન્યા—વળી મળીશું. ”

ગંગાધર પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી ઓપુરની યાત્રાએ ગયો. ત્યાં સૌ શુનકાર હતું. પેલા સ્તંભો કાંઈક છાની વાત કહેતા હતા. પાછો આવ્યો. ચાંપાનેરના લોકે ગત કલાકારની યાદમાં એક ગ્રામ્ય ગ્રામ્ય નગરની મધ્યમાં એક મુંદર શિવાલય કરાવ્યું. એના ચોકમાં પ્રાણુધરની ભવ્ય મૂર્તિ ગંગાધરને હાથે જ કારામલી બ્રબી કરી.

એ રહી ત્યાં સુધી કલાકારે ને કલાપૂજકોએ એમાંથી પ્રેરણા પીધી. તખ્તીનો લેખ વાંચી રૂઢમાળ કથા-અધૂરી કથા જાણી.

૨

મૂળરાજ સોલંકી ગયો, પ્રાણુધર ગયો ને રૂઢમાળની આશા નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ. એની માદીએ આવેલા રાજાઓએ લાંબાં રાજ્ય ભોગવ્યાં નહિ કે પિતૃની ઇચ્છા પૂરી કરવાની ધગશ જણાવી નહિ. મૂળરાજની એથી પેટીએ ભીમદેવ થયો. એની ધાર્મિક વૃત્તિ અતિ સતેજ હતી. પરંતુ એ અરમામાં મુસલમાનેલાં આક્રમણ થઈ ચૂક્યાં હતાં. સૌમનાથ પાટણનું રક્ષણ કરવામાં એની મહામર્યાદા ને કીર્તિ સમાપ્ત ગયાં.

એની પછી કર્ણ માદીએ આવ્યો. એને સ્નેહમંથીઓ ગૂંથવી સૂઝી. એ મિનલદેવીનો પતિ થયો. અને દક્ષિણના રાજાની એ પ્રભાવશાળી રાજકુમારી થોડા મમયમાં પોતાનો પ્રભાવ જમાવી બેઠો. જે પ્રધાનને મૂળરાજે, પોતાના વંશજને યાદ કરવાનું સોંપ્યું હતું એ તો નહોતો-થોડા જ વખતમાં પરલોકવાસી થયો હતો. અને એ પોતાને સોંપાયેલું કામ પોતાના વંશજને જણાવતો ગયો હતો. એ જુના પ્રધાનના વંશજે વાત ઉપાડતા પરંતુ કંઈ અસર થતી નહિ.

પરંતુ આખરે આશાનાં ફિરણો જણાયાં. કર્ણ રાજાએ પરલોક-ગમન કર્યું. નાનો બાલકુમાર જયસિંહ માદીએ આવ્યો. રાજતંત્રની

લગામ માતાના ગાહોશ હાથમા રી ઉદ્યન અને મુજબ નેવા મહા અમાત્યો રાજસ્થાન નેવા મહા આઘ્યા

રાજમાતામા મહત્વાકાંક્ષા હતી વાવ, તનાવો, રૂવા, સ્તભો ચણાવી પોતાના ગ્રામક ઊભા મરતી હતી એ મનમુગ્ધ અને મિનન એની માફી ફૂર છે બાનરાજમા આ મસ્કોગે ધન થના ગયા

જ્યમિદમા પણ ધીમે ધીમે માનાતુ તેજ ઝગકવા માડ્યુ મન્ય એને નાતુ લાગ્યુ સત્તા એને અધૂરી તાગી, ગૌરવ એને ગાપ્યુ લાગ્યુ અને નામ એને ક્ષણિક નાન્યુ મર્વમત્તાશીન, અતૂન, અપૂર્વ, મહાન મત્રાટ યર્ધ ઇતિહાસને પાને યાવત્ર દ્રઢિવાકરો અનુપમ તેજથી ચગકવાની અલિતાપાઓ એનાં રેવે રેવે પ્રગ્ન થવા નાગી અમાત્યોએ પણ સામ્રાજ્યનીતિ પમદ કરી, અને દિગવિજયો નરવાના એના પ્રાડ પ્રોધ્યા મોટા મૈન્ય મોમ્લીને ન નમતાને એણે નમાવ્યા, નમેલાને સેવા કરતા કર્યા એની દૃષ્ટિ એથી ચે આગળ વચવા માડી

એક રાતે પોતાના ભાવિ યજ્ઞાનુ ચિન્તાન કરતો જ્યમિદ ઝઝખામા એકતો ખેઠો છે એની દૃષ્ટિ સામેના અતરીક્ષે અડી છે એનો એ- હાથ એની હડપચીને ઝેકવી ગ્લો છે બીજો હાથ એના દીર્ઘશુ હિપર સિદ્ધો ગોરવાઈ એની દીર્ઘતા દાવે છે

માગવાની મત્તા, જુનાગઢની અડગતા, વાટ પ્રેરણી ચગવળ એને ખુની રવી હતી પ્રગ્ન એને માન આપતી, પરતુ હતી એના દેવાંશી એશ્વર્યને સ્વીકરતી નહિ એને પોતાની લધુતા બહુ માનતી એવામાં રાજમેવડે આવી મૂગરાજના વખતના પ્રધાનના વચનનુ આગમન નાડેર મુર્ અને ગળ માગી મહારાજને ન મર્યુ, પરતુ નવા મ નીમડજો નીમવામા એના તમ્ક દુર્લક્ષ ચયુ હતું એમ માની તેને મગવાની હા પાડી એ શબ્દ શીદા કહેવામાં એણે લાલુપદ નેયુ. એક આધેડ વધના મ ભીર પ્રકૃતિના માપુએ આવી નમગ્ન કર્યા

“ આવો, આવો, ઘણું દહાડે રાજગઢ યાદ કર્યો ? ” રાજાએ હસીને કહ્યું.

“ આજે એક વાત યાદ આવી ગઈ, મહારાજાધિરાજ ! અને કહેવી જોઈએ એમ ધારી કહેવા આવ્યો છું.”

આવનારે તરત જ પ્રસ્તાવના કરી.

“ કઈ વાત ? આપના પૂર્વજોએ તો રાજ્યની અનેક વર્ષો સુધી સેવા કરી છે આપની સૂચના હિતકારી જ હશે. ખુશીથી બોલો ” રાજાએ મીઠાસથી બોલવા માંડ્યું.

“ મહારાજા ! જે વાત કહેવા આવ્યો છું તે હસી કાઢવા જેવી નથી. હા પાડશો તો અમર થશો અને ના પાડશો તો અનેક પ્રયત્ન છતાં અપૂર્ણ રહેશો.” પ્રધાનપુત્રે રાજાની ચારી પકડી અને રાજાની નિરાસા જાગૃત કરી.

“ અરે વાહ ! અમરરૂળ લઈ આવ્યા છો કે શું ? બોલો તો ખરા.” રાજા હસ્યો પણ ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યો.

“ અન્નદાતા ! કાયા અમર નથી—અમર કરવી એ હીક નથી. પરંતુ માનવી જીવનનાં કૃત્યો અમર બની શકે તેમ છે મૂળરાજ મહારાજે એક મહાન કાર્ય આરંભ્યું—વિધિએ અધૂરું રાખ્યું. એ જે પુરવ પૂરું કરશે તે અમર રાજ્યવંશ પ્રાપ્ત કરશે, એવું મૂળરાજ મહારાજના મૃત્યુ સમયનું વચન છે. પરંતુ એ વચન સિદ્ધ કરનાર મદદ હજી સુધી પાટણની ગાદીએ આવ્યો નથી. રૂદ્રમાળ શ્રીપુરમાં સેડે છે, પૂર્વજની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છતાં કોઈ સાંભળતું નથી. રાજાધિરાજ ! રૂદ્રમાળનાં શિખરો ચડાવી દેશમાં પોતાની કીર્તિ પોકારવાના કોઈને કોડ યતા નથી કે જમાનો જ શું અટપટવી અને અપ-યશસ્વીઓનો આવ્યો છે ? ”

રાજા સાંભળી રહ્યો. એણે બધી વાત પૂછી પ્રધાનપુત્રે બધી વાત કરી, તે બોલ્યો : “ અન્નદાતા ! બધી પ્રવૃત્તિઓ પડતી મૂકી આ કાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવું ઘટે છે. મમયપ્રવાહ.વેગથી વહે જાય છે. આજકાલ કરનાં મનનું મનમાં રહી જાય. ”

“ જયસિંહનું આયુષ્ય ટુંકું નથી-હજી તો ઘણાં વર્ષો છે.” રાજાએ ખુલ્લું હમી જવાબ દીધો.

“ શાન્તમ્ પાપમ્, માત્ર કહેવું એ નથી. પરંતુ, મહારાજ ! બંધાવનાર જાગે ત્યારે બાંધનાર ન હોય. ઝરમાળ કંઈ માટીનું રમકડું નથી કે દુક્રમ ચતાં પાટણનો કુંભાર ઘડી દે. મને તો પાકી શંકા જ છે કે ગગાધર કે એના વંશજ કોઈ હશે કે નહિ ”

“ શું કોઈ બાંધનાર નહિ જડે ? ”

પ્રધાનપુત્રે ખુલાસો કર્યો અને પ્રાણધરના પૂર્વજે યાત્રા કરેલી તે બધી વાત કરી અને ઉમેયું. “ તેથી જ કહું છું કૃપાનિધિ ! કે ગંગાધરજી તો શાના હોય પરંતુ પ્રાણધરનો કોઈ વંશજ ન મળ્યો તો પૃથ્વી પર બીજો કલાકાર નથી કે જે રૂઢમાળ બાંધી શકે. પ્રભુની ખાસ કૃપા વિના બધો યોગ મધ્યાય તેમ નથી. દૈવી કલા પૃથ્વી ઉપર કિતરે તેમ નથી. એની કૃપા થાય ત્યાં જ બાંધનાર જાગે ને બાંધાવનાર મળી આવે ”

જયમિંહ મહારાજને સંતોષ થયો. પ્રભુની ખાસ કૃપાનું પાત્ર થવાનું એમને બહુ ગમ્યું. એમણે રૂઢમાળનું કામ ઉપાડવાનું વચન આપ્યું. પ્રધાનપુત્ર કહ્યો. વિજયનો વિચાર કરતાં રાજાના મનમાં રૂઢમાળ વમી ગયો. આખી રાત્ર એને એ જ વિચાર આવ્યા કર્યા. રૂઢમાળ-રૂઢરાજ-પ્રાણધર-પ્રધાનપુત્રે કહેલી આખી પૂર્વકથા-એની કલ્પનાને રમણી રહી. ‘ જે રૂઢમાળ પૂરો કરશે એને જ અમર રાજકીર્તિ વરશે. ’ એ સોલંકી વંશના સ્થાપનાર આદિ પુરુષનું અંત સમયનું વચન એને યાદ આવ્યું. એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

. બીજે દિવસે રાજમાતાએ અમાત્યોને બોલાવી આમ્રહી રાજાનો રૂઢમાળનો કામ પાસ કરાવ્યો. પ્રાણધરના-ગંગાધરના વંશજોને માન-સહ તેડી લાવવાના ખાસસંદેશ છૂટ્યા. રાજસેવકો આંપાનેરના રસ્તે આસ્યા.

રાજસેવકોએ એમને મળેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે પ્રાણધરના-ગંગાધરના વંશજને જોવાની આશા રાખેલી. તેઓ પ્રાણધર ને ગંગાધરનાં નામ લેતા અને એમના વંશમાં કાણ છે તેની તપાસ કરતા આંપાનેરમાં દાખલ થયા.

ગંગાધરનું નામ સાંભળી એક છોકરો એમનું ઘર બતાવવા આગળ થયો. અને મોટાં કલામય લાગતાં મકાનોની એક પંક્તિ આગળ ઊભો રહ્યો અને ખજાર કહેવા અંદર ગયો. થોડી વારમાં

એક દેખાવડો મુદ્દ શરીરવાળો યુવક બહાર આવ્યો, આવકાર સાથે રાજસેવકોનાં વાહનો વગેરે માટે બેઠોબસા કરવાનું કહી રાજપુરોને અંદર લઈ ગયો.

“ ચાંપાનેસ્ના રહીય પ્રાણુધર શાસ્ત્રી હતા એમણે રૂઢમાળ શરૂ કર્યો, એમના વંશમાં હાલ કોણ છે ? ” જતાં જતાં મુખ્ય રાજપુરો યુવાનને પૂછ્યું.

“ ગંગાધરજી ! ” યુવાને આણું રિમત કરી કહ્યું તે સામું પૂછ્યું : “ આપ પાટણથી આવો છો ? ”

“ હા, અમે પાટણથી આવ્યા છીએ. પણ ગંગાધરજી તો પ્રાણુધર શાસ્ત્રીના પુત્રને ? તે હજી જીવે છે ? ” રાજસેવકોને આશ્ચર્ય થયું. “ હાજી, રૂઢમાળનાં શિખરો ચકાવતાં હજી એ જીવે છે. ”

યુવાને ખુલાસો કર્યો અને એમને લઈ અંદર આવ્યો. એ વિશાળ મકાનના કેટલાય રમણીય અવનવી કક્ષા અને રેશમી વસ્ત્રોમાં બધેલી પોથીઓથી શણગારેલા ઓરડાઓ વટાવતા તેઓ અંદર ગયા. છેલ્લે એક ઓરડો આવ્યો. ત્યાં અજબ શાંતિ હતી. ત્રીણી કોતરેલી પથ્થરની મોટી ભાળીઓમાંથી શીળો પ્રકાશ અંદરની સુધડ સ્વચ્છતાને તાદરશ કરતો હતો.

ઓરડાની એક બીંતને અડી એક સુંદર દોહીઓ બિઝાવેતો હતો. તેની સુંવાળી ગાદી પર તકીઆને અડેલી લગભગ સતો હોય તેવી રિયતિમાં એક તદ્દન મુકામતો, લગ્નગતી ચામડીવાળો પણ તેજસ્વી વૃદ્ધ-અતિ વૃદ્ધ પુરુષ બેઠો હતો. એ તે વૃદ્ધ કે વૃદ્ધવની પ્રતિમા હતો ? વૃદ્ધ સહેજ ઘેરા પણ સ્પષ્ટ સ્વરથી સંસ્કૃતમાં બોલતો હતો. નીચે લેખનસાધનો લઈ બેઠેલા ચાર એકાદ જણાતા બાહરો અડપથી લખી લેતા હતા.

યુવાને રાજસેવકોને લઈ ધીમેથી પ્રવેશ કર્યો. અને વૃદ્ધ વાક્ય

પૂરું ક્યું એટલે ધીમેથી કહ્યું : “ દાદા ! આ રાજપુરમે પાટણથી આવ્યા છે. ”

પાટણનું નામ કાને પડતાં વૃદ્ધમાં નવું ચિત્તન્ય આવ્યું લાગ્યું. એ મહેજ દટાર થયો, એણે ઊડી ગયેલી પણ તેજસ્વી આંખમાંથી દષ્ટિ ફેંકી અને બોલ્યો : “ પધારો. ”

સેવકો આસને બેઠા. વૃદ્ધના મુકાયેલા પણ પ્રાચીન ઋષિ જેવા, ભવ્ય અને પૂજ્ય લાગતા વદન ઉપર એક આનંદનું મિમિત જણાયું. એણે કહ્યું

“ આખરે આવ્યા ખરા. મિદરાજ મહારાજનો મદેશ લાવ્યા છો ? મેં ધાયું કે સોલંકીઓની ધર્મશ્રદ્ધા ને કલાભક્તિ મૂળરાજ, મહારાજ માથે ગઈ ! ”

“ દેવ ! હજી તે શ્રવે છે-આ જયમિંહ મહારાજનો મદેશ. ” એમ કહી મુખ્ય રાજપુરમે પત્ર આગળ ધર્યો. વૃદ્ધે પેલા યુવાનને કહ્યું : “ વાંચ. ” યુવાને વાંચ્યો. સિદરાજ મહારાજે તે ખાસ મમતાથી લખાવ્યો હતો. વૃદ્ધની આંખમાં પ્રમનતા જણાઈ.

એ વૃદ્ધ તે ગંગાધર. છેક મૂળરાજ મહારાજની સલામાં કુમારાવગ્ધામાં બિરાજનાર હજી એ પાટણના રાજસંદેશાની રાહ જોતો તે શ્રવતો હતો. દીર્ઘાયુના એ યુગમાં એ એણે શ્રવનની દીર્ઘતાને એની છેલ્લી હદને ઓળંગી ખેંચી હતી. પ્રાચીનતા-કલા-જ્ઞાન-ને સંસ્કારની શ્રવંત-પણુ જર્જરિત મૂર્તિ સમો એનો દેહ આત્મા ધારી રહેા હતો-એક વાસના કે મહેચ્છા કે કોઈ અદૃશ્ય સત્તા એને શ્વાડી રહી હતી.

મૂળરાજ મહારાજ, પિતા પ્રાણધર અને અધૂરા રહેલા દૈવી ૩૬માળનાં સમણાં હરહંમેશ એને હાથમાં આવી શ્રીપુર જવા આમં-ત્રણે આપતાં-અપૂણે પૂર્ણ કરવા એના કાનમાં યોગ્યતા હતાં.

પણ પાટણના રાજમદેશ આવતાં દિવસો-મહિનાઓ-વર્ષો-અગણિત વર્ષો વહી ગયાં. પાટણની ગાદી ઉપરથી સોલંકીઓ ઊઠી ગયા કે શું ?

એણે એ ધણી ખ્યાતિ ને જગતની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. આખું આંખાનેર તો એના ચરણે નમવામાં માન મમજતું. એક યુવાવસ્થામાં એની પ્રિય પત્ની એક નાનો બાળ મૂકી મરણશરણુ ધર્ષ હતી. અને જ્ઞાનની તૃષા સાથે જન્મેલા કલાકારે મંસારમાંથી મન ઉઠાવી લીધું હતું. પુત્ર મોટો થયો, એને એણે રૂદ્રમાળનો બેઠ આપ્યો, અને મનથી નિશ્ચિંત થયો જણાયો. એણે ભારતવર્ષની સાંખી સાંખી મુનાદરીઓ આરંભી-આચાર્યવર્ષનાં તીર્થો એવાં નહોતાં કે જે તેણે ન જોયા હોય ! એવા પુસ્તકલંકારો નહોતા કે જેમાં એણે ડાકીયું ન કયું હોય ! અને એવા થોડા જ વિદ્વાનો, કલાકારો, જ્યોતિષીઓ હતા જેમને મળવા એ ચૂક્યો હોય. ધણે વર્ષે પ્રવાસથી પાછા ફરી પોતાની સઘળી શક્તિ, જ્ઞાન અને અનુભવ કલા, જ્યોતિષ અને શિષ્ય થયો રચવામાં રેઠમાં હતા. શિષ્ય જ્યોતિષના સંબંધ પરના એના પ્રયોગની પ્રતોની દૂર દૂરથી માગણી થતી. મોટા પંડિતો પણ એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરતા. “પરંતુ એને સંતોષ નહોતો. રૂદ્રમાળ એના હૃદયને આર્ણાહન ઈર્ષ રહ્યો હતો, છતાં સ્વમાની કલાકાર પાટણના આમંત્રણ વિના વચર તેડયો નય તેમ નહોતો. અને ખાસ કરી જ્યારે એના પુત્ર કલાધર પાકટ ઉમરે પહેલ્લી પોતાના વારસાને પોતાના પહેલાં વિદાય કરી એકાએક મરણ પામ્યો ત્યારે એને ઘણું દુઃખ થયું. વાસના ફરી જાગૃત થઈ, પ્રગળ જતી. એણે જોયું : પ્રાણધરનો વંશવેલો અટક્યો. જગતમાં રૂદ્રમાળ બાંધનાર નહિ હોય અને એ વિદ્યા તો પરને ન દેવાય એવી મૂળ પુરુષની આરા હતી. એણે ધણી એ વાર પોતાની મંજુમમાંથી રૂદ્રમાળનાં ચિત્ર વહેરેતો અમૂલ્ય વારસો કાઢ્યો હતો-વપાસ્યો હતો. જ્યારે એણે સોની દદ

રાજાને આનંદ થયો. માન સાથે એણે કહ્યું : “ શાસ્ત્રીજી ! આપના પિતાએ આદરેલું પૂરું કરી આપો. ”

“ એક શરતે મહારાજ ! આવશ્યક સાહિત્યો ને માણસ પૂરાં પાડવાં આપનું કામ, ઉપયોગ કરવો મારું કામ. સ્થળ, સમય અને કાર્યગતિની સઘળી વ્યવસ્થા વિશ્વામથી સોંપવા રાજી હો તો આ સ્થિતિમાં યે આ મદદ જવાબદારી લેવાની મારે ના નથી. રાજાજી ! કલાકારની મનસ્વી ગતિ અને શાસ્ત્રોની ગહનતાને તો પવિત્ર માનવાં જોઈએ. એ વિના સિદ્ધિ દુર્લભ છે. ”

રાજા હસ્યો. “ મને નાહકની દખલ કરવાની નવરાશ નથી, શાસ્ત્રીજી ! મૂળરાજ મહારાજ જેટલી ઉતાવળે નથી. મારી તો ફક્ત એટલી જ શરત કે જગત ચકિત ચર્ષ જાય તેવી રચના ઉપજાવો-પાટણના રાજભંડારની જરી યે દયા ન રાખતા, આ મંત્રીજી તમને સોંપ્યા. જે કહેશે તેનો એ બંદોબસ્ત કરી દેશે. ” રાજાએ પોતાનું દિલ બતાવી દીધું. એણે પેલા પ્રધાનપુત્રને રૂપમાળનું દ્રવ્ય સંબંધીનું કામ સોંપ્યું.

રાજમાતા એટલાં : “ અને શાસ્ત્રીજી ! ખાત મુહૂર્ત ખાસ કાળ-જીથી જોવો હાં. ” મંગાધરે જરા દિલગીરીભર્યું સ્મિત કયું અને કહ્યું :

“ ખાત મુહૂર્ત કાઢનાર તો માળવા દેશમાં પડ્યા છે, તેમને તેડાવવા પડશે. સાંભળો મહારાજ, માળવા દેશમાં યવન્તિથી સોળ યોજન છેટે સજન નામનું ગામ છે. ત્યાં માર્કન્ડેય નામના જોષી રહે છે. આર્યાવર્તમાં એમની જોડ નથી. એ આવશે ત્વીરે ખાતની ઘડી નક્કી થશે. ”

શિષ્ય અને જ્યોતિષમાં પારંગત યથેચ્છા વૃદ્ધ યાત્રીએ માલવ દેશના નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી ચાન પામેલા જ્યોતિષીને તેડાવવાનું ઉચિત ધાર્યું. રૂપમાળમાં જરાયે બિચુપ ન રહે એવો એમના મનનો નિશ્ચય હતો.

એમણે એ મહાપુરુષને યોગ્ય આમ ત્રણપત્ર મોકલ્યો, અને રાજસેવકોને માગવા દેશ તરફ તેને તેડવા મોકલ્યા.

ગંગાધર શ્રીપુર ગયા. આ વૃદ્ધ ત શું કરશે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન હતો. પરંતુ સરસ્વતીના કિનારે પગ મૂકતાં એ જર્જરિત દેહમાં નવી શક્તિનો અંચાર થવા લાગ્યો. એમણે જગ્યા જોઈ પ્રાથમિક તૈયારીઓની સૂચનાઓ કરવા માંડી. સૌને આશ્ચર્ય થવા માંડ્યું. હિરાધર તો દાદાની જુવાન જેવી સ્ફુર્તી જોઈ જ રહ્યો. પ્રકૃતિની રમ્ય શૌભા, કુમારિકા મરુત્વતીનો પવિત્ર કિનારો, મૂળરાજે વમાવેલ કલાપરાયણ પરમ પવિત્ર બ્રહ્મણેનો વમવાટ, શ્રીપુર નગરની દેશપ્રસિદ્ધ મમૃદ્ધિ અને પિતાના હાથે ઉત્પન્ન થયેયું કામ એ મધ્યગામી વિચાર કરતાં અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ વધવાનું જ ઉત્તમ હતું. પરંતુ ગંગાધરને પ્રથમની ખાતવિધિની અસર દૂર કરવાની ખામ ઇચ્છા હતી. અને મૂળ યોજનામાં ફેરફાર કર્યા વિના નવું ખાત કરવું શાસ્ત્રાધારે બની શકે તેમ નહોતું. કલાકારની છુદ્ધિએ માર્ગ કાઢ્યો. દૈવીકલામાં એણે ચતુર્કિંચિત મુદ્રારો કરવાનો વિચાર કર્યો. મહાકવિના આલમના આગમના મુખ્ય ચોકને આગળ અને બાજુમાં વધારી નવી સ્તંભ-પંક્તિઓ ને કમાનોની યોજના કરવી પડી. અને નવી ભૂમિકા લેવાતાં શિષ્યાધારે નવું ખાત અગ્રણ્યે કરી તેની અમર આખા આવય પર કરવાનું ધાર્યું. એણે નૂની ભૂમિકા ખોદાવી શુદ્ધ કરી માંડી. તૈયાર થયેયું કામ તો તાણું જ હતું, -ફક્ત કેટલાક સુંદર પથરાઓ બ્રહ્મદેવો ચંદન ઘસવા ઉપાડી ગયા હતા !

શ્રદ્ધમાળની તૈયારીઓ ચાલી. માધનો, માણસો આવવા લાગ્યાં. કોતરકામ સર થતું આરમ પસની ટાકણાંની કીટકીટથી નદીકિનારો ફરી ગાળ જાયો શ્રીપુર નગરી ઘણાં વર્ષે ફરીથી ક્યાની જીવંત. ક્યાનગરી બની ગઈ.

જે મહારાજ વર્ષો પહેલાં ચયો હતો તેવો જ નહિ પણ તેને યે વિમરાવી દે તેવો સમારંજ શરૂ થવાનો હતો. જ્યમિંદ મહારાજને બાલપણથી જ જાહેર ઉન્નતતાનો ભારે શોખ હતો. લગ્ન રસાગ્રા માથે માંડલિકા, મંત્રીઓ, વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણ અને જૈન પારંગત જોષીઓ અને વીર મૈનિકા સર્થ શણગારાયેલા હાથી પર ચઢી મહારાજ શ્રીપુર પધાર્યા. બોલાવવા ઘટે તેવા બ્રહ્મપંડિતોને-રાજવીઓને આમંત્રણ દૂટ્યાં. શ્રીપુરમાં બ્રહ્મજોજનો શરૂ થયાં.

શ્રીપુરની બ્રાહ્મણીઓ જમતા જમતાં યુવાન અક્ષબેલા રાજાની, ચમકારી શક્તિવાળા અતિ વૃદ્ધ ગંગાધરની હોંસિ હોંસિ વાતો કરતી હતી અને મૌ માર્કન્ડ જોષીની રાહ જોવું હતું. કંઈપના કરવું હતું કે એ કેવાય હશે. રાજસેવકો માલવદેશ પહોંચ્યા. પણ જોષીને શોધી કાઢવાનું મહેતુ લાગ્યું નહિ સજ્જન ગામનું નિશાન આપ્યા છતાં એકદમ એ જડપું નહિ અને જડપું ત્યારે માર્કન્ડ જોષી મહારાજ ક્યાં રહે છે તેમ અતિ માનથી પૂછતાં એકદમ કોઈ બતાવનાર મજ્યું નહિ. કારણ ગામના લોકોને પોતાના ગામના નરરત્નને માત્ર આપવાની ટેવ નહોતી. અને જ્યોતિષીનું નામ માર્કન્ડ છતાં મૌ એમને પગવિપળા નામે ઓળખવું હતું.

- પત્તો લાગતાં તેઓ તેને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ ઘેર હતા નહિ, અને ઘર પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું હોય તેમ જણાયું નહિ. જોષીની દીકરીએ આદર આપી બેસાડ્યા. તેઓ રાહ જોવા લાગ્યા કારણ કે જોષી બકગં ચરાવવા ગયા હતા અને મંધ્યાકાળે પાછા આવશે એમ એમને જણાવવામાં આવ્યું હતું.

મંધ્યાકાળ ચર્ષ. દિવમનો પ્રકાશ પાતળો બની પીગળી જવા લાગ્યો. માર્કન્ડ જોષીના માટીના ઓટલા પર ખાટલે બેસી રાજસેવકો રસ્તા પર નજર કરી રહ્યા હતા. એક પ્રચંડ વ્યક્તિ બકરાનું નાનું

ટાણું હાંકતી આવતી જણાઈ, એણે ખલા પર તાજાં જન્મેલાં બકરીનાં બચ્ચાં ઊપાડી લીધાં હતાં. હાથમાં મોટી લાંબી ડાંગ હતી. શરીર પર જાડાં વસ્ત્રો હતાં. મોટા ભરાવદાર મુખ પર ભારે મોટી મૂછો અને ગ્વેત-ચાંદી જેવું લાંબું ઘડું હતું. માથું અસાધારણ મોટું હતું, જાડી વાળથી ભરેલી સીધી ભમરોની નીચે આંખ પ્રમાણમાં નાની પણ તેજ ભારતી ઊંડી હતી. કપાળ વિશાળ અને કરચળીવાળું પણ ચક્ર-ચક્રતું હતું. શરીર મજબૂત સુદૃઢ હતું. વાળની સંદેહાઈ અને આંખ નજીકની કરચળીઓ રૂંઠત વૃદ્ધતા છતાં આ બધીજ શરીરધારીને કેટલાં વર્ષો થયાં હશે તે કદાપતું મુશ્કેલ હતું. એમણે આવી સીદા વાડામાં પ્રવેશ કર્યો.

“ ત્રિવેણી !-ત્રિવેણી ” એ વાર હચ્ચાર કરી પુત્રાને બોલાવી રેલાં બચ્ચાને “સોખાં. પુત્રીએ રાજસેવકેલી વાંત કરી. તેઓ ધર તરફ આવ્યા. એ મોટા મુખ પર આવકારતું મંદુરું સ્મિત પથરાઈ ગયું. એમણે નમસ્કાર કર્યા, રાજસેવકેએ વધારે આદરથી સામા પ્રણામ કર્યો. મનમાં આ આહિર જેવા લાગતા માણસને જોઈ નિરાશા ઊપન્ન થયા છતાં એમને જોઈ કંઈક વિચિત્ર માનની લાગણી અનુભવાતી હતી. એમણે બની શકે તેટલી સંસ્કૃત ભાષામાં આવવાનું પ્રયોજન કહેતાં કહ્યું :

“ અનહિલવાડના મહારાજાધિપતિજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતની પરમ પવિત્ર શ્રીપુર નગરીમાં રૂઢમાળ બંધાવે છે અને તેની ખાતવિધિ કરવા આપને તેડવ્યા છે. ”

“ મારી ઈચ્છા નથી, મારાથી નહિ અવાય. ”

રાજપુરુષો આ બેદરકારી દિગ્મુદ્ધ જોઈ જ રહ્યા.

“ મહારાજ ! પણ આપનું તો ખોસ કામ છે. ગંગાધરશાસ્ત્રીએ આપનું નામ આપ્યું છે અને આ પત્ર આપ્યો છે. ” રાજસેવકે પત્ર

આપવા માંડ્યો. દરમિયાન એ વિચિત્ર ન્યોતિષીએ અંતરમાં એક બીજી દષ્ટિ ફેંકી લીધી.

“પત્ર છે ત્યારે આપતા કેમ નથી ? લાવો. ગંગાધર આવ્યા છે ?” ગંગાધરના નામે જોષીએ કાન દાબ્યો. પત્ર અપાયો. તાડપત્રે લખાએસો શ્લોક એમણે વાંચ્યો—એમના વદન પર પ્રસન્નતા જણાઈ, પણ આંખ પાછી અંતરે વળતાં તે હાડી જતી જણાઈ.

“જમસિંહ ૩૨માજી બંધાવે છે ?”

“હા મહારાજ ! અને ગંગાધરજી બાધે છે. આપ આવશે તો જ ખાત થશે.”

એક ક્ષણ જોષીએ વિચાર કર્યો. તેણે કંઈક અચકાતાં હા પાડી : “હમ, ગંગાધર આવ્યા છે—હીક, આવીશ.” એ મનથી બમડ્યા.

બીજા દિવસે પ્રભાતે વહેલા પોતાની પુત્રીને કંઈ કહી જોષી એ જ કપડે પ્રવાસે નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં ગંગાધર સાથેના પોતાના પરિચયની એમણે વાત કરી. ગંગાધર આર્યાવર્તમાં ફરતા એમને ત્યાં આવેલા, ખાસ એમને મળવા આવેલા, અને રહેલા. તેમણે બેઠકે એ ટેકરી ઉપર ચડી આકાશનાં નિરીક્ષણ કરેલાં અને ઘણી ઘણી વાતો કરી ગમ્મત કરેલી અને માયાનું બંધન મૂકી તેઓ ચાલ્યા ગયા. આ પ્રયત્ન કાયામાં યે પ્રીતિની કુમાર જોષી રાજસેવકોને આશ્ચર્ય થયું. જોષી દાખલો આપતા હોય તેમ વડીલના વાતસલ્ય લાવે જોડ્યા : “એનામાં તેજ હો અરે.” બીજા તો વિદ્યાના નામે પાખંડ આદરી બેઠા છે.” તેઓ પછી મૌન ગ્રહી વિચારે ચડ્યા.

અને ખચિત ન્યોતિષગાન પર અભિપ્રાય આપી શકે તેવા એ વખતે જ ખાસ થોડા પુરુષો હતા તેમનાં તે એક હતા. ભારત-વર્ષમાં તે યુગમાં પાંચ પારંગત જોષીઓ મનાતા અને એ પાંચેમાં યે ભારતની મધ્યમાં વસનાર આ પ્રેરિત પંડિત લલલક્ષ્મને કાનની

જૂદ પકડાવે તેવા હતા. મમજણુ આજ્યા પછી સવામો ચોમાસાં એમણે જોયાં હતાં. જેમના વરતારા એમણે અગાઉથી વર્ત્યા હતા તેમાંના એક પણ અપવાદ વિના બધા મત્ત પડ્યા હતા એમ ત્રણ ત્રણ પેઠીના આજીબાજીના લોક કહેતા. મામાન્ય દૃષ્ટિએ અર્દ્રેય ગ્રહેષા આકાશના નક્ષત્રો, નવા જીના મૌ એમની ગણતરીમાં આવી ગયા હતા. મકયસૃષ્ટિ પર છત્ર ધરી રહેતું આ અનંત આકાશ એમને મન એક ખુસ્તકતું પાનું હતું—એના અક્ષરે જોકેયવા એમણે મકય પ્રયત્ન કર્યા હતા. દિવસે સૂર્યની ગતિ, તરત ને જાયા, અને ગતે ચંદ્ર-તારાઓની સ્થિતિ જોઈ ઘટિકા, પગ અને વિપગ સુધીનો ચોક્કસ સમય તે કદી આપના અને એથી લોકો એમને પગવિપગના નામે જાણખતા.

અન્ય જ્યોતિષીઓએ પોથીઓના પાનાં વાંચી જીવ્હાએ કર્યાં હતાં, એમણે કુફરતનાં પાનાં નિરખી ચિન્તનથી મનમાં ધુંટ્યાં હતાં. ખીજાઓએ મહાઉપમહત્તી અમરે અનુમાને જાગી હતી. એમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મિદ્ધ કરી હતી. અને આથી યે નિર્ણય એ અગમ્ય જ્ઞાનની ગૂઢ ચાવીઓ આ વિરમ પુરખને પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, એની આખનાં પોપચાં મુરુજ નમતાની માથે એની અંતરદૃષ્ટિ જ્યોતિષના ગણિતની અધરી ગણતરી કરી લેતી હતી, અને વેદા ગણ્યા વિના જવાગ જાગી જતી: વાયુના બેદે એ પારખી શકતી. દેગ પડેશ પર આવતાં વિપત્તિનાં વાદળો કેટલાં યે વર્ષો પડેલા દેખી જઈ મૌને ચેતવી દેતી હતી.

પીતાયે એમને પ્રથમ પૂજી જતા. પોતાના શાન્ત ગામડાની નજીક આવેલી ઊંચી ભૈરવ ટેકરી પર ચડી મધ્ય રાત્રિએ પ્રકૃતિ ને અનંત આકાશના નિરીક્ષણમાં જ્યારે એ મસ્ત જોયી તસ્વીન થઈ જતો— એની પાછળ મંતાયેલા જગન્નિયંતાને મામો ભભો દેખી અપૂર્વ આનંદમાં જગતને બૂલી જતો, ત્યારે જગતના મહાન મંત્રાટો પણ એને કુદ્ર લાગી જતા એવા માર્કન્ડ જોપીને મન પોતાનું વતન છોડી ગુજરાત જેટલે દૂર જવું એ કંઈક નાહટકે મિત્રનું માન માચવવા જવા જેવું હતું.

આખરે શ્રીપુર આવ્યું ને રાજાજીને આશ્ચર્યમાં નાખવા રાજા સેવકો તરત જ એમને રાજા પાસે લઈ ગયા.

“રામ રામ, રાજા ! રામ રામ.” જોપીએ જય-જય કર્યા અને હાથ ઊંચો કરી દર્દાધિના આસિય દીધા. રાજાએ નેત્રો વિકામી પૂછ્યું : “આ કોણ ?” ગંગાધરે ઓળખાણ આપી અને પોતે વધારે વૃદ્ધ દેખાવા છતાં સાદાંજ દંડવત્ કરી ગુરુને ભાવથી પ્રણામ કર્યા. જોપીએ હાથ આપી ઉદાડ્યા ને ગંગાધરને ઓળખી ભેટપા, “અહાહા ! તમે તો બહુ ઉતાવળ કરી જણાય છે ! કેવા વૃદ્ધ જર્જરિત થઈ ગયા છો !” એમને નજીકે કેટલાં યે વર્ષો વહી ગયાં હતાં એ જાણે નહિ જેવો સમય હોય તેમ માર્કન્ડ બોલ્યા.

ગંગાધરે પૂછ્યું : “દેવ, કુશળ છો ને ?”

“કુશળ છું—ગંગાધર ! ભૈરવ ટેકરી છે ત્યાં સુધી મને શું કુશળ ? આ તો તમારો પત્ર વાંચી આવવું પડ્યું.”

“દેવ ! મોટી કૃપા કરી. ગુજરાતને ૪ કંઈક લાભ મળવો જોઈએ ને ?” એમ કહી ગંગાધરે રાજાના કાનમાં કંઈ કહ્યું. અને એમને લઈ પોતાના ઉતારે આસ્યો. રાજા જોઈ રહ્યો. એને મહેજ

જોડીએ નથી બુદ્ધિશક્તિની રમ આપી પરંતુ સ્વાગત વધારે જોડવાની આરા કરી વિસ્તારમાં સંમતિ આપીને મુદ્દત માટિકા તપાસી. આખો મીઠાઈ મહેજ ટકી અને ગાંધરી, એમણે મગ્નિત કહ્યું ; “ બરાબર છે—એક વિષયનો જ ફક્ત ફેર છે. ” એક વિષય હોયરવાની કહી અને મંગાધરને મળુનરી સમગ્રવી : “ પરિપ્લામમાં ઝાઝો ફેર નથી, પરંતુ સિદ્ધ ઘટિય પગવિષય નો આ જ છે ”

મૂળરાજ મહારાજનો વંશજ ગંભીરતા ધારણ કરી સુવર્ણ પાટલે વિધિ કરવા બેઠો. દેવસલા હોય તેમ ચારે તરફ જાહેરો, ન્યોતિપીઓ, રાજપુરુષો બેસી ગયા. રાજા પાસે માર્કન્ડ જેવી ખીરાન્યા, આજ એમના કપાળ પર એટલું તેજ ઝળકતું હતું કે સામું જોઈ રહેવું મુશ્કેલ પડે. ગંગાધર એમની સામે બેઠો. એમના આનંદનો પાર નહોતો હિરાધર પાછળ ઉભો.

વિધિ શરૂ થઈ વાતાવરણ મંગળ ઘોષોથી ગાજી જાયું. રાજાએ સૌ ક્રિયા જણાઈ આવતી ત્રદાથી કરી ને ચોખ્ખ મમય આવતાં મૂર્ધ મામું જોઈ રોપેલા દંડની છાયા નજરથી પામી અંતરમાં એક દૃષ્ટિ કરી. પુષ્પ ગતિના આધારે દિશા બાંધી માત્રવેદ્યના પ્રચંડ જોષોએ વિષજ બદલાય તે પહેલાં તો ઝટ દર્શને સુવર્ણ ખીલી જમીનમાં ઢોળી ને જરા રિમન સાથે કહ્યું: “ ધન્ય, રાજના તમારાં જાન્ય મોટાં છે. ટેવી ઉદ્રમાળ પ્રલયકાળ જોશે. ”

“ નિ.શંક, શેખનાગને શિર્ષે ખીટી લાગી એ ઉત્પત્તિને કય ન હોય. ” ગંગાધરે સમર્થન કર્યું. અને એ જ ક્ષણે પાછળથી એક આહણે મનમાં જાણે બોલતો હોય તેમ મમરો મૂક્યો: “ લય ન હોય તેવી ઉત્પત્તિ તો જાણાએ પણ સરજી નથી. ”

રાજાના કાનમાં એ સબ્દો જતાં એનામાં જાગૃતિ આવી. જોષની વિચિત્ર ત્રિધિઓ અને એથી થે વધારે વિચિત્ર જોષોનાં લક્ષણો જોઈ મનમાં મૂંઝાઈ રહેલો રાજા છેત્લી વાત માની શક્યો નહિ. એનું માથું મહજ હાલી ગયું અને જોષોના તેજથી અચકતો હોય નેમ અચકતો એ ખીડેલા હોઠ ઉઘાડી બોલ્યો :

“ પ્રલયકાળ સુધી ! શેખનાગને માથે ! ” મિદ્ધરાજને અતિ-શયોક્તિની અવધિ જણાઈ. ક્યાં દૂર દૂર અનંતકાળને આરે બેઠેલો

પ્રત્યક્ષાળ અને ક્યાં મહા મજબુત છતાં યે પૃથ્વીપરના રંક પથ્થરો !
ક્યાં પાતાળમાં વસતો રોષ અને ક્યાં વેંતની ખીટી !

એલે ફરી માયું હવાવી ઉપયો પ્રશ્ન કર્યો. જોયીએ તરત જ
પોતાની બૂઝ જોઈ. વગર પૂછયે ફગ કશું ને રાજને ' રાંકા થઈ.
એમરો શાન્તિથી જ કહ્યું :

" હા રાજન્ ! રોષનાગના માથે બરાબર. શિષ્ય રોષને પક-
ડવાની અનેક વિધિઓ જતાવે છે. તેમાંથી મોંઘી જે કષ્ટસાધ્ય
મનાય છે તે પકડાઈ છે. દેવધોગે દેવીકલાના સર્જનમાં ઈષ્ટ ઘટિકા
સિદ્ધ થઈ છે. " આ મોવમ ખુલાખાથી રાજની મનનું મમાધાન
થયું નહિ.

કંઈક દડતાથી બાળકને વાશતા હોય તેમ એમણે કહ્યું : “ જવા દો, મહારાજ ! કેટલીક વાતો તો માનીને જ ચાલવું જોઈએ. આપણે ૩૬માળથી કામ છે, નહિ કે જોપ અને તેની વિધિઓથી. જોપીરાજ ! વિધિ પૂરી થઈ કે હજી કાંઈ બાકી છે ? ” એમણે છેલ્લું જોપીને મંજોરો ઉમેર્યું અને વિધિ જો પૂરી થઈ હોય તો મહારાજને સર્થ મૂકી વિસર્જન કરવામા હંકારણુ જોધું. પરંતુ રાજા હજી નહિ એમણે આગ્રહથી કહ્યું : “ પ્રધાનજી ! જોપવિધિઓ એ જોવા જેવી છે. મને જોવા દો. જોપીરાજ ! ખીંટી કાઢો. ”

ગંગાધરે ગભરાઈ હાથ જાંચો કર્યો, ને રાજાને વાળતો બોલ્યો : “ મહારાજ ! આપણી શરતનો ભંગ થાય છે. અમારું કાર્ય અમને કરવા દો, શાસ્ત્ર કદી ખોટાં હોય નહિ, અને સમયની ગણતરી જેમને અંતર રાત્રે કરી સિદ્ધ છે તેવા આ માર્કેન્ડ મહારાજના હાથની વિધિ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નિવડે નહિ. ઠેક માલવદેશથી તેડાવ્યા છે તે રમત કરેલા નહિ પણ તે ઘડી પગ વિપજ પકડવા. ગણિત કરી હરકોઈ જોપી ઈષ્ટ ઘડી કદાચ ગણી કાઢે, પણ સૂર્ય જોઈ તેને પકડી શકે એ તો ફક્ત આ જ જોપીરાજ કરી શકે. સમગ્ર રાજા ! એ સંદેશ થયેલો કષ્ટમાધ્ય યોગ રક્તધારા જોવાની લાલસામાં નિષ્ફળ ન કરો. ” આર્ત સ્વરે ગંગાધરે વિશેષ બહાર કર્યો. વૃદ્ધની કરચલીઓ

બંધાયો છે એમ નામ આપતા હો તો તે હું માની લઉં, પરંતુ શેષ સત્ય જ બંધાયો ને ખીંટી કાઢતાં રક્તધારા નીકળે એ વાતો તો નજરે નેપા વિના નહિ જ મનાય. ”

ગંગાધરે રાજાને શાન્ત કરવા માંડ્યો : “ મહારાજ ! માનુષિક બુદ્ધિએ કદપીએ, અનુભવીએ, એથી જે વિશેષ આપણી ગદન વિધાના મર્લમાં સમાયેલું છે. જે મહન છે, અકળ છે, અને સાથે સાથે અનુભવમિદ્-હોઈ મપ્રમાણ છે તેની ખાતરી શી કરી ? રાજા ! ખીંટી કાઢતાં યોગ કરી જાય, મર્લવિધાન વિચ્છિન્ન થઈ જાય ”

માળવાના જોપીના જોપને આકરી કસોટીએ ચઢાવવા તૈયાર થયેલા જમમિંહ, મહારાજને ગળે આ વાત જીતરી નહિ, એમણે માથું હલાવ્યું. પેલા દુર્બોધ ગયેલા ધર્માણુ જોપીએનો લાગ આવ્યો. પાટણથી પધારેલા એક પંડિતે ત્રાગ જોઈ ધૂષ્ટતા કરી :

“ ખીંટી જરા જિંચી કરો ને દાખી દો. સત્ય હશે તો તરત જ જણાશે. રાજાજીની ખાતરી થાય અને કાર્ય સધાય ” હાવડો થઈ સમાધાન કરતો હોય તેમ હાથ જોડી એણે સૂચના કરી.

રાજાએ સૂચનાઓ પકડી લીધી : “ ખરાબર છે. ખીંટી જિંચી કરો, અને રન્ત જણાય કે દાખી દો. ”

આ વાદ મંડમથી માંભળી રહેલા જોપીનાં ભર્વા પર રાજાની બાસીદાતાં જોતા, ભયંકર નિરસ્કાર આવી બેઠો. એમનાં નેત્રોના પ્રકાશમાં અગ્નિજ્વાલાનો તાપ ભળવા લાગ્યો. મોટા મોટા સમ્રાટોના મંદેશાઓને જે નહિ મળનાર, પ્રેરણાથી રાન પામેલો, કુદરત સાથે સ્વતંત્ર વિહરનાર વિદ્વાન રાજાના દુરાગ્રહ ને ગર્વથી ચિડાઈ ગયો

“ અનર્થ થશે, પાટણના રાજ ! હજી ચેતાવું છું. હક છેડો. ”
જોષીના સાદમાં તિખાસ આવવા લાગી.

“ રાજહક કદી છેડાઈ સાંભળી છે, જોષી મહારાજ ? ” ગર્વથી
માયું જાયું કરી જયસિંહ મહારાજે સામો પ્રશ્ન કર્યો. જોષીએ
સામી વીંધો નાખે તેવી દષ્ટિ ફેંકી અને કહ્યું :

“ એ હકથી દેવી સર્જન હણાઈ જશે, એનું ભાન છે રાજ ? ”
જોષીએ એટલી દહતાથી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે પેલા બ્રાહ્મણના મનમાં
કર પેસી ગયો ને સજા અચાક ચર્ષ ગઈ. અતિ રીસથી જોષીએ
ખીંટીને સ્પર્શી પૂછ્યું : “ બોલો. ” રાજ ખંચાયો. પરંતુ માવી
પોકારવું હોય તે શી રીતે મિથ્યા થાય ? એણે ધીમેથી કહ્યું :

“ જાચી કરો જોષીરાજ ! મને રક્તધારા જોવા દો. ”

જોષી સાવ વિકરી ગયો. ખીંટી પકડીને જોરથી હઠાવવા મંડ્યો
પણ તે કેમે હાલતી નહોતી ! હાથમાં શું જળ ન હોતું ? જોષીને
વિરમય થયું. એણે આંખ ઢાળી ને મુખ પર આશ્ચર્યના ભાવ દાખ-
વતો જાણે હવાને કહેતો હોય તેમ બીજો હાથ આડો ધરી બળડ્યો :
“ અહા ! તમે જ છો ? ”

એ ઝડપથી કાંઈ અસ્પષ્ટ વિશેષ જોત્યા ને ખીંટી ફરી જોરથી
પકડી હઠાવવા માંડી-પણ આ વખતે એમને જોર કરવું પડ્યું નહિ.
ખીંટી હચમચાવી રાજને ઉદેશી જોષી જોત્યા : “ પાટણના રાજ ! લેજો. ”

એકદમ એણે ખીંટી પકડી ઊંચી કરી અને તે સાથે રક્તની
ધોઢધોક્તી ધારા ફૂવારાવત ચારે પાસથી છૂટી અને માયું આગળ
નમાવી જોતા રાજને રક્તથી છાટી નાંખ્યો.

“ હાં, હાં, હાં ! દાની દો જોષીરાજ ! ખીંટી ત્રણી દો ” ગાળ
ગણરાઈ જઈ જોણી જાણ્યો.

નેપીએ ખીટી દાખી દીધી. એમનો ક્રોધ નાસી ગયો હતો. એમના વદન પર તેને બદલે શાન્ત તિરસ્કાર અને જીડા વિશાદ હતો.

એક જ ક્ષણુ તે નમતાં નેત્રા ચૂપ રહ્યાં. અને બાપી બેઠાબેઠા હોય તેમ હાથ જીંચો કરી રાજ સામું જોઈ ગંભીર ઘેરા સાદે કહ્યું :

“ ગર્વશીલ ગુર્જરપતિ ! તારી નાસ્તિકતાનો ફલાદેશ સાંભળી લે. રૂદ્રમાળ સંપૂર્ણ ચર્ધ સ્વર્ગ ઉતારશે, પણ એને તોડનાર મળશે...”

“ હેં ! હેં ! પ્રલયકાળ સુધી ટકાવવાનો દત્તો ને—” રાજાએ વચમાં પોતાનો ગભરાટ જાહેર કર્યો.

“ શેષ જટકી ગયો, યોગ કરી ગયો. ખીટી જીંચી કરીને દાખી, શિર્ષને બદલે પુંછડે બેઠી. એવું નિર્માણ ચર્ધ ચૂક્યું. અને રાજા ! તોરાં વસ્ત્રો તરફ જો. શેષભાગના રકતે દુગું જંટાયો છે, અજીત ચર્ધશતારી ધ્વજ પર હંમેશ વિજય વિરાજશે, પણ તારી કીર્તિ પર કલકના જાંટા રહેશે.” એમ કહી નેપીએ જાડવા માંડ્યું. રાજા હેખકાર્ધ ગયો. નમ્ર બની જર્ધ પસ્તાવો કરતો બોલ્યો : “ મહારાજ ! રૂદ્રમાળ વૂટશે ? મને કલંક આવશે ? કંઈ ઉપાય ? ”

“ ઉપાય એકે નહિ. વિધિનાં નિર્માણ આગળ ઉપાય શો ? શ્રીપુરનાં બાગ્ય હશે તેટલું રૂદ્રમાળ એને શોભાવશે. ” નેપીએ ખસવા માંડ્યું. રાજા એમને અટકાવતો વિનવતો બોલ્યો : “ અરે નેપીરાજ ! એટલું તો કહો કે એ કેટલું ટકશે ? કાણ તોડશે ? અને કંઈ નિવારણ ?

“ એ જાણીને હવે શો લાભ છે ? છતાં માંભળ ! એક રાતકે એ વટાવશે, બીજે પૂરો નહિ કરે. આર્થ દેશનો પરમ શત્રુ એક તુર્ક દિલ્હીની ગાદીએ આવશે. આખા આર્યાવર્તનાં ધર્મતીર્થો એ તોડશે, અને એ સાથે તારા રૂદ્રમાળનેય જમીનદોળત કરશે. બમ

વધારે પૂછવું રહેવા દે. ” જોષીએ ગંગાધર સામું જોયું ને ચાલવા સૂચવ્યું.

ખિન્ન ધર્મ ગએલા ગંગાધરે દીનભાવે હાથ જોડ્યા : “ મહારાજ ! ક્ષમા કરો, કંઈક નિવારણ તો બતાવો જ. ”

“ ગાંડા ! તું જે અચળ નિર્માણ છે તેનાં નિવારણ માગે છે ? નિવારણ હોય ? જતાં પણ પાટણના રાજાને કહું છું કે શ્રદ્ધા હોય તો દિક્પાળો સ્થાપજો, અને આરાધજો કે રૂદ્રમાળનાં નામ નિશાન રહે. બસ, ગંગાધર ચાલ. ”

સૌને લાવી કંઈને લારે વિમાસતા મૂંઝી ગંગાધરને લઈ જોષી ચાલ્યા ગયા.

રસ્તામાં એકે અક્ષર જોડ્યા વિના ઉતારે ગયા અને પોતાની ડાંગ સંભાળી જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

ગંગાધર દુઃખી થતો સંકેત્યાતો જોડ્યો :

“ મહારાજ ! આપની અવગણના ધર્મ મેં ધણી લાવધી તેડાવ્યા અને આ રાજાએ મારું દિલ ખાઈ કરી નાખ્યું. ”

“ હું ! ”

“ હા, અને મૂળરાજ મહારાજ પણ એ છે ”

“ શું કહો છો ? ” ગંગાધરના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ

“ ગંગાધર ! વામનાનું જગ અમાપ છે. ગમે તેવી પવિત્ર વામના યે આત્માની મહાગતિ અટકાવે છે મૂળરાજ મહારાજ, પ્રાણ-ધર દેવ બન્ને ય સદ્ગતિ દેહે એ છે રૂપમાળની પૂર્ણતા ચોકરતા વાસનામયા સૂક્ષ્મ શરીરે સરસ્વતીના કિનારે તેઓ હજી યે બ્રમણ કરે છે ગંગાધર ! એ બન્ને ભવ્ય એવા આજની સભામાં હાજર હતા. ”

“ શું કહો છો ? આપ હવાને ઉડેગીને કંઈ બોલતા હતા તે મેં જોયું હતું મહારાજ, અને બધું કહ્યું. ”

“ મૂળરાજ મહારાજ જ્યસિંહની હડધી બહુ ખિત થયા છે. ગંગાધર ! મેં ખોટી પકડી અને એમણે માટે કહ્યું જાણ્યું-અને એટલું બધું બગાડ્યું કે માનુષિક મતા હજારી શકે નહિ ”

ગંગાધર અવાક સાંભળી જ રહ્યો એના અંતરમાં પ્રકાર પડતો હતો. જોયોએ ચલાવ્યું

“ પરંતુ વિધિનાં નિર્માણ ! તે યે પાછા હકંધા-એમણે હાથ લઈ વીધા જ. ગંગાધર ! તને આ બધું શા માટે કહ્યું છું તે ખબર છે ? હવે એક ક્ષણ પણ ગુમાવીશ નહિ-એ અધીરા આત્માઓની ખાતર ત્વરા કર. તું રૂપમાળના સિખરો ચડાવીશ ને એ જોશે ત્યારે એમની ગતિ થશે. ઉઠ-હું રજા લઉં છું-તારું કામ કર ! રાજ ગમે તેમ વર્તે પણ તારું દીવ જાણું કરીશ નહિ-ત્વરા કર. એ ભવ્ય એવાને છોડાવ ”

જોયોએ વિદાય માગી ગંગાધરને શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ. એટલું જ બોલ્યા -

“ મહારાજ ! જિલા રહો, એક વાત કહેતા જાઓ, અહીં આવ્યા પછી મને અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર થયો લાગે છે તેનું કારણ ? ”

“ એટલું ચે નથી કહ્યાતું ? તારા પિતા પ્રાણધર તે પૂરે છે, ગંગાધર ! જે ભવ્ય આત્માઓની વામના તને છવાડે છે તે તને શક્તિ અર્પે છે અને અર્પશે. તું તો શ્રદ્ધા રાખી કામ કર...”

“ ક્યાં સુધી એ શક્તિ મળ્યા કરશે ? મારું આયુ ? ”

“ ૩૬માળની છેલ્લી વિધિ થશે ને તારી, તારા પિતાની ને મૂળરાજ મહારાજના આત્માની વાસનાઓ એક મામટી મખી નીજ માર્ગે જશે ત્યાં સુધી. ગંગાધર ! આવ, મળી લે, હવે આપણે નહિ મળીએ તારો દેહ મરત્વતીના કિનારે પડશે. ”

માર્કન્ડ જોયીએ બાથ બીડી અને ડાંગ લઈ વિદાય માગી.
“ દેવ ! પણ આમ એકદમ ? ”

‘યુવાવસ્થામાં યે એટલો હિસાહ એણે અનુભવ્યો’ નહોતો. છેક વારથી સંધ્યા સુધી, આ સુકલકડા જર્જરિત શરીરવાળો ‘વૃદ્ધ અસંખ્ય કારોગરો અને માણસોની કાર્યગતિ પર નજર રાખી તેમને દોડાવ્યે જતો હતો. અને દર ક્ષણે રૂદ્રમાળનું કામ આગળ વધતું હતું.

હિરાધર અને યુવક મંડળીએ જાતને ધસી નાખવામાં મથા રાખી નહિ. રૂદ્રમાળની સુંદર નાજુક કંઠા તો એમને હાથે ઢારાતી હતી. ગંગાધરના મુખમાંથી શબ્દ પડતો અને આ યુવક તે ઉપાડી લઈ અમલમાં મુકાવી દેતો.

‘વર્ષ પૂરું થયું ને નવો માગ ખરે થયો-એકાએક તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવ્યો. બીજો થયો અને ત્રીજો તૈયાર થઈ ગયો. ચડવા માંડ્યો. કામ એટલી ગતિથી વધતું કે જાણે જાદુ થતું હોય-જાણે વિશ્વકર્મા દેવી સૃષ્ટિ કરી જતા હોય. પણ હજી તો અડધું માગ બાકી હતું. અગિયાર માગ ને એનાં ચિખરો-ફેટલાં વર્ષો જરો !

‘ગણતરી કરતાં ગંગાધરે એક સંધ્યાએ હિરાધરને કહ્યું :
 “હિરાધર ! રાત નકામી જાય છે, કેઈ ઉપાય ? રાતે મારું શરીર બળે શુભાવે છે ને વિશ્રાંતિ માગે છે.” હિરાધર દાઢનો લાવ સમજાવ્યો.

દાણે દાણે નવીનતા આવવા લાગી. માળ પર માળ ચડવા લાગ્યા અને જોનારનું વિશ્વમ વધતું ચાલ્યું. દૂર દૂરથી લોકો આકર્ષાઈ અનૂરા રૂઢમાળનેય જોવા આવવા લાગ્યા. સિદ્ધપુર ને પાટણ વચ્ચે તો હરહમેશનો મેળો ચાલ્યો.

મિહરાજ મહારાજને કામની ઝડપના સમાચાર મળવા લાગ્યા.

*

એક ઘોર અંધારી રાતે એક કાળાં વસ્ત્રોમાં મળત ધયેક્ષો ઘોડેસ્વાર રાત્રિના અંધકારમાં અદ્રશ્ય થઈ જતો. પાટણથી નીકળી શ્રીપુર તરફ પૂરપાટ ઘોડાને દોડાવે જતો હતો. તે છેક શ્રીપુર નજીક આવી પહોંચ્યો છેટેથી એણે ઝગમગતી દીપમાળો જોઈ, અગણિત માણસોને કામ કરતા જોયા. એણે એક ઝાડ નીચે પોતાના ઘોડાને બાંધ્યો. પોતાના શરીર પર ઢાંકેલો અંધારપછેડો ફીક ક્યો અને રૂઢમાળની બાબુએ માણસો કામ કરતા હતા તેની મામેની બાબુએ ત્યાં અંધાક વિશેષ હતું તે તરફ દૂપાતો ચાલવા લાગ્યો.

મરસ્વતીના કિનારાથી ચડી પોતાને કાઈ ન દેખે તેની કાળજી રાખી પહેલી મોટી શિલાઓ પાછળ મંતાતા તેણે તૈયાર થયેલા રૂઢમાળના ભોંયતળાએ પ્રવેશ કર્યો.

એણે દૃષ્ટિ કરી તો જણાયું કે અંદર પ્રવેશ કરી સ્તંભમાળાની બૂલબૂલામણીમાં જવું તે સાહમ જેવું હતું. પરંતુ તે જોવા જ આવ્યો હતો ને દાખલ થયો.

અંધકારમાં છેટેથી આવતા દીપમાળાના નેહિ જેવા પ્રકાશને આધારે તેણે અહીંતહીં જમણુ કયું. સ્તંભ ઉપર હાથ ફેરવી એની સુંવાળાશ જોઈ અને આલયની તે સમયની બચવાહક લખ્યતા અનુભવતો દિશા ભાંધી આગળ ચાલ્યો. કેટલાયે ચોક એણે વટાવ્યા અને પ્રકાશવાદા ભાગ તરફ તે આવવા લાગ્યો. એક સ્તંભપંક્તિ આવી, તે જોતો તે આગળ વધવા લાગ્યો. એકાએક કાણુ જાણુ

શાથી એના પગ ભારે થવા લાગ્યા ને એના પગ નીચેની જમીન ભારે થવા લાગી. એના દિલમાં ભયની કંપારી આવી, પણ તેણે તે ખંખેરી નાંખી. મનથી બળ કરી તે આગળ વધ્યો. જરા આગળ જતાં એને ભામ થયો કે કોઈ વાત કરવું હતું તે એક સ્તંભ પાછળ સંતાયો અને બાણુમાંથી બેસું. કદિ એ નહિ કરનારને આજે કર લાગતો હતો.

બે આકારો અર્ધા પ્રકાર, અર્ધા અંધકારમાં ઊભા રહી વાત કરી રહ્યા હતા. બેઉની નજર મામે ચતા કામ ઉપર અનિમિષ સ્થિર ચોંટી રહી હતી એક વૃદ્ધ ઋષિ જેવી પણ રાગની તેજવાળા આકૃતિ હતી; બીજી ત્રિપુંડકારી સુરેખ ગંભીર મુખમુદ્રાવાળી વ્યક્તિ હતી અનેના મુખ પર ઉપર આનંદ દેખાતો હતો પણ તેની પાછળ ઊંડો અસંતોષ હતો.

“ પ્રાણુધર ! એક પૃથ્વીપતિ કરતાં એ એક કલાકારનું શ્વન વધારે ઉન્નત છે. ” એક આકાર બોલ્યો.

“ કેવી રીતે મહારાજ ? ”

“ રૂઢમાળ પૂરો થાય એ જોવાની વાસના તારી જોટલી ઊંડી છે તેવી જ મારીયે પ્રબળ છે; પણ મારી ભાવના નિષ્ક્રિય, નિરાધાર છે, ત્યારે તારી કાર્યશીલ છે. હું લાચાર બની જોઈ રહ્યો છું, તું સુદૃઢ રૂપેયે તારા પુત્રને શક્તિ આપી રૂઢમાળ બાંધે છે કલાકાર ! મારા પછી એ તું સરજી શકે છે. ”

“ દેવધરે, મહારાજ ! દેવે દેવી કલા જતાવી અને એમને માથે દેવનું ત્રણ ચક્રું પૃથ્વી પર તે ઉપજવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બહાર નીકળ્યા. એમણે એમના વખનના મહીપતિઓને મહાયશ લેવા આમંત્ર્યા, પણ કોઈ પ્રુણપણી નૃપતિ ન મળ્યો. એ ગયા ને ભેદ આપતા ગયા પછી ત્રણ પેઢી ગર્ભ-મારા પિતા મહિધરમાં કુળની ઇચ્છા વધારે પ્રમગ બની પણ એમને પણ નિરાશા મળી, એ દેવી કલા બંધાવવાના કોડ જોયા વિના ક્યા રાજાને યાય ? મને વારસો આપી તે વિનાય થયા ઈચ્છાએ મારામા વાસનાનું ‘૩૫ લીધું’. રૂદ્રમાળ બાંધવાનો મેં નિશ્ચય કીધો અનાયામે યાત્રાએ નીકળતાં આપ મળ્યા-બંધાવનાર જામ્યા પછીનો ઇતિહાસ આપ જાણો છો. આપ ને હું આ યોનિની યાતના બોગવતા આમ સીઝાતા રૂદ્રમાળના પથરો ગણીએ છીએ, આ સ્તંભમાળામાં છૂપા ભમીએ છીએ. ગંગાધર ના હોત તો ? મારા ગંગાધરમા પાંચ પેઢીની વામના ઊતરી છે. કલા હમેશ મળન માંગે છે. દેવી કલા ન્દર્ય ચર્ષ, દેવધરના હૃદયમાં ઊતરી ત્યારથી પોકારી રહેલી આજ ગંગાધર તેને પ્રગટ ૩૫ આપે છે. આખરે દેવધરના વંશનો છેલ્લો વારમ એના દુવનું કલાત્રણ ફેડી મૌના આત્માને મંત્રોપશે. ”

“ જ્યસિંહને હું ઓળખું છું. એણે રૂઢમાળ ફરી ઉપાડ્યો એની કીર્તિલાલસા સંતોખવા, નહિ કે ચાલુક્ય વંશના સ્થાપનાર એના પૂર્વજની ધરૂછા પૂરી કરવા...”

સંતાઈને સાંભળનારને ટાઢનાં કમકમાં આવ્યાં. એ ફરી જતો લાગ્યો. એણે લક્ષ તીવ્ર કર્યું.

“ પરંતુ કોઈપણ રીતે આપણી વાસના સમરો. ”

“ પણ જે સર્જન દાજે તારી પાંચ પેઢીઓ ઝંખના કરી રહી તેનું ખાતવિધાન બગાડી માસ વંશજે હાથાણુ બનાવી દીધું. પ્રાણુ-ધર ! કલાકારે પૃથ્વીને આ લબ્ધ દેવી સર્જન સમધ્યું, પણ મારા વંશજ મૂર્ખ સિદ્ધરાજે એને ઉચ્છેદ્યું. મૂર્ખ-મૂર્ખ ! મર્વમાં એણે કેવો યોગ નિબંધ કર્યો ? પવિત્ર ભૂમિની હદ ઓળંગીને યે મેં જઈને જોધીનું કાંડું ઝાલ્યું પણ માઝું ન ચાલ્યું.” ફરીને એ આકારે ઊડો નિમામો નાખ્યો.

સાંભળનારનું હૃદય-રક્ત ફરી જવા લાગ્યું આકાર વળી બોલ્યોઃ
“ અને આ રમ્ય ભૂમિ પર યવન શત્રુઓના સૈન્ય ફરી વળશે-આ મકાન સીલાને મારી તોડીને જાગીનદોસ્ત ફરી દેશે—પાટણની ગાદી પર ત્યારે એનું રક્ષણ કરવા કોઈ સોયંકી યે નહિ રહ્યા હોય ! આ અપૂર્વ રચના જેના માટે આપણા આત્મા આમ તલસે છે એનું નામનિશાને નહિ રહે ! ”

“ મહારાજ ! આં અનિત્ય મંસારમા એવું તો ઘણું બનવું આવ્યું છે ને બન્યે જશે. શાને નવા વિચારો કરી વધારે શેકાવું ? જોધીએ ઉપાય દર્શાવ્યો છે—નામનિશાન તો રહેશે. અને શતદો પછી અહીં આવી ચડેલો મુસાફર ખડેરોના એક જે પથ્થરે જોઈ મમય હશે તો એકાદ અક્ષર મારશે—અને આપણાં તાપ જાણે તો જાણે. ”

“ કાણુ જાણે ગર્વશીલ જ્યસિંહ દિક્ષાજોને નમવા, આરાધવાની ચે નમ્રતા બતાવશે કે નહિ.....”

સાંભળનાર હવે શાન્ત રહી શક્યો નહિ. એણે વાત કરનાર જીવોને ઓળખ્યા હતા. એનો આત્મા ભયથી શીત, ઠરી ગયા જેવો, જતાં હોલ્લી વાતથી દ્રવી ગયો હતો. એણે સઘળું મનોબળ એકઠું કરી, સ્થંભથી જરા બહાર નીકળી કહ્યું : “ નમીશ, આરાધીશ, આ ૩૨માળનું આપુ લંબાવવા મારાથી બનતું કરીશ. થોભો, ભવ્ય આત્માઓ ! થોભો.”

આકારોએ ચમકી પાછળ જોયું. કાણુબર એમની કંઠાર અનિમિષ નજરથી તેના સામું જોઈ રહ્યા, અને જાણે હવામાં ખમતા હોય તેમ પાછળ ખમવા લાગ્યા. પેલી વ્યક્તિની ચે નજર નીચે ઠરી ગઈ. એનામા ફરી ભયનો મંચાર ચયો. એણે આગળ વધવા ધાયું પશુ પગ ઊપડ્યો નહિ. એણે મહા મહેનતે ખૂમ પાડી : “ થોભો-ભલા જીવો-દર્શન દો, તમને સપથ છે.”

પરંતુ જાણે બાણુના સ્થંભમાં સમાઈ ગયા હોય તેમ આકારો અદક્ષ ધઈ ગયા. ફક્ત ત્રણ શબ્દો ઘેરો પડઘો પાડતા સંભળાયા : “ જ્યસિંહ ! દિક્ષાજો આરાધજે.”

જ્યસિંહ મહારાજ પરસેવાથી ઝેખઝેખ થતા સ્થંભમાળા વટાવી બહાર નીકળ્યા. પ્રકાશમાં આવી છેટે મોટી શિલા પર બેસી ગયા. આજ એમણે પોતાના પુણ્યશક્તી પૂર્વજને નજરે જોયા હતા- એમનું હૃદય બળ્યું હતું, એમને શરીરે કમકમમાં આવતાં હતાં. ‘ દિક્ષાજો આરાધજે.’ શબ્દોની આરા એમના કાનમાં બાણુકારા પાડતી હતી. કેટલોક વખત વિચારમાં જ બેસી રહ્યા. આખરે સ્વસ્થ થતાં એ નિશ્ચય કરી ઊઠ્યા. અંધારપછેડો બરાબર ઓઢી લીધો. તેઓ કામ કરતા હતા તે માણસો તરફ ચાલ્યા. એક કારીગર એક મોટી શિલાને

યુક્તિથી વચ્ચેનાથી તોડતો હતો એને પૂછ્યું “ મગાધરજી રાતે
ચે જાગે છે ? ”

“ ના આજો દિવસ અહીંનું કામ કરી રાતે ચે જાગ ન લે
એમ કહ્યો છે ? ” પેનાએ પ્રશ્ન કર્યો

“ ના, માડ તો એ પૂછ્યું છે કે રાતે દેખરેખ કેવું રાખે છે ? ”

“ કેમ એટલું નથી જાણતા ? દિરાધરજી ”

“ ક્યાં છે ? ”

“ પેના ફરે તે ”

‘ જરા બોનાવી લાવ તો-’

“ આપ કોણ છે ? ” સત્તાશીલ આચારી દગ્ગતા મરીગરે

પૂછ્યું

“ તારે તે જાણવાની જરૂર નથી ”

પેનો માણસ જોઈ ચયો દિરાધરને લઈ આવ્યો જયસિદ
મહારાજે પોતાનું મુખ ન દેખાય તેમ એને છેટે લીધો, અને સ્વરમાં
કૃત્રિમતા આણી કહ્યું “ મહારાજની ખાસ આચારી આવ્યો છું
મહારાજે કહેવડાવ્યું છે કે રૂઢમાળ પૂરો થયે દિક્ષાળોની મૂર્તિઓ
ખેસાડજો અને મહારાજની મૂર્તિ એમને નમતી હોય એમ કાતરજો
છેલ્લી વિધિ પહેના તે તૈયાર હોવી જોઈએ સમજ્યા ? ”

“ આ રાજમુદ્રા, મહારાજે મોકલાવી છે. ” એમ કહી હિરા-
ધરના હાથમાં મુદ્રા ધરી અને જયસિંહ મહારાજ ચાલી ગયા.
હિરાધર જોઈ રહ્યો. જયસિંહ મહારાજ પૂરપાટ પાટણ તરફ અશ્વને
દોડાવતા હતા પણ એનું હૃદય ભારે હતું.

તે પછી વર્ષો વર્ષો. શ્રદ્ધમાળના શિખરે આકાશને સુખવા
ઉતાવળાં થતાં હોય તેમ ઊપસી આવવા લાગ્યાં. ત્રણસો સાઠ શિખરો
એવાં ગોઠવાયાં કે ગમે તે દિશામાંથી જુઓ તો ચે સ્પષ્ટ જુદાં લાગે
અને બધાં એકેત્ર થઈ એક મહાન શિખરનો ખ્યાલ આપે. ગગન-
સુખી વિશાળ શ્રદ્ધમાળ આખરે પૂરો થયો. પૃથ્વી પર આખરે સ્વર્ગ
ઊતર્યું. મૃત્યુક્ષોભનાં માનવી એનાં દર્શનાર્થે ઘેલાં બની દૂર દૂરથી
આવવા લાગ્યાં.

હેત્તી વિધિનો દિન આવી લાગ્યો. હોમના ધુવાડા આકાશો
ચડ્યા. ફરીને દેવસભા સમી સભા થઈ, ક્રિયા થઈ. જયસિંહ મહારાજે
જરા ચે કયાશ રાખી નહિ. શ્વાસલોએ વેદના શ્લોકથી મંગલમય
વાતાવરણ ઊભું કર્યું. સુવર્ણ કળશો ચડ્યા તે એનાં પ્રતિબિંબ
સરસ્વતીના નિરખાં પડી એવી રમણીય શોભા ખડી કરી કે દેવો પણ
તે જોવા આકાશો ઊતર્યા.

વિધિ પછી જયમિંહ મહારાજ દેવને નમવા રાજમંડળી સાથે
ઊઠ્યા. અમ્ર ભાગે જ દિક્ષપાળની મૂર્તિ હતી. એને દોઈ નમતું હતું.
મંડળી ચક્રિત થઈ, પણ તરત જ જયમિંહ મહારાજ ખોટ્યા :

“ જુઓ, જુઓ યો ! દિશાઓ રક્ષતા દેવી રક્ષકો ! સમર્થ
દિક્ષપાળો ! સિદ્ધરાજ તમને નમે છે. જન્મીને જે કોઈને નમ્યો નથી,
કોઈને નમવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી, તે આજ તમોને નમે છે
અને આ શ્રદ્ધમાળની રક્ષા તમોને સેવે છે. દિન ભાવે હાથ જોડી
તમને પ્રાર્થે છે, કરગરે છે કે આ દૈવી કૃપા પર કાળચક્ર ફરી વળે

ત્યારે દયા રાખજો. તમારો રક્ષણકારી હાય આડો ધરજો ને એનાં નામ નિર્ધાન સંભાળી રાખજો. ઓ દેવી દિક્ષાળો ! તમારા દેવોની પ્રતિષ્ઠા ખાતરે એટલી મારા પર મહેર કરજો. ” રાગના સ્વરમાં ઊડે બાવ હતો. ’

મહા અમાત્યે દુઃખી થતા રાગને આશ્વર્થી નિહાળી કહ્યું :
“ કૃપાનિધિ ! જોય બધા સાચા હરતા નથી. ”

“ વગર જોય જોયે તે સમજાય તેવા છે, જગતમાં જ્યાં સઘળું ક્ષણભંગુર છે, અમરપુરીએને જ્યાં અવધો હોય છે, ત્યાં આ પૃથ્વી પરના પથ્થરો ખિચારા છું ટકવાના હતા ? ચારે દિશાએથી નાશકારક મોજાંએ ઊઠળી આવશે—જ્યારે કેટલું બે પરિવર્તન પામ્યું હશે ત્યારે જો કોઈ આને ઊગારી શકે એમ હોય તો તે આ સ્વર્ગીય દેવતાઓ—દિક્ષાળો—છે, તેથી વિનવું છું, ઓ ! અનાદિ કાળથી દિશાએને રક્ષી રહેલા દેવો ! કોઈ પણ દિશાએથી નાશ આવે પણ તમારો ધર્મ ચક્રો ના. માણસની આવડી મોટી શ્રદ્ધા ને મહેનતનું કંઈ નિશાન

“ આ રાજમુદ્રા, મહારાજે મોકલાવી છે. ” એમ કહી હિરા-
ધરના હાથમાં મુદ્રા ધરી અને જયસિંહ મહારાજ ચાલી ગયા.
હિરાધર જોઈ રહ્યો. જયસિંહ મહારાજ પૂરપાટ પાટણ તરફ અશ્વને
ઢોડાવતા હતા પણ એનું હૃદય ભારે હતું.

તે પછી વર્ષો વર્ષો. ૩૬માળના શિખરે આકાશને સુંબવા
ઉતાવળાં ચતાં હોય તેમ જીપસી આવવા લાગ્યાં. ત્રણસો સાઠ શિખરે
એવાં ગોઠવાયાં કે ગમે તે દિશામાંથી જુઓ તો ચે સ્પષ્ટ જુદાં લાગે
અને બધાં એકત્ર થઈ એક મહાન શિખરનો ખ્યાલ આવે. ગગન-
સુંબી વિશાળ ૩૬માળ આખરે પૂરો ચયો. પૃથ્વી પર આખરે સ્વર્ગ
જીત્યું. મૃત્યુલોકનાં માનવી એનાં દર્શનાર્થે ઘેલાં બની દૂર દૂરથી
આવવા લાગ્યાં.

છેલ્લી વિધિનો દિન આવી લાગ્યો. હોમના ધુવાડા આકાશે
ચડ્યા. ફરીને દેવસભા સમી સભા થઈ, ક્રિયા થઈ. જયસિંહ મહારાજે
જરા ચે કચારા રાખી નહિ. બ્રાહ્મણોએ વેદના ઘોષથી મંગળમય
વાતાવરણ જીજું કર્યું. સુવર્ણ કળશો ચડ્યા ને એનાં પ્રતિબિંબ
સરસ્વતીના નિરમાં પડી એવી રમણીય શોભા ખડી કરી કે દેવો પણ
તે જોવા આકાશે જીતયાં.

વિધિ પછી જયસિંહ મહારાજ દેવને નમવા રાજમંડળી સાથે
જાક્યા. અમ્ર ભાગે જ દિક્ષાળની મૂર્તિ હતી. એને ઢોઈ નમતું હતું.
મંડળી ચક્રિત થઈ, પણ તરત જ જયસિંહ મહારાજ બોલ્યા :

“ જુઓ, જુઓ ઓ ! દિશાઓ રક્ષતા દેવી રક્ષકો ! સમર્થ
દિક્ષાળો ! સિદ્ધરાજ તમને નમે છે. જન્મીને જે કોઈને નમ્યો નથી,
કોઈને નમવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી, તે આજ તમોને નમે છે
અને આ ૩૬માળની રક્ષા તમોને સેપિ છે. દિન ભાવે હાથ જોડી
તમને પ્રાર્થે છે, કરગરે છે કે આ દેવી કલા પર કોઈચક ફરી વળે

ત્યારે દયા રાખજો. તમારો રક્ષણકારી હાથ આડો ધરજો ને એનાં નામ નિશાન સંભાળી રાખજો. ઓ દેવી દિક્ષાબો ! તમારા દેવોની પ્રતિષ્ઠા ખાતરે એટલી મારા પર મહેર કરજો. " રાગના સ્વરમાં ઊંડો બાવ હતો. "

મહા અમાત્યે દુઃખી થતા રાગને આશ્ચર્યથી નિહાળી કહ્યું :
" કૃપાનિધિ ! જોય બધા સાચા દરતા નથી. "

" વગર જોય જોયે તે સમજાય તેવા છે. જગતમાં જ્યાં સધળું રાણુભંશુર છે, અમરપુરીઓને જ્યાં અવધો હોય છે, ત્યાં આ પૃથ્વીપરના પથ્થરો બિચારા શું ટકવાના હતા ? ચારે દિશાએથી નાશકારક મોજાંઓ જાછળી આવશે-જ્યારે કેટલું ચે પરિવર્તન પામ્યું હશે ત્યારે જો કોઈ આને ઊગારી શકે એમ હોય તો તે આ સ્વર્ગીય દેવતાઓ-દિક્ષાબો-છે, તેથી વિનવું છું, ઓ ! અનાદિ કાળથી દિશાઓને રક્ષી રહેલા દેવો ! કોઈ પણ દિશાએથી નાશ આવે પણ તમારો ધર્મ ચૂકશે ના. માણુમની આવડી મોટી શ્રદ્ધા ને મહેનતનું કંઈ નિશાન રાખજો. "

દિરાધર પાસે ઊભો હતો. ગંગાધર એના ખભે હાથ મૂકી જોતો હતો. રાગએ મૂર્તિ નિહાળી. એને ગમી. એણે ઉંચે, ચારે બાજુએ અને બધા તરફ નજર ફેંકી અને ફરી બાવલાર્થ સ્વરે બોલ્યો :

" યુવાન કતાધર ! તારી આ કવા ચે અજ્ઞ જો. એક કામ કર. આ મૂર્તિની નીચે એક તકતી કાતર. લખ-તું એમાં લખ, મૂળરાજ મહારાજનું નામ લખ. અરે ! છેક દેવધરથી બધાનાં નામ લખ, ગંગાધરનું નામ લખ અને તારું ચે નામ લખ અને પેલા જોડીને ચે બૂલતો ના. છેવું, માર ચે ઉમેર. લખ, આ દેવી રૂદ્રમાળ સાથે જોડાયેલી વિભૂતિઓનો દૃઢ ઇતિહાસ આલેખ રૂદ્રમાળ જશે પણ ત્યાં સુધી જગતને એની પાછળ સંતાયેલી મહેઝાઓ જાણવા દે. ગંગાધરશ ! "

રાજાએ ગંગાધર તરફ ફરી કહ્યું : “ આપ શું કહે છે ? ”
 દેવધરના નામે અને રાજાની આજની લાગણીથી ગંગાધર ચર્મકયા
 હતા. એમણે કહ્યું :

“ જેવી કૃપાનિધિની ઇચ્છા, મહારાજ ! મારે આપને કંઈ
 કહેવું છે. ”

રાજાએ નમન કરી લીધું. ગંગાધરે એમના કાનમાં કંઈક કહ્યું.
 રાજાએ તરત જ હા પાડી. પછી મંત્રોચ્ચાર ચતાં જયધોપણાથી
 આકાશ ગાજી ગયું. અખૂટ દ્રવ્ય દાનમાં લુટાવી દેવામાં આવ્યું.

જગતમાં જાહેર થયું કે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ જિત્યું છે. આખરે
 રૂદ્રમાળને શિખરે ચડ્યાં.

૩

ખીજે દિવસે પ્રભાતે સરસ્વતીના કિનારે તર્પણ દેવાનાં હતાં.
 તર્પણ દેનાર સિદ્ધરાજ મહારાજ હતા, ખીજ ગંગાધર હતા. પિતૃ-
 ઓને સંતોષી ક્રિયા પૂરી કરી મહારાજ ગયા. વિધિ પૂરી ચતાં ગંગા-
 ધરને હિરાધરે ઉડાડવા માંડ્યા, પણ એના હાથમાં પ્રાણવિનાનો સૂકો જળ-
 રિત દેહ હતો. પિતૃઓને સંતોષી ગંગાધરના મંત્રોચ્ચારે આત્માએ
 જાણ વચ્ચે ફેંટી દીધું હતું, અને એને તર્પણની જરૂર રહી નહોતી.

સિદ્ધરાજ મહારાજને બહુ લાગણી થઈ આવી. હિરાધરની
 આંખમાં અશ્રુધારા આવી. પરંતુ એમને ક્યાં ખબર હતી કે એ જ
 વખતે મૂળરાજ મહારાજ, પ્રાણધરસાસીને, ગંગાધરના મુક્ત થયેલા
 આત્માએ હરખાતા હરખાતા રૂદ્રમાળના શીખરે પર ખૂબ આંત્ર
 મારી, અંતરિક્ષે જીડી સૂર્યલોક તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. જગત
 જોઈ શકતું નહિ, પણ દેવો તો જોતા હતા. મહારાજનું કૃપાચિન્હ લઈ
 કેટલાક દિવસ પછી હિરાધર ચાંપાનેર જતો હતો. દેખાયાં ત્યાં સુધી

માર્ગમાં અટકી અટકી રૂઢમાળનાં સુવર્ણ શિખરો તે જોતો હતો. આકાંક્ષાનું સ્વર્ગ ત્યાંથી જોને એક વેંત જ છેડું લાગતું.

૪

હાલ તો " સોંધું બાકું ને મિલ્લપુરની જગા " એ સૂત્રને અનુસરી માનુષાદ સરાવી જતો કે અંબાજીની યાત્રાથી પાછા ફરતાં મિલ્લપુર ઉતરતો ખુસાદર રાત્રી વાવમાંથી આવ્યમન લે છે, પંખા સરાવરમાં નહાય છે, વિધિ કરે છે, આલુગાલુનાં મંદિરોમાં ફરી પૈપેસો નાખે છે, તીથગોરને ઘેર જઈ લાકુ જમે છે અને કૂરસદ ને જ્વતિ હોય તો ટાઢા પહોરે રૂઢમાળનાં ખરેજો જોવા જાય છે.

એની નિરાશાનો પાર નથી. ફક્ત બે મોટા-સ્થંભો ને એકબે આગ પ્રચંડ પાટકા એની નજરે પડી, મૂળ રૂઢમાળની લવ્યતાનો ખ્યાલ આપવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. એ પછી જોઈને મનમાં કંઈકે શોચે છે. એવામાં એક પૈસાની લાવચે કોઈ બ્રાહ્મણ આવી ભાંગીતૂટી દંતકથા-પેલી જોપકથા કહી જાય છે—એ કાન માંડી સાંભળે છે.

પરંતુ એથી ચે-કટ્ટપના ખેંચતા ય એના પગ નીચે ચંપાતી ભૂમિ પર શુ શું હવું તેનો આછો ખ્યાલ એને શી રીતે આવી શકે ?

એ સંસ્કારી હોય—શિક્ષિત હોય, ઇતિહાસનું પાતું વાંચ્યું હોય, તો એના હૃદયને ઊંડી વેદના ચર્ષ આવે છે. એનું મગજ એ મહદ્ શોચનીય વિનાશનાં કારણો શોધે છે. એ તે કાળચક્રનું પરિણામ કે અત્રહાતું અનિષ્ટ ફળ ? બાઅનાં નિર્માણ કે ધર્મોન્ધતાની અતિશયતાનો નમૂનો ? રૂઢમાળ ! તું મરજયો શું ?—ગયો શું ? એનું અંતર કૂર કળને પૂછે છે—એની નિષ્કુરતાના જવાબ માગે છે. દયાહીન કાળચક્ર ! તારી કૂરતાને કંઈ હદ છે ?

પણ મોટું કૃપાણુ સત્ત્વ લઈ ઊભેલી શાન્ત લયવાહી કાળમૂર્તિ માથું હલાવે છે—આશ્વેપનો ધનકાર કરે છે. એ એના ધુધવતા સાથે એણે છે : " ૩૬માળના જીવતા પથ્થરો મેં જીર્ણ કરી નથી તોડ્યા, માણસના હુબ્બ હાથે તેને અકાળ ઉઘેછા છે. મને કાં દોષ દે ! "

મુસાફર મુંઝાય છે. એ ત્યાંથી ખસે છે. અસ્થિર થતા મનને શાન્ત કરવા સરસ્વતી તરફ પગલાં મારે છે. તે માર્ગમાં એની અંતર દૃષ્ટિ અસ્ત થતી તેરમી સદી પર સ્થંભી જાય છે, ગુજરાતમાં કરી વળેલાં અસ્લાહિદીનનાં ઝનુની સૈન્યો માથે ફરતા મૂર્તિતોડા—પથ્થરતોડા ધણીયાઓના લારે ધા ૩૬માળના શિખરો પર ફડાફડ પડતા એ જુએ છે. એની મજબુતાઈ માટે ધા કરનારા એના બાંધનાર—બાંધાવનારને ગળો દેતા સંભળાય છે. એના આત્મામાંથી ચિરા નીકળે છે, અરેરે ! ધર્મ—ધર્મ ! તારી અંધતાને યે સીમા છે ? અને આ શાણી માનવજાતે એના પવિત્ર નામ તળે યે આ જગતમાં શું શું નથી કર્યું ? એક ધર્મવૃત્તિએ ૩૬માળ સંજોઈ, બીજી ધર્મવૃત્તિએ તેને ઉઘેછી જમીનવત્ કરી નાખ્યો ! સરજવનારે પુણ્ય 'માન્યું, તોડનારે એથી યે મોટું પુણ્ય માન્યું ! વાહ માનવજાત ! પ્રભુને ને તારી જાતને હેતરતો તું ક્યારે બાંધ ચઢશ ?

એના વિચાર બિહરાય છે. ઇતિહાસની મહત્તાઓ એને યાદ આવે છે. મમર્થ સોલંકીઓ—મૂળરાજ મહારાજ, સિદ્ધસેન જયસિંહ—એની સ્મૃતિને જગાડે છે, એનામાં એને મુગ્ધ કરે છે. પણ એને ક્યાં ખબર છે કે વિસ્મૃતિના પડાઓ પાછળ કેટલાંય સ્મરણીય નામો સંતાર્થ ગયાં છે. જે શાસ્ત્રવિશારદ સંસ્કારી સિદ્ધી કલાકારોની પાંચ પેઢીઓએ ૩૬માળનાં શમણાં સેવ્યાં, એને સરજવાની વાસના સેવી અને આખરે ઉત્પન્ન કર્યો તે પ્રાણધર—ગંગાધરનું નામે નોંધવાની પરવા ઇતિહાસે ક્યાં કરી છે ? કલાકારો ગિચારા હંમેશ અન્યાય

પામતા આખ્યા છે. પેલા માલવ દેશના માર્કેન્ડ જોષી પણ પૂરો ન્યાય નથી પામ્યા. પણ એમને એની પરત્રા યે નહોતી.

પરંતુ મુસાફરનું મન ચાકી જાય છે. જૂતકાળના બહુકાર છોડી વર્તમાન પર એની નજર ઠરે છે. ઠેર ઠેર કદરના અભાવે ક્યાની કળાઓ કરમાતી જુએ છે. જનહૃદયની શ્રદ્ધાના અભાવે શાસ્ત્રો અસત્ય ભાસે છે. જોષના નામે જૂઠા રાજગાર ચાલે છે. ગુજરાતનો ગંભીર વર્ગ રૂઢમાળના પથ્થરો નીચે, અગદાર્ધ દાર્ધ મૂએલાં પુરાણાં કલા અને જ્ઞાન માટે તથ્યમતો જણાય છે. એ સરસ્વતી નદીમાં ખેસી સામા ઘાટ ઉપર શન્ય દષ્ટિ કરતો આવેદ્યભર્યા સાદે આવાહન દે છે : “ ઓ ગુજરાત ! લક્ષ્મીપૂજક ગુજરાત ! એનાં હાડપિંજર તો ખોળી કઢાવ ”

પણ ઘેયો ન થા, મુસાફર ! પ્રવૃત્તિશીલ વેપારી ગુજરાતને એવું સાલગવાની નવરાશ જ ક્યાં છે ? ખોવતો ના, નહિ તો એ તારા ખડેરાના પથ્થરો વેચીને ચે-મરવાળે નદો જણાશે તો-પૈસા ઉપજાવી લેશે. મુસાફર રૂઢમાળ પર એક નિશ્વાસ નાખી ઘેર જવા રાતનો મેલ પકડે છે

Vallabjee Ranjee-

“ અને ચિત્રકાર મહારાજ ! જણાવશો કે પાટલુપર આપે કેમ કૃપા કરી ? ”

“ મહારાજ ! ચિત્રકલાના થોડાક સુંદર નમુના લાવ્યો છું. ”
રાજા તરફ જોઈ ચિત્રકારે કહ્યું.

“ હા-જોઈએ-ક્યાં, ઉતારે રાખ્યા છે ? ”

“ તાજી-સાથે જ છે. આરા હોય તો અંદર લેવરાવું-બહાર મારા માણસ પાસે છે. ”

સંમતિ મળતાં હરખાતો ચિત્રકાર ઝડપથી ઉઠ્યો. બહાર જઈ એક મોટી પોટલી તે અંદર ઉચકાવી લાવ્યો. એણે સફાઈથી તે છોડી. નાની મોટી છબીઓ એણે બહાર કાઢી રાજાને નજર કરવા તત્પર થયો.

“ મહારાજ ! કામા કરજો. દક્ષિણનો છું એટલે દક્ષિણનું પ્રકૃતિસૌંદર્ય પ્રથમ દાખવીશ. ”

અને ચિત્રકારે ગોદાવરી, કૃષ્ણા-કાવેરીનાં તીર પ્રાન્તોનાં નજર દારે તેવાં રમણીય પ્રકૃતિ દર્શ્યો નજર કર્યાં. રામચંદ્ર પ્રભુનાં પગલાંથી પાવન થયેલી ખૂમિનાં-પંચવટી અને દર્ડિકારક્ષ્મનાં રમરણો તાજાં કરાવ્યાં. પશ્ચિમ-દક્ષિણનાં પર્વતોની ગિરિમાલાના મનોહર જળ-છોધો ને વનશોભા ખડી કરી, અને દક્ષિણનાં વિખ્યાત ગગન-ચુંબી દેવાલયોનાં દર્શન કરાવ્યાં. ચિત્રકાર આગળ વધ્યો. દક્ષિણના રાજાઓના રાજમહેલો, વસંતવિહારો ને જળાશયોનો ખ્યાલ આપ્યો. પ્રભાતે દેવો પુજવા જતી-સંધ્યાએ કુદરતની અવર્ણનિય આદાશની રંગમીઠાવટ નિરખવા ચોક્કસ દક્ષિણની રમણીનું લાવણ્ય નજરે પાડ્યું. ધીમે ધીમે ન સમજાય-ન કળાય તેમ દક્ષિણના સૌંદર્ય અને ગૌરવનું વાતાવરણ કલાદ્વારા જામવા માંડ્યું.

“ વાહ ! ચિત્રકાર, દક્ષિણદેશે સોહામણો છે. પ્રકૃતિએ તો તેના પર જ પક્ષપાત કર્યો લાગે છે. ”

“ જરૂર મહારાજ ! આખું આર્યાવર્ત ભમ્યો છું. દક્ષિણની વનલીલાને આટલે તેવું નજરે નથી પડ્યું. કારમીર-હિમાદ્રિ અને ગંગા યમુનાનો પ્રદેશ પણ તેની આગળ ઝાંજો પડે. ” ચિત્રકારે પોતાના દેશની વાત આવતાં ખીંચ દુનિયા બૂલવા માંડી. સલાને આ નિજ-દેશની સ્તુતિ ક્ષમ્ય લાગો. અને ખરેખર, એનાં ચિત્રો તેની સ્તુતિ આજખી ઠરાવે તેવાં હતાં.

“ અને ત્યાંનું શુંને દેવી, મહારાજ ! ”

“ અહા ! ” રાજાએ ખીંચતા ચિત્રકારની વાત સાંભળવા માંડી.

“ વિદ્વતા, ધર્મપરાયણતા અને લયીતકલાઓનો શોખ તો દક્ષિણનો જ. જુઓ મહારાજ. ” ચિત્રકારે ખુલાસો કર્યો.

ચિત્રકારે બીજાં ચિત્રો નજરે કર્યાં. દક્ષિણના પંડિતો શાસ્ત્રાર્થ કરતા અને વચમાં રાજા મધ્યસ્થ બની સાંભળતા એક ચિત્રમાં બનાવ્યા હતા—બીજામાં મંસ્કારી બ્રહ્મદેવો હોમ હવનાદિ ધર્મક્રિયાઓ કરતા હતા. બીજાં ચિત્રોમાં કોર્ષમાં વાલોથી વિંટાયેલી કોર્ષ ગાયિકા ગાતી હતી—કોર્ષમાં ચિત્ર આલેખતી ચિત્રલેખા કક્ષાની ધુનમાં મસ્તુલ હતી—કોર્ષમાં નર્તકી નૃત્ય કરતી હતી—બધામાં સૌંદર્ય કોટીયાં કરતું હતું. રાજાને ચિત્રકારની વાત ખરી લાગી. કલામાં માણસની કલ્પનાને પ્રેરવાનો મહાન ગુણ હોય છે. દક્ષિણના ચિત્રકારની કલાએ તે અસર કરી. સાચો દક્ષિણ દેશ તો જેવો હોય તે ખરો, પણ રાજા સલાને તો દક્ષિણ દેશ સ્વર્ગ સમો ભાસ્યો; ત્યાંનાં નરનાર દેવદેવીઓ જેવાં

“ મહાશય ! ચિત્રલેખા બતાવી, પણ ત્યાંના ચિત્રકારો કેવા તે તો બતાવો. ”

“ આપની સમક્ષ જ ઉભો છું ને મહારાજ ! ઈશ્વરે કંઈક કુદરતી શક્તિ દીધી છે. કંઈક કંઈક ચિત્રે છું, છેલ્લું એક અજળ ચિત્ર ચિત્રાર્થ મધું છે, નજર કરશો મહારાજ ! ” એમ કહી કંઈક ચિત્રદર્શી, મંભાળથી મૂકી રાખેલું ચિત્ર તેણે ધીમેથી ઉપાડી રાખના હાથમાં મૂક્યું. રાજાએ નજર કરી અને તે સ્તબ્ધ બની ગયો. એણે તે ધારી ધારીને જોયું ને એમની નજર પકડાઈ ગઈ હોય તેમ ત્યાં જ નજર રાખીને પૂછ્યું : “ ક્યાંથી આ સૌંદર્ય ચોયું ? ” ચિત્રકાર ! ”

રાજાનો પ્રશ્ન સીધો હતો. પણ તેને જાણ્યું હતું કે આ ચિત્ર કદપના હતી કે સત્ય ? ચિત્રમાં એક રાજવી બિરાજ્યો હતો— એ રાજવી શું કશુંદિવ પોતે હતો ? કેમકે તે કશુંદિવ જેવો લાગતો હતો—કશુંદિવ કરતાંય વધારે પ્રભાવશાળી તે લાગતો હતો, તેની આગળ એક દેવી નાચતી હતી, અને એક સુંદરી—શાવણની પ્રતિમાસમી— યૌવનભરી સ્નેહભીની આંખે રાજાને પી જતી હતી. તેની ઉભા ચહેવાની હટા મજબૂત હતી, કશુંદિવને પ્રશ્ન હોયો આ રાજવી કોણ ? આ દેવી કોણ, અને આ ? એમણે ઉપસો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ એમ ! આ શું કંઈ જીવંત વ્યક્તિની જીવી છે ? ”

“ હા, મહારાજ ! ”

“ એ કોણ ? ”

“ એ...એ-કહું મહારાજ ! ” ચિત્રકરે આભુઆભુ નજર કરી

“ કેમ કંઈ સંકોચ પામવા જેવું છે ? ” રાજાએ ચિત્રકરનો ધરિદ્ર પારખી પૂછ્યું.

“ ખાસ કંઈ નથી-પણ આપના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર હેતુ મારે લાંબી વાર્તા કહેવી પડે તેમ છે, અને એ વાર્તામાં આપનું નામે આવે છે, એ બાબત અંગત માની હું સલામા બોધતા સ કોચાતો હતો.”

“ વાધો નહિ, આ તો મારા વિશ્વાસુ મંત્રીઓ અને રાજ પુરુષો છે. બોલો ! એવો તે શો ઇતિહાસ કહેવાના છે ? ” રાજાએ હસીને પૂછ્યું, મંત્રીઓ રાજાના વિશ્વાસથી ખુશી થયા ચિત્ર દટાર થયો-ગંભીર થયો, અને પોતેજ દક્ષિણનો પંડિત હોય તે વાત શરૂ કરી .

“ મહારાજ ! મનુષ્યની કીર્તિ અને વાયુ બે સરખા છે ક્યાં ક્યાં જશે અને કોને કોને સ્પર્શશે તે નક્કી નથી હોતું. આપ કીર્તિએ વાયુસમી ચારે દિશાએ પ્રસરી સુવાસ ફેલાવે છે. ”

“ મારી કીર્તિને આ જીવી સાથે શો મંબંધ છે ? ” ચિત્રકરની પ્રસ્તાવના ઉપરથી રજેને તે યશોગાનમાં કુખી જાય તે બી રાજાએ તેને મુદા પર લાવવા વચમાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ આપની કીર્તિ જ એ જીવીની જન્મદાતા છે. જુએ મહારાજ ! જીવીમાં જે રાજવી દેવસમા બિરાજ્યા છે તે આપ નં દેવી નાચે તે લક્ષ્મી-આપની સમૃદ્ધિ-પરમ ઉન્નવન કીર્તિ દેવ

રૂપે નાચે છે. આપ અણુદિવ્યપુર, પાટણની હિન્નત ગાદીએ બિરાજે છો. આપની રાજ્યલક્ષ્મીની ગણતરી નથી—આપની કીર્તિને સીમા નથી. એટલે લક્ષ્મી દેરીરૂપે તે આપની આગળ નાચે છે. આપ તે તરફ મંતોપથી જોઈ રહ્યા છો. પણ એક બીજું વ્યક્તિ આપને નિરખતી—ભાવબીનાં નેત્રે નિરખતી—છેલી છે. તે તરફ આપનું લક્ષ નથી. રમભૂતિ તરફ કૃપાદષ્ટિ નથી. ”

“ એ કાણ ? તે તો કહો. ” મંત્રીએ રાજાની મૂરકેલી ટાળી.

“ મહારાજ ! એ દક્ષિણના મહા યશસ્વી જયકેશી રાજાની પ્રખ્યાત રાજકુમારી મીનલદેવી. ચંદ્રપુર નામે નગર છે. તેના પ્રજા-પાલક, વિકાન, ધર્મનિષ્ઠ રાજા જયકેશી છે. એમને એકની એક કુંવારી છે. ભાવણમાં તેની જોડ નથી. વિદ્વાતામાં પંડિતોને કાનની છુટ પકડાવે છે, સંગીતવિશારદ છે, ક્ષાત્રેમી છે, મહા ગરવી ને શુદ્ધિશાળી છે. એ કુમારી યુવાવસ્થાએ પહોંચી છે, પણ તે કુંવારી છે. ”

“ કારણ ? ” ફરીથી મંત્રીએ મુંઝવણ ભાંગી.

“હે, એ આપનું નામ રટે-છે. ઉત્તર તરફનાં પક્ષી આવે તેનેય સમાચાર પૂછે છે-પૂરે છે-પૂરું ખાતીએ નથી, પીતીએ નથી. એની સુંદર દેહલતા પ્રેમતપશ્વર્યાથી કરમાતી જાય છે. અનામાસે ચંદ્રપુરમાં હું જઈ ચઢ્યો. ગુજરાતના ચિત્રકારે પાટણના રાજવીનો મોહ કુમારીને લગાડ્યો. હું ચિત્રકાર છું તેમ જાણતા મને પસંદ કરી છત્રી ચિતરાવી ને ગુપ્તપણે પાટણ મોકલ્યો. મહારાજ ! એ છત્રી મેં આપને બતાવી. ચંદ્રપુરની કુમારી કેટલી તલસે છે તે આપ એની નજરથી જ નક્કી કરો.”

“એમા રાજ જયકેશીની મંમતિ નથી કે ગુપ્તપણે આવ્યાનું” કહો છો ?

“હે જ, આ એની સાબીતી.” એમ કહીને ચિત્રકારે એક ગેશ્મી વસ્ત્રની નાની પોટલી છોડી, એક ઉત્તમ પ્રકારની કારીગીરીવાળા સૂવર્ણથાળમાં અમૂલ્ય રત્નો, સુગંધી વસ્તુઓ ને સુવર્ણનું શ્રીફળ મૂકી રાજ આગળ ભેટ ધરીને બોલ્યો :

“રાજ જયકેશીની આ રંક ભેટ છે તે આપ સ્વીકારવા કૃપા કરશો ? મહારાજ ! રાજ જયકેશી શુરવીર છે-ઉચ્ચ કુલીન છે-પણ પ્રમાણમાં આપની આગળ એક નાના સજ્જ છે. આપ તો મહારાજ છો ! પોતાની રાજકુમારી માટે વચન નાખતાયે સંકેતવાય છે એટલે હું કુમારીનો ગુપ્ત સંદેશ લાવ્યો છું. મહારાજ ! રાજકુમારી મીનગદેવી તલસે છે. સજ્જ જયકેશી આપના પ્રત્યુત્તરની આતુર હૃદયે રાહ જોતા હશે, દૂર દૂર દેશથી પ્રવાસ કરતો સફળ યવાની આશાએ હું આવ્યો છું. આપ ઉદાર છો-રાજકુલની નીતિઓ અને રીતિઓથી સુચાતા છો-રાજ જયકેશી આ ભેટ ધરે છે-શ્રીફળ આપને ચરણે ધરે છે-અને હું એક કથાકાર કુમારીનો સંદેશ કહું છું-મહારાજ ! ભેટ સ્વીકારવા કૃપા કરો.”

આ બધા વાર્તાલાપ દરમિયાન કણુદેવ મહારાજના મનમાં મહામંથન ચાલતું હતું. પરદેશી ચિત્રકારનાં ચિત્રો જોતાં જોતાં આવું અણુધાતુ ગંભીર ને મોહક તત્વ નિકળશે તેનો તેમને ખ્યાલ નહોતો. પાટણની ગાદીએ તે આવ્યા હતા. રાજ્યવલ્લભી ખચિત તેમના આગળ નાચતી હતી; પણ જગતનું પરમ લાવણ્ય શું તેમના માટે તલસતું હતું છતાં તેમને જ્ઞાન નહતું ? જાની જોઈ તેમના હૃદયના ભાવ કંપ્યા હતા. રાષ્ટ્રીવાસના રંગરાગોથી તેમને તૃપ્તિ મળી હતી, રાજ્યની ચિન્તાઓ પણ રાખી હતી, પણ એકજ ઉણપ હતી. પાટણની ગાદીએ આવનાર વારસ હજી જન્મયો ન હતો. રાજ્ય જયકેશી અણુચિન્તવી રીતે શ્રીફળ મોકલતો હતો-મીનકેશી સામે પગલે આવી તલસતી ઊભી હતી-આ સુયોગ ધધિર નિર્મિત હશે ? જ્યેથી મીનકેશીને-દૂર દૂરની રાજકુમારીને-આવા અલિલાષ થાય-આવી પ્રતિજ્ઞાઓ લે-આવી કલાકારી રીતે મંદેશા મોકલે ? રાજના રસ-કોક ઊછળ્યા. પોતાની જાત અને કીર્તિનું, તેમને જ્ઞાન થયું. કોઈ અચાત સુંદરી આપણને આહે છે એ વિચાર જ પુરુષને ભમાવવા પુરતો હોય છે. ચિત્રકારના સંદેશમાં તો ગળ્ય જાદુ હતો. દક્ષિણી પ્રકારી મોહીની રૂપ કુમારીની જાની નજરે તરવા લાગી. એમણે કાથમાં રહેલી જાનીમાં ફરીથી નજર કરી. સંયમ છતાં ઉત્સાહ પ્રગટ્યો ને ઝડપથી નિશ્ચય કરી કંઈક સંકેતિતા કણુદેવ બોલ્યા :

“ ચિત્રકાર મહારાજ ! રાજ્ય જયકેશીની ભેદ સ્વીકારું છું. દક્ષિણી મને પુરી માહિતી નથી પણ એકે કલાકારના સંદેશ પર વિશ્વાસ રાખી ચંદ્રપુરની રાજકુમારીની અલિલાષા અભિનંદું છું. ”

મંત્રીઓએ પણ સંમતિ દર્શાવી: “એજ ઉચીત છે, મહારાજ !”

ચિત્રકાર ખુશ ખુશ થઈ ગયો. રાજ્યદમાં રાજના અતિથિ તરિકે તેનો સ્વકાર કરવાના હુકમ આપી રાજ્ય ઉઠ્યા. સભા વિસર્જન થઈ.

* *

મંત્રી મુંબલ રાજકાર્યના મિષે મંત્રણા સલામાં હાજર હતા નહિ, પણ તેમને યધી વાત પહોંચી ગઈ.

દક્ષિણનો ચિત્રકાર પાટણના રાજમહેલની મેમાનગીરી ભોગવી, ગુજરાતનાં અવનવરાં દરયો પકડી લઈ, મોટાં છનામો લઈ, મદ્યતાનો આનંદ ભોગવતો દક્ષિણના માર્ગે પડયો. રાજકુમારીને પાટણ લાવવા રાજ્યનાં માણસો કહ્યું દેવલું અડગ લઈ તેની જ સાથે ગયાં.

કહ્યુંદેવ વૃદ્ધ નહતા. યુવાસ્થા તેમણે વટાવી હતી, પણ તેમના રસકેડ તાગ્ન હતા. છત્રીમાંની સુંદરીને જોઈ તે કદપનાનંદ ભોગવતા હતા. સૌંદર્યપિપાસા તેમની વધતી હતી.

મુંબલ મહેતા કંઈએ બોલતા નહોતા—જણે કંઈએ બન્યું નહોતું ! મીનગની રાહ એ પણ જોતા હતા.

અને રાજગદમાં ફડકાટ પેરો હતો. રાણીએએ કંઈ યુવ-રાજની માતા ચવાની આશા ગ્રુમાવી નહોતી. ચિત્રકારની વાત તેમને વડીઆત લાગતી હતી. રાજનો નિર્ણય તેમને ગમ્યો નહતો. પરદેશી રાજકુમારી તેમના માથે પટરાણી સ્થપાશે—કહ્યુંદેવ ચિત્ર જોઈ નવી રાણીનો અભિલાષ આમ એકએકે કરશે—તેવું તેમણે ધાધું નહતું, સૌને થતું કે મીનગ કેવી હશે ?

માતા ઉદ્યામતીને આ કાર્ય ગમ્યું હતું. વારમ વિતાની રાજગાદી તેમને ગોઠતી નહતી. એમણે પણ મીનગને વધાવવા નૈયારી કરવા માંડી.

આખરે મીનગદેવી રજપુતોની રીત મુજબ અડગને પરણી પાટણ આવી. લાંબો પંથ કાપતી પોતાની દાસીઓ અને થોડાં માણસો લઈ પાટણનાં માણસો સાથે તે આવી પહોંચી.

રાજ તેને સત્કરવા, પાટણમાં લઈ જવા, ને લખાવિધિ કરી પટરાણીપદે સ્થાપવા તૈયાર હતો.

રાજા ભવ્ય રસાલા સાથે થોડે ચડી મીનજદેવીને લેવા ગયો. રિવાજ મુજબ તેણે ખડગ લઈ બેસનારીની જગાએ રથમાં સ્થાન લીધું. એણે કુમારી તરફ આપુર દષ્ટિ કરી અને તેનું હૃદય ખેંચી ગયું.

દક્ષિણના વાતાવરણમાં ઊંઘેલી, જુદી ઢબે અને જુદી જાતનાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરવા ટેવાયેલી, મીનજે ગુજરાતી સાડી પહેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રયત્ન કંઈક કડંગો લાગતો હતો. નવવધુતો ધુંધટ તેના મુખને છુપાવતો નહતો. એનું વદન પતિને નિરખવા ખુશ્કું હતું. એ વદન જોઈ રાજાને આઘાત થયો. એણે નજર વાળી લીધી.

રાજાની નજર ગ્રીક્ષતી સ્નેહભીન મીનજની મોટી આંખો કંઈ સમજી શકી નહિ.

સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા કોઈ રસશાસ્ત્રીએ કે કલાપરીક્ષકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બાંધી નથી, અને જીવનું સૌન્દર્ય કોને કહેવું તે વિષય તો ગુઢ અને બેદબરેલો જ રહેા છે. એક સ્ત્રી એક પુરુષને રંગા લાગે છે, બીજાને મન તુચ્છ લાગે છે. એક સ્ત્રી તરફ એક પુરુષ જોઈ મોં બગાડે છે; ધણાએ તે સ્ત્રીની પાછળ ગાંઝા બનવા તૈયાર હોય છે. ચિત્રકારે ચિત્રેલી જામી જોઈ રાજા ગાંઝા થયો હતો, જેની એ જામી હતી તેને જોઈ કેમ નિરાશ થઈ ગયો ?

જામી શું કાર્પનિક હશે ? તેમાં અતિશયોકિતના રંગ હશે ? રાજાને તે નક્કી કરવાનો વખત ન હતો. તેણે નજર કરી અને એક સ્વામળા ગોળ મુખમાં બે મોટી ચળકતી આંખો જોઈ, અને ધુંધટ-રૂપી વાદળમાં વીજળી છુપાયેલી જોવાની આશા રાખનારને વાદળ જ નજરે પડ્યું. મુખની બીજી મનોહરતા કે સપ્રમાણ્યતા નિરખવા તેની નજર ટકી નહિ. સ્વરૂપની પોતે રચેલી કલ્પના તુટી પડી. એને મનમાં ફસી ગયું કે નક્કી ચિત્રકાર કળી ગયો. મીનજ આવી તે પહેલાં રાજમહેલમાં એણે આવી ધણી વાતો સાંભળી હતી. મીનજને કોઈ લેવું

નહતું એટલે સુક્તિ કરી પાટણના ભોગા કણુદિવને વગાડી હતી અને ચિત્રકાર કોઈ મંત્રીના પ્રપંચે કરી હમણાં આવ્યો હતો તેમ મુચ્ચને યતા સાલબ્યા હતાં રાણીઓ ખુબીથી આવડાવે રાજાને કાને પડે તેવા પ્રમંથ કરતી હતી આવી નવી રાણીને અણુમાનીતી કરવા પૂર્વ તૈયારીઓ ચાલી જ ચૂકી હતી પણ રાજાને તેવી વાતોનો હિમાખ ન હતો એ તેની સાંધ્યધુનમાં હતો—છમીમાંનું લાવણ્ય જીવતું જોવા આતુર હતો—એની આતુરતા ઓસરી ગઈ

વિચિત્ર પહેરવેશના લીધે કહો—મુખાવરના વટાવેલી હોઈ ધૌવનની પૌદતાના લીધે કહો—ચિત્રકારના વર્ણુવ્યા મુજબ કણુદિવના પ્રેમમાં મુરવાથી અને અન્નની અવગણનાએ કરી આવેલી મ્હાનતાને લીધે કહો—કે પડદાના અધારમાં રથની સગવડજરી બેઠકમાં દેહને દેખાવ ને મરોડ બગડી ગયેનો હોવાને કારણે કહો—કે નવા દેશમાં જતા નવા વાતાવરણના વિચારે ગભરાટના ભારે મુખ પર બેઠેલી ચિન્તાના લીધે કહો કે ક્યાં હ મેંશા વસ્તુ હોય છે તેના કરતા વધારે સુંદર બતાવે છે અને મૂળ વસ્તુ નજરે જોતા નિરાશા જ મળે છે તેવી માન્યતા સાચી હોવાના કારણે કહો—અગર સ્ત્રીસ્ત્રી દર્પમાં જરાએ રયામવણુને સ્થાન હજી નથી મળ્યું તે કારણે કહો, પણ રાજાને આધાત જ થયો અને પોતે ઠગાયો છે તે વિચાર આવતા મીનગ તેને નિરૂપા જ લાગી

ગુજરાતી ભાષાએ મીનગને આવડતી ન હતી. વિદુષી જતા દેવ મમાં પાટણપતિને મુખ ફેરવો લેતા તે જોઈ રહી તે સમજી સકી નહિ—જાતે કંઈ જોતી નહિ જોવામાં માટે તે સ્થળ કે સમય પણ ન હતો

સ્થામસુદર કૃષ્ણે જોપીઓને ઘેરી કરી હતી, પણ જોપીઓ ગોરી ગોરી હતી—સ્થામાઓના વર્ણુન અને દૃષ્ટાન્તો શાસ્ત્રોમાં હશે—કણુદિવને તેવા મૌદ્યોની કદર ન હતી ગુજરાતની સૌંદર્યભાવનામાં

રયામાને મોટું સ્થાન જ ન હતું ? અને તે ગુજરાતનો રાજવી હતો—એક રયામા માટે તે દક્ષિણ પર નજર કરે તેવો ન હતો. મીનગને જોઈ જુની રાણીઓ ખડખડાટ હમશે તે ખ્યાલે તેને કમકમાં આવ્યાં. સ્થમાથી ઉતરી જવાનું તેને મન થયું—મીનગને પાટણના પાદરથી પાછી વાળવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ ગુજરાતના રાજાને ગૌરવ ત્યજી બાંધીશતા બતાવી જતને હસવું કરવાની ઇચ્છા ન હતી. એણે મંચમ રાખ્યો. રાજમહેલમાં રથ આવ્યો—વધાવવાની વિધિ થઈ—પાટણની દાસીઓએ મીનગના મુખને ઢાંકી દીધું હતું.

લગ્નવિધિ કરાવવા રાજગોઝ તૈયાર હતો—મંડપ સજ્જગારથેજો હતો—રાજાએ મીન તોડ્યું :

“ આટલું જમ છે—દક્ષિણની રાજકુમારી પાટણના રાજમહેલમાં રાણી તરિકે રહેશે—મારા ખડગને પરણીને આવી છે—તેને યોગ્ય મ્યાન મળશે, પણ આ હાથે તેનો પાણી ગ્રહણ કરી સ્વીકાર નહિ, કારણ કહેવા મારી ઇચ્છા નથી. ”

નરી રાણીને મહેલમાં રહેવાની અનુકૂળતા કરી આંપવાના હુકમો કરી લગ્નની વિધિ બંધ રાખી રાજા પોતાના ખંડમાં ચારથો ગયો. માતા ઉદ્યામતી તાજુબ થતાં થંભી ગયાં. જુની રાણીઓ મીનગને જોવા એકરી થઈ હતી તે મીનગનું દુર્ભાગ્ય સમજી ગઈ તે ગજગોરના હાથમાંની કંકાવટી વાંટી વળતાં હતી ગઈ.

કોઈને કંઈ પુરું મમજાયું નહિ.

મીનગ પણ સમજી નહિ. રાજમહેલના ઝોરગ્રઓમાં તે પુરાઈ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ તેને જોઈ કેમ હસતી હતી ?

માતા ઉદ્યામતી સ્વસ્થ થતાં તેમણે પ્રમંગ સારવી લીધી. હુકમો આપી નવાં રાણીને યોગ્ય સત્કારથી ફેરવ્યાં. મીનગનો વણ

ઘઉંવણે હતો; પણ તે છેક વિડપા તો ન હોતી. રાજમાતા રાજની વર્તણૂકનું કારણ કળી શક્યાં નહિ. તેમણે મીનજને ઉત્સાહિત કરી.

મીનજ અહીંના રીતરિવાજોથી અચાત હોવાથી પ્રસંગની ગંભીરતા નહિ મમજતાં તેણે આશા છોડી નહિ. મીનજની દાસીઓ અને ગુજરાતની દાસીઓએ મળી તેનો શયનખંડ શણગારવા માંડ્યો. એક તરફથી શયનખંડ શણગારાતો હતો અને બીજી તરફથી મહેલમાં ઢોંચોક વાતો થતી હતી. એક પાટણની દાસી બોલી,

“ જોયું ને ! ચિત્રકાર બડા ખેવાડી, રાજજીની કોટે કુબડી વગાડી ગયો. રાજજી તો ભોળા ને ઉંઘર રહ્યા—છબી જોઈ જીનસાઈ ગયા. ”

બીજીએ પોતાનું ડહાપણ બતાવ્યું. “ હશે, આપણે શું ? રાજને ગમી તે રાણી, જાણી વીણતી આણી ! ”

મીનજદેવી, જમકેશીની વિદુષી—તેજસ્વી રાજકુમારી, પરમ વૈભવ અને ઉંચા સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછરેલી—દક્ષિણમાં જાણી વીણતી નહોતી, પણ ગુજરાતમાં આવી હતી ખરી. ગુજરાતની કહેવતો તેને ઊંડે તેમ નહતી.

“ પાટણનું રાણીપદ કોને ન ગમે ! મીનજ જખરી તો ખરી. શી યુક્તિ કરી છે ! ” પહેલીએ વાત આપુ રાખી.

“ હવે જ ખબર પડશે રાણીવાસમાં સંપ હતો, હવે શીયે ખટપટો જાગશે. ” બીજીએ શાણપણ આપુ રાખ્યું.

“ હું અહીં ! તને ખબર છે ! કહે છે કે મુંબાઈ મહેતા દક્ષિણમાં રહી આવ્યા છે અને મીનજદેવીને ઓળખે છે. મહેતાજીનો માણસ પેલી લક્ષ્મીને બધી વાત પૂછતો હતો—મહેતાજી બધી સરત રાખે છે. ”

“ બહેન ! મહેતાજીનું તો ન મનાય તે ઓછું ! પેલો ચિત્રકારે મહેતાજીને ઓળખતો હતો—કેમ નથી ખબર ? ”

“ કોણ જાણે આમાં શો ચે બેદ છે ? આજે મંગળદેરા તો ચર્તાયા નહિ.—”

“ માતા ઉદ્યાવતી કહે છે મુદ્દત્ સાઈ નહોતું એટલે બદલ્યું. ”

“ ત્યારે પરશ્યા પહેલાં શયનખંડ શાના શણગારાય છે ? ”

“ એ તો બધો ખેલ-મીનગને સમજાવવાનો. ”

“ હું ! ”

“ ત્યારે જોજે ને રાતે-રાજી ઓળ જ પધારવાના છે ! મોટો રાણી શું બોલ્યાં હતાં ? ”

“ શું બોલ્યાં હતાં ? ”

“ નથી ખબર ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે નહિ કહું—ખાનગી વાત છે. ”

“ ના, ના, કહે તો ખરી, હું કોઈને નહિ કહું. ”

“ જોજે હોં—મોટાં રાણી કહે છે મારું ચાલશે તો મીનજ લટ-કતી જ રહેશે—પરણેલીયે નહિ ને કુંવારીયે નહિ, અને રાતે બનશે. ”

“ રામ-રામ ! બહુ ખોટું. બિચારાં મીનજદેવીને થોડા દિવસ-નું ચ મુખ નહિ ! રાણીઓ તો માનીતી અણમાનીતી ચયા જ કરે; પણ આને તો પહેલી જ રાતથી—” મહેલની દાસીઓમાં ચ થોડું ધણું હલ્ય હોય છે. સ્ત્રીહલ્ય, બીજી સ્ત્રીની પ્રણયનિરાશા સહી શકતું નથી. દાસીએ હમદર્દીપણું બતાવ્યું. બીજીએ રાન્યખટપટનું ચાતુર્ય ખુલ્લું કર્યું.

“ એટલું ચે ન સમજી ? થોડા દિવસનું સુખ આપવા જતાં મીનજદેવી પુત્રવતી થયાં તો પછી બીજી રાણીઓનું શું માન રહે ? ”

“ પણ એ માટે તો મીનજને રાજ લાવ્યા છે ? ”

“ હે, તું જ કહેતી હતી ને કે છબી બેઈ રાજા છેતરાણા ? ”

“ પણ આશા તો ખરી ને ! ”

“ બીજી રાણીઓને યુવરાજમાતા થવું ક્યાં નથી ગમતું ? ”

“ ત્યારે ચતી કેમ નથી ? ”

“ એ તે કંઈ કાઈના હાથમાં છે ? ”

“ ત્યાર થાયે નહિ ને બીજાને થવાયે નહિ દે ! ”

“ મીનજ આવી છે એટલે નવી કાઈ રાણી ઉતારવા કરી થાયે ખરી ! ”—અને દાસીએ હુચ્ચું હાસ્ય-કથું.

એ હાસ્યનો મર્મ રાજમાતાઓ જોડેલો સમજે તેટલો બહારનું જગત સમજી શકે તેમ નથી. બીજી દાસી બહાનું કાઢી જુદી પડી બહુ વાતો કરવાનું જોખમ પણ તે સમજતી હતી. બોલતાં બોલાર્થ જવાયું, પણ પછી તેને ઘણા પસ્તાવો થયો હતો.

ગમે તેમ પણ દામીની વાતોમાં તથ્ય હતું. મીનજની સહુને બીક હતી. એ આવી ને રાજાને ન ગમી. જુની રાણીઓને બગાડ્યા. મીનજને બનાવવાનો તેમણે ત્રાગડો રચ્યો.

એક તરફથી કૃત્રિમ દરખ દર્શાવતી, મીનજદેવી તરફ સદાનુભૂતિ દર્શાવતી, તેના શયનખંડના શણગારમાં પોતાની દામીઓ મદદે મોકલી. બીજી તરફ રાજાજની નજીક રહેતા માણસોમાં પણ સંવાદ ગોઠવાયા ને રાજાજ રાત્રે મહેલમાં જ ન રહે તેવી બાજી રચી. કારણ, કદાચ મીનજને મગવા બધા અને પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવે. મીનજ મદાગરવી ને શુદ્ધિમતી હતી. તેનો કસો ગજબ હતો—તેણે સુંદર હતી.

કર્ણદેવ એકાન્તમાં હતા. તે વિચારે ચડ્યા હતા. ચિત્રદારનો દોષ તેમના મનથી વધે જતો હતો. મીનગનું કરવું શું ? બીજું શું ? રાજમહેલમાં ઘણી જગ્યા હતી, પાટશુભા મહારાજની તલવાર સાથે પરજી ચૂકી હતી એટલે તે પાછી તો જઈ શકે જ નહિ— બસે તે મહેલમાં રહે, રાણી તરીકે ઓળખાવે, પણ કર્ણદેવનાં દર્શન તે કરી શકશે નહિ, અને તેનું કાળું મોં પોતે જોશે નહિ. ગુજરાતના રાજવીને ઠગવાની શિક્ષા દક્ષિણી રાજકુમારીએ ભોગવવી જ જોઈએ. એમણે, માતા ઉદયામતીના માથુસે આવી કહ્યું કે “ મહારાજ ! ગજમાતા વાત કરવા છૂટે છે, પધારો તો ”—ત્યારે ઘસીને ના પાડી. “ રાજમાતાને કહો કે હું કામમાં છું, આજે મળી શકીશ નહિ ”

“ કેમ શું છે ? ”

“ અધો રાજગઢ ચગડોળે ચડ્યો છે. જા નવાં રાણીની વાતો કરે છે ને ગમે તે બોલે છે. મહારાજ ! મારાથી સંભળાવું નથી. ” કુતુહળ વૃત્તિથી પર રાજાઓ પણ હોતા નથી—ખીનઓ શું બોલે છે તે જાણવા હંમેશાં તેઓ આતુર હોય છે—અને નોકરો સિવાય માહિતી મેળવવાનું માધન ખીલું તેમને સુવલ હોતું નથી.

“ મહારાજ ! મારી જાએ નહિ કહેવાય. ” એ જીભ કહેવા જ આતુર હતી, પણ સેવકે ડોળ કર્યો. ક્યુદેવનો જીવ ઉદાસ હતો, તેમણે મોં બગાડ્યું ને આશા કરી, “ ડીક-બ. ”

સેવકને કહેવાનું રહી ગયું, પણ સચન પૂરતું હતું. થોડીવાર પછી મહારાજ રાજમંત્રણામાં પધાર્યા અને ત્યાંથી બાગેબાર નગર બહાર આવેલા રંગમહેલમાં પધારી ગયા.

* * *

મીનગદેવી રાણુમારેલા શયનખંડમાં પ્રતીક્ષા કરતી વ્યથા બેસી રહી. ઉદ્યામતી રાજમાતાના નામે એક દાસી કહી ગઈ હતી કે મહારાજ રાતે પધારવાના છે. રાજમાતા વિષે તેને વિશ્વાસ હતો.

સોળે રાણુમાર સજી તે પક્ષંગ પર ઓશિકે જરા નમીને બેઠી હતી. મહારાણી—મંત્રાણીને શોભે તેવો તેના વદનનો પ્રભાવ હતો. એની આંખોમાં શુદ્ધિનાં તેજ હતાં—સ્નેહની બીનાશ હતી—તેના ગાલ પર મુગ્ધાના શરમના શેરડા ન હતા, પણ તેના મુખ પર ઉલ્લાસ હતો. પ્રવાસનો યાક રજો ન હતો, સવારની અવગણના સમજાઈ ન હતી અને માતા ઉદ્યામતીએ પોતે પુત્રને સમજાવી બાજી વૃત્ત જ સુધારશે એ આશામાં આપેલા ઉત્સાહથી ચિન્તાના ભારનો વદન પર અભાવ હતો. છેક સંધ્યાકાળે જ મહારાજ પધારવાના છે તેમ કહેલું આવ્યું હતું. પોતાના હૃદયપતિ—પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પુરી કરે તેવા મહાન યુર્જરપતિને સત્કારવા તે તૈયાર હતી. બોજસ અને આવડત

બન્ને તેનામાં હતાં-રાજરાણીઓનાં ગૌરવનોય તેને ખ્યાલ હતો-
સંસ્કૃત કવિઓના શૃંગાર ને રસસુત્રોએ તે બાણતી હતી-મહારાણી
ને હૃદયરાણી બન્ને થવાના તેને અલિલાષ હતા. તેની તીવ્રમુદ્દિ કંઈક
અવળું થયું છે તે સમજી ગઈ હતી. પણ રાણીમાતાની મુખમુદ્રાએ
તેને જીતી હતી-તેની મીઠાશે તેને શાન્ત કરી હતી-એતું હૃદય ઉંકું
ઉંકું વિષાદ અતુલવતું હતું, જતા કણુદિવ આવશે-જરૂર આવશે-
તેવી ખાત્રી હતી. ગુજરાતના રાજને જીતવા તે બધાં-એક
મહત્ત્વાકાંક્ષી સંસ્કારી યુવતીને ઘટે તેવાં-સાઓથી સન્ન બની હતી.
પણ-પણ-પણ-મહારાજ આવ્યા નહિ. રાત્રિના પ્રહરો વીતવા-
લાગ્યા-એક પછી એક વિધ્યા-મધ્યરાત્રિએ ચર્મ ગઈ-ચોઘડીયાં વાઝ્યાં,
મહારાજ તો પધાર્યા નહિ. શૃંગાર તો મોડી રાતે જ શોભે. રસિકાએ
આશ્વાસન લીધું.

અચાત ગુજરાતી દાસીઓ અવારનવાર કહી જતી હતી,
મહારાજ રાજમંત્રણામાં છે, એ પુરી ચતાં પધારશે. પાટણના
મહારાજ્યની મંત્રણાઓ મોડી હોય તે સ્વાભાવિક છે. મીનજી
મનથી વિચાર કર્યો.

આશામાં, ઉલ્લાસમાં ત્રીજો પ્રહર પણ પુરો થવા આવ્યો.
મીનજીને મુગ મુગ જેવડી એક ધડી લાગતી હતી, પણ સમય કદી
થોલતો નથી-પાછલી રાતની ઠંડીએ શરીરને સ્પર્શવા માંડી.

પ્રતીક્ષા કરી કરીને ય મીનજીની આકરી કસોટી ચર્મ-પણ
મહારાજ પધારે તો-મોડા મોડા થે પધારે તો ? પોતાની દાસી
રડુ રડુ થતી દાખલ ચર્મ.

“ બા ! ” બોલવાની દબ પરથી જ મીનજી સમજી ગઈ.

“ મહારાજ નહિ પધારે ? ” તેણે જ પૂછ્યું-જતાં પ્રત્યુત્તર
સાંભળવા તેનું હૃદય ધડકી રહ્યું.

“ હમણાં જ પાટણની દાસી કહી ગઈ કે મહારાજ મંત્રણા-
માંથી ક્યારનાયે બીજે કયાંય મહેલમાં ચાલ્યા ગયા છે. ”

મીનજી રાખામાં પકુ પકુ ચર્ષી ગઈ. મહામહેનતે તેણે પૂછ્યું,
“રાજમાતાએ કંઈ કહ્યું” છે ? ”

“ ના. ” દાસી બોલી. મીનજી હોઠ બીક્યા-તે ટટાર ચર્ષી ગઈ,
તેની આંખમાં ભયંકર અગ્નિ પ્રગટયો. દાસીને વિદાય દીધી. કદાચ
તેની ભયંકર મસ્કરી થતી હતી. દૂરના જોરડામાં હસવાનો અવાજ
આવતો હતો. દક્ષિણી મહા અભિમાની રાજકુમારીની પહેલી રાતે
જ કુર અવગણના ને હાંસી થતી હતી. તે પલંગમાં પટકાર્ષ
પડી એની વેણીના કુલ સુંધાર્ષ ગયા-વેરાઈ ગયાં. એ દરથે રસભયું
હતું, પણ તે જોવા કહ્યુંદેવ મહારાજ ત્યાં હતા નહિ.

હોત તો તેમનું હૃદય પીગળત-તેમનો મત બદલાત.

કહ્યુંદેવ મહારાજ તો મહા રોષમાં રંગમહેલમાં ચાલ્યા ગયા
હતા. જીંદગીના બધાએ રમ સુઝઈ ગયા હોય-બધાએ રંગ ઉડી
ગયા હોય તેમ-જણે સ્મશાનમાં સુતા હોય તેમ તે-પોતાના પલંગમાં
પાસાં ફેરવતા હતા.

મીનજી તેના પલંગમાં બેશુદ્ધ પડી હતી, પણ કહ્યુંદેવ શુદ્ધિમાં
હતા મીનજીના હૃદયને પ્રથમ પ્રણયરાત્રિની નિરાશથી આઘાત
પહોંચતા કોઈએ તેની કુર મસ્કરી કરી તે વિચારે લોહી મગજ
ચડી જતા તે બેભાન બની ગઈ હતી. કોઈ તેની પરના કે સારવાર
કરનાર હતું નહિ કહ્યુંદેવ મહારાજની ઐર્ષ્ય-કટપત્ય ધ્વજાતાં હૃદયને
આઘાત પહોંચ્યો હતો. કોઈએ તેમને આજ્ઞાદ દેખ્યા તે ખ્યાલે
મગજ ઉસ્ફેરાઈ ચુકું હતું. તે પલંગ પર પડ્યા હતા, બેશુદ્ધ બન્યા
નહતા, પણ પાગલ જેવા બની ગયા હતા. એમની વ્યથા મમજનારે
કોઈ હતું નહિ.

મીનજી ને કણુદેવની સ્થિતિ દયાજનકને કહ્યું હતી. પાટણના રાજમહેલમાં તેની દયા ખાનાર કોઈ હતું નહિ. માતા ઉદયામતી ફક્ત પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જીવ બાળતાં હતાં. મહેલોમાં આવું જ બને છે.

બીજા દિવસે પ્રભાતે શુદ્ધિ આવતાં મીનજી ઉઠી. એને પાટણના મહેલનું વાતાવરણ બેદલરેણું લાગ્યું. તે બેદ પામવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાની સાથે આવેલા માણસોમાં જે ગુજરાતી મમજી શકે તેવા હતા તેમને તેણે બેદ શોધવા રોકી દીધા. બપોર પહેલાં તો તેને બધી ખબર પડી ગઈ રાજને પોતે નહોતો ગમી અને લગ્નવિધિ અધુરી રહી હતી, એટલે કણુદેવ તેને પરણ્યા ન હતા-તે વયમાં લટકતી હતી, અને આગલી રાતનો કાર્યક્રમ તો તેને બનાવવા પુરતો હતો.

મીનજીદેવીના સ્વમાન પર ફટકો પડ્યો-એનો ગર્વશીલ સ્વભાવ પ્રજાળી ઉઠ્યો. રાજ જ્યોતેશીની પ્રખ્યાત રાજકુમારિકા પ્રેમની પ્રેરી-આકાંક્ષાની પ્રેરી-પાટણ આવી-પાટણનો રાજ તેને ઉલ્લેખતો હતો-તેના રૂપને અન્યાય કરતો હતો અને લગ્નક્રિયા પણ પુરી કરી તેને પુરું રાણીપદ આપવા પ્રયત્નતો ન હતો. સોઈકી રાજવીના વચને તે પાટણ આવી હતી-રાજ વચન પાળતો ન હતો.-આખો રાજમહેલ તેની હાંસી કરતો હતો. એ પરદેશની કુમારિકા હતી તેની નિરાધારતાનો મૌ લાલ લેતું હતું. દક્ષિણનાં લાવણ્ય અને મંસ્કારિતા જ્યોતે અપમાનાતાં હતાં.

માતા ઉદયામતી પણ દેખાણું ન હતાં. રાજના વર્તનથી તે નાખુશ થયાં હતાં. શું કરવું તે તેમને સુજતું ન હતું, એટલે મીનજીને મળ્યાં ન હતાં.

મીનજી નિશ્ચય કરી દીધો. રાતે તેણે કણુદેવની રાહ જોઈ નહિ. તેણે નિરાસ થતાં ચમદેવનો સત્કાર કરવા તૈયારી કરી. પોતાની સઘળી દાસીઓ સાથે પાટણના મહેલના ચોકમાં બજા મળવાની

પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી—એણે ઘટતો પ્રજાંધ કરી દીધો. માતા ઉદ્યામતીને તેણે કહાવ્યું, “ સોલંકીના વચને દક્ષિણમાંથી હું આવી—સોલંકીરાજ મને પરણવા માગતા નથી. અપરિણીત દશામાં પાટણના મહેલમાં રાજ જયકેશીની કુમારી રહી શકે નહિ, અને તે દક્ષિણમાં પાછી પણ જઈ શકતી નથી, કેમકે સોલંકીરાજના ખડગ માથે તે વરી ચુકી છે. આ સ્થિતિમાં એક જ માર્ગ છે. દક્ષિણનું સ્વમાન સાચવવા માટે— પાટણના રાજકુળનું ગૌરવ સાચવવા માટે—અને રાજને હું ન ગમતી હોઉં તો તેમની મુશ્કેલી રાજવા માટે—મારે અસોપ થઈ જવું અને તે હું કાલે ચિતામાં જળી જઈ તે માધીશ. કર્ણુદેવને હું પરણી શકતી નથી, તો હું શત્રુદેવને બેટીશ. મારી દામીઓ પણ પાટણના રાજમહેલથી ગભરાઈ ગઈ છે એટલે તે પણ મારી માથે જ આવશે રાજમાતા ! આશિષ આપું છું. ”

સ્વમાની મીનજદેવી કર્ણુદેવને ય કરગરવા તૈયાર નહોતી—અર્ધદંધ સ્થિતિમાં મહેલમાં રહી નાના મોટા અપમાનો મહેલ પણ તૈયાર નહતી. ઉદ્યાસભરી—પ્રણયભરી—તેની પ્રયત્ન રાત્રિ એક કુર મશ્કરીમાં વિતાવી હતી અને તેનું હૃદય જંડ કરી ઉઠ્યું હતું. એ બુદ્ધિશાળી અને વિદુષી હતી—અવિચારી નહતી, પણ તે રાજના વર્તનને મહા અપમાન રૂપ સમજતી હતી. પોતાની જાતનું જ નહિ પણ મારા દક્ષિણની સંસ્કૃતિનું તે અપમાન સમજતી હતી. દક્ષિણની ગરવી રાજકુમારીનો પાટણના મહેલમાં કંઈ દિસાળ ન હતો અને એ વિચાર તેને મગગાવી દેતો હતો. ન ડો તેણે તેણે નિર્ણય કરી દીધો—એ રહેશે તો પાટણની ખટરાણી તરિકે જ, નહિતર તેનું અસ્તિત્વ જ નહિ હોય. રાજ જયકેશી પુત્રીનો કરણ અંત જાણશે—વ્હાલસોયા પિતાના વિચારે તેની આંખ બીની થઈ. માતા ઉદ્યામતીએ સંદેશો સાંભળ્યો ને તે ગભરાઈ ઉઠ્યા. ઉપરાઉપરી કર્ણુ-

દેવને તેમણે મળવા બોલાવ્યા હતા. અનેક જહાનાં ઠાઠી કણુદેર જેવો આઘાપાલક પુત્ર મળવા પણ આવતો ન હતો. જે દિવસમાં તો આપાએ મહેલનું વાતાવરણ કુલુષિત ને ખટખટી બની ગયું હતું. બધો દોષ મુંબલ પર આવતો હતો. એ મુંબલે જ યુક્તિ કરી રાજાને ફસાવ્યો હતો. બીજા મંત્રીઓએ રાજાને ભંભેરી મૂક્યો હતો. ચિત્તકર સલામાં આવ્યો ત્યારે મુંબલ હેલુસર જ નહોતો આવ્યા તેમ પણ હલેવાણું હતું. મુંબલ મહેતા જણે કંઈ જાણતા જ નહોય તેમ તટસ્થ હતા. એમને પણ મીનજના ઉતાવળા નિધપતી ખખર પડી મૂર્છા. એ ચમક્યા. મીનજને તે જોળખતા હતા. એનો નિધપ ડગાવ્યો એ પર્વત ડગાવવા જેવું હતું. માતા ઉદયામતીને મળવાનો તેણે નિધપ કર્યો. અને માતા ઉદયામતીને પણ મુંબલથી થતાં મુંબલ મહેતા સાંભળ્યાં. એમણે ઘણીને વૃત્ત જ મોકલી. ઘણી મુંબલને રસ્તામાં જ મળી. તેણે કહ્યું, “બાપુ! રાજમાતા આપને શાદ કરે છે.”

મુંબલ રાજમાતાને શાદ કરતો હતો છતાં કહ્યું, “કંઈ ઉતાવળનું કામ છે? ધડી પછી આવું તો?” જણે બીજા કામે જ પોતે જતા હોય તેમ તેમણે કહ્યું.

“તરત બોલાવી લાવવા મને કહ્યું છે.”

મહેતાએ જણે શું કરવું તેમ કશું વિચાર કર્યો. તે બોલ્યા-

“હીક, સાચું રાજમાતાની આજ્ઞા યદ્યપિ એટલે રાજનાં કામ કાજ ચોલાવવાં બોધાં. “હમ્મિ તે સાથે ચાલ્યા. ઘણીએ રાજમાતાને વરધી આપી અને મહેતા ચોરકામાં દાખલ થયા.

માતા ઉદયામતી બાજક પર બેઠાં હતાં. એ વૃદ્ધ થયાં હતાં પણ તેમના વદનનું ગૌરવ ગયું ન હતું. એમનાં બચાં પર પુરુષ જેટલો વિચારભાર જણાતો હતો. એમની યુદ્ધિ ઘણીવાર રાજકાર્મનાં

ઉપયોગી થઈ હતી, યુગસતની ગાદી પર આવનાર વારસ જન્મ્યો નહતો તેથી તે છાની ચિન્તા સેવતાં, મીનજનું આગમન તેમને રૂઝું હતું. ત્યાં તે અણકટખી પરિસ્થિતિથી તે મુંઝાયા હતાં, છતાં પરમ સ્વાસ્થ્ય ધારણ કરી તે બોલ્યાં, “આવો મહેતા.”

લુવાન મહેતા વિનયથી નમી સામેના આસન પર બેઠા.

“માતા ! કેમ યાદ કર્યો ?” મહેતાએ સાવ સરળતાથી પૂછ્યું.

“જાણે કંઈ જાણતા જ ન હોય-ચુડીઓ પહેરો ! પાટણના મંત્રીઓ ! ચુડીઓ પહેરો !” રાજમાતા મુતમદી હતા પણ બીસ્વભાવ છતાં ન હતા. તે ઉશ્કેરાઈ ગયા મહેતાને એટલું જ જોઈતું હતું. રાજમાતાની જામે જ બધું કહેવડાવવું હતું મહેતા જાણે ધવાયા હોય તેમ ટટાર થયા ને કહ્યું

“માતા ! પાટણના મંત્રીઓને ખીજાં ધણા કામ છે એવો વખત આવશે ત્યારે તે મંત્રીપદને વગ્યા નહિ રહે. એવું શું થયું છે કે માતા, આમ ઉશ્કેરાઈ જાઓ છો ?” મંત્રીએ જવાબ દીધો.

મુંજાને કદીએ ગૌરવ જણું નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, ખીજા મંત્રીઓ જુદા હતા, તે લુવાન હતો. લુવાની જુદાપણ આગળ દમાઈ જવા નથી સમર્થ તેમ તે જાણતો હતો.

“શું થયું છે ? હવે શું થયું બાકી છે ? મીનજ કાસ પ્રભાતે દારીઓ માથે પાટણના રાજમહેલના ચોકમા ચિતાએ ચડશે. સોલંકીઓની રાજકુમારી પ્રતિષ્ઠા બળી ખાખ થઈ જશે, અને તમે જોઈ રહેશો ?”

“હેં ! મીનજદેવી બગા મરે છે ? શા માટે ?” મહેતાએ આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ત્યારે એ શું કરે ? એ પરણેલીએ નહિ અને કુંવારીએ નહિ

તે સ્થિતિમાં રહે ? કણ્ઠદેવને પરણવા આવી, ને લગ્નવિધિ અધુરી રહી તે નથી જાણતા ? ” સ્ત્રીએ સ્ત્રીનો પક્ષ લીધો.

“ પણ કણ્ઠદેવ શા માટે ના પાડે છે ? ”

“ બધુંએ મારે કહેવાનું ? હું તમને જ પૂછું છું. રાજા-સ્ત્રીનાં વર્તન મનસ્વી બને તેનું કારણ જાણવાનું કામ મંત્રીઓનું ખરું કે નહિ ? ”

“ જરૂર—માતા ! પણ કણ્ઠદેવને મનસ્વી બનેલા કદી મેં સાંભળ્યા નથી. મહારાજ મહેલ છોડી રંગમહેલમાં વિરાજે છે તે જાણતાં તેમનું હૃદય જાણવા હું તેમની જ પાસે જતો હતો, વચમાં આપની દાસી આગ્રહ કરી મને અહીં તેડી લાવી.” મંત્રીએ પાસો ફેંક્યો.

“ એમ ! હું તો કણ્ઠદેવને કહેવડાવી કહેવડાવી ચાકી, તેમને મારી પાસે એક ઘડી મળવા આવવાનીયે નવરાશ નથી. કોણ જાણે શું થવા બેઠું છે. રાજ્ય ક્યાં, પણ રાજ્યની લવિષ્યની સલામતીનું ક્યાં જાન છે ? સોલંકીની ગાદી ક્યાં જવા નિર્માર્ગ છે ? ” માતાએ નિશ્વાસ નાખ્યો. મુંજળ બધું સમજ્યો—સમજતો જ હતો.

“ રાજમાતા ! ચિન્તા ન કરો—સારાં વાનાં થશે. ”

“ ક્યાંથી થશે ? મીનજને કોણ સમજાવે ? ”

“ આપ સમજાવો. ”

“ ન માને તો ?—કણ્ઠદેવનો વિશ્વાસ શો ? લગ્નવિધિ કરવાની કણ્ઠદેવ ના પાડે તો ? હું ધારતી નથી કે મીનજ પુરી ખાત્રી વિના હવે માને. ”

“ કણ્ઠદેવ માનશે ? હું સમજાવીશ—નહિતર ખીન્ને ઉપાય છે. ”

“ શો ? ”

“ કહું ? માતા ! માહું નહિ લગાડો ? ”

“ ના, ખુશીથી કહે ! ”

“ પોતાના દેશ અને પાટણના રાજકુળના ગૌરવની ખાતર કાલે જ આવેલી એક રાજકુમારીને જીવતા બળતા આવડશે અને સારાથે પાટણનાં અને તેની પ્રતિષ્ઠાના આપ રાજમાતા છે તેમને કાર્ધ માર્ગ નહિ સુજે ? મીનજ શું કરવા ચિતાએ ચડે ? કણદેવ જો મનસ્વી જ બનતા હોય તો આપે તેમને કુખમા સે-યા છે, કોની કુખ લગવાશે ? ” મુંજળે હિમ્મત કરી આકરા વેણુ સંભળાવી દીધા.

મીકાં વચન સાંભળવાં માણસને ગમે છે, પણ મીકાં વચને મહત્વની સિદ્ધિ જગતમાં આધી નથી સત્ય, કડવાં ને સચોટ વચનો-એ ઐતિહાસિક વિકટ પ્રમંગોને સાચવી લીધાના દાખલા છે મંત્રીઓ ખુશામતીઆ ને મીકાઓલા ચવા માંડ્યા ને રાજતેજ હણાતા ગયા. રાજતેજને ઝગકતું રાખવા જોઈતું વ્યક્તિત્વ ને વાણીસ્વાતંત્ર્ય જો મંત્રીમાં ન હોય તે મંત્રી-રાજમાતા ઉદ્યામતીના શબ્દોમા-ચુડીઓ પહેરવા વધારે લાયક છે તે સત્ય સહેલથી સમજાય કે સ્વીકારાય તેમ નથી.

રાજમાતા બાળક પરથી ઉંચા ધઈ ગયા. તેમની આખમા તેજ અમકયું. તેમના વદન પર આવતા આવેશને નિગ્રહની રેખાઓથી રોકાતો મુંજળે જોયો, ને શાન્ત ગંભીર શબ્દો બહાર પડ્યા :

“ બસ, મુંજળ ! કણદેવ પાસે જા. એ મમજો તો સમજાવ-ન મમજો તો વધી નહિ. ગુર્જરપતિની રાજમાતાને ગુર્જરાતના રાજકુળની કીર્તિ સાચવવા શું કરવું તે આવડશે-મંત્રીઓને શિખ-વાડવું નહિ પડે, મહેતા પધારો. ” રાજમાતાએ ગૌરવથી મંત્રીના વેણુની યથાર્થતા સ્વીકારી

“ અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા કરજો માતા ! ” મુંળને કાર્ય સિદ્ધ થયું જાણી ઠંકું પાણી ઝાંટ્યું.

“ નારે, ના ! સાચો માર્ગ જ જાણવા મેં તને તેડાવ્યો હતો. મને ખાતરી જ હતી, કે પેલા વૃદ્ધો મીઠું મીઠું જોલવા શીવાય કંઈ કરવાના નથી.” અને રાજમાતાએ સ્મિત કબુ ને ઉમેર્યું :

“ જાઓ, ને હું એ જોડે કે મુંળજી કચ્છદેવ આગળ કેટલાક ફાવે છે.”

“ આપના આશિષે ફાવીશ જ. ” નમન કરી મુંળજી મહેતાએ વિદાય લીધી.

*

*

*

સારાયે રાજગઢ કંપી ઉઠ્યો હતો. મૌ તાજુખીમાં ગરકાવ હતું. મીનજહેવી ચિતાએ ચડતી હતી. તેની દાસીઓ પણ તેની સાથે બગી મરવાની હતી. રાજમહેલના ચોકમાં રાણીવામના ઓરડાઓ સામે ચિતા ખડકાર્ધ હતી. સુખડની લલક બચંકર રીતે ફેલાતી હતી. મીનજહેવી છેલ્લી સફર માટે ગોતાના બધાથે અમૂલ્ય વ્હાલા શયુગારો સંજતી હતી; દાસીઓ પણ પરલોકગમન માટે નિઃશ્ચાત્મક મુખમુદ્રાઓ સાથે સામગ્રી ગોઠવતી હતી.

ખીંછ રાણીઓ મીનજની અવગણના જોવા રાજી હતી, પણ આવા પરિણામ માટે તૈયાર ન હતી. તેમનાં મોં પડી ગયાં હતાં. કચ્છદેવ મહારાજને ખમર મોકલવાને માણસો દોડાવતી હતી—માતા ઉદયામતી પાસે દાસીઓ દોડાવતી હતી.

કચ્છદેવ મહારાજ આવતા ન હતા—માતા ઉદયામતી પુનઃમાં હતાં. મીનજનો અગ્નિપ્રવેશનો મમય નજીક આવતો હતો—રાજગઢ ગભરાતો હતો. મીનજ સાથે જોલવાની કાઠની મગદુર નહતી.

મંત્રીઓ કયા મુવા હતા ? જવાબદાર પુરુષ કોઈ શોધ્યો જડતો નહતો. મહારાજ મંત્રણાઓએ હવે રંગમહેલમાં કરતા હતા.

દાસીઓએ ચિતા મળગાવી-ધુમાડો નિકળ્યો-અગ્નિ પ્રગટ્યો ને જ્વાલાઓ લખૂડી, આ લખૂડતી જ્વાલાઓમાં મીનગદેવી સમાઈ જવાની હતી-અને મીનગ જાણે પતિને પ્રથમ રાત્રિએ મળવા જતી હોય તેમ બધાએ શણગાર અને કપાથી મજૂ થયેલી, પૂજનો યાજ્ઞ સર્પ બહાર આવી. દાસીઓ તેની પાછળ આવી બધાની આખો અપાર્થિવ તેજથી ચમકતી હતી રાણીઓ આ દરમિયાન જોઈ રહી. સૌ ધ્રુમ પાડી ઉઠ્યું, અરે ! આ અનર્થ કોઈ અટકાવો. મીનગ-દેવી ચિતા પામે આવી રહી હતી-એ નજીક પહોચી-પહોચી તે અગ્નિને પૂજશે ને ઝંપલાવશે. ઓ કણુદેવ ! ઓ ડાલા મંત્રીઓ ! ઓ માતા ઉદયામતી ! મૌ કયા ગયા ? રાણીઓથી આ જોયું જવું નહવું. રાજગઢ કંપી રહ્યો હતો, પણ કોઈ તેને વારવું ન હતું-કોઈ વારવાની હિંમત કરી શકવું ન હતું પાટણના મહેલની નિષ્કુરતાના વિચાર કરતી, હોઠ ઢાળી મીનગદેવી અગ્નિ-પૂજવા આગળ આવી ને એકાએક માતા ઉદયામતીનો અવાજ આવ્યો :

“ સસુર ! મીનગદેવી ! પહેલો હક્ક મારો છે મને અગ્નિને પૂજવા દો ને તેમાં પ્રવેશવા દો. ” એમણે મીનગના હાથમાધી યાજ્ઞ શાન્તિથી સર્પ લીધો. એમણે વૈષ્ણવના કાળા પશુ ગૌરવંતા કપડા પહેર્યા હતા-કપાગમા લગ્નની આડ હતી-ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. પુજામાધી ઉડીને આવ્યા હતા-એમની કાન્તિ જળહનતી હતી.

મીનગે પાછું જોયું. તેણે હાથ જોડ્યા ને એની ભાષામાં કહ્યું :

“ આશિષ દે, રાજમાતા ! એ જ સાચો ઉપાય છે. ” જે દાસી સુવસતી મમજની હતી તેણે દુભારિયાનું કામ કયું.

“ એ માર્ગ સાચો જ હોય તો મારો પ્રથમ હક્ક છે, મને પહેલી જવા દે-પછીથી તું તેને અનુસર. ”

“ તમે માતા ? ”

“ શા માટે નહિ ? કહ્યું દેવ મારી કુખે જન્મ્યો છે. એ તને અન્યાય કરે છે તે હું શું જોઈ રહીશ ને તને આમ મરવા દઈશ ? ”

“ મને અન્યાય થઈ જ ચૂક્યો છે, અને ન્યાય આપ અપાવી શક્યાં નથી. હવે મને મરતી જ જોશિ. ”

“ ધીરજ ધર બેટા ! ત્રણ દિવસમાં જ તું હતાશ થઈ ગઈ ? રાજ જયકેશીનું કુંડા ઉઠાછળું ગણાશે-વિચાર કર. ”

“ રાજમાતા ! રાજ જયકેશીનું કુંડા સોલ્વડીઓ જેટલું ઉન્નત નહિ હોય પણ અપમાનો સહેવા તે દેવાયેલું નથી. ”

“ અને અપમાનની પ્રેરી તું મૃત્યુને બેટ છે ? ”

“ હા, અપમાનીત જીવન જીવવા કરતાં મરવું બહેતર છે. ”
મીનબે જવાબ દીધો.

રાજમાતા હત્યા. મીનબે આશ્ચર્યથી જોઈ રહી.

“ મીનબેવી ! માંભણા લ્યો. મરવું સહેલું છે-સ્થુળ ચિતામાં જળી જવું સહેલું છે. સ્થુળ ચિતામાં સૌએ જળે છે-પાપીએ જળે, પુણ્યશાળીએ જળે, સ્નેહીએ જળે, નિષ્ઠૂરે જળે-એ સૌનો સામાન્ય માર્ગ છે. સૌ કોઈ કુદરતના ક્રમમાં કે અકુદરતી રીતે ચિતાએ ચડે છે અને જળી જાય છે. પણ જીવતા રહીને જળવું-જાંદગીની ભયંકર નિરાશાઓના અંગારામાં ખાખ થવું-કોઈ ભાવનાની ખાતર-કોઈ પ્રીતિની ખાતર-કોઈ અંતીમ ધ્યેયની ખાતર-જાંદગીનું શ્વેદન ધીમે ધીમે તાપે જળાવી દેવું એ જાંદગીની સાચી ચિતા. હું પણ ”

હું વિદુષી મીનળદેવી ! મારા પુત્ર કણ્ઠદિવને તમે હૃદયથી સ્હામ્યો છે ! ”
દાસીએ ભાવાર્થ સમજાવ્યો.

રાજમાતામાં આટલું ઉંડાણ હશે તેના ખ્યાલ મીનળને ન
હતો. છેલ્લો પ્રશ્ન સાંભળી તે ચમકી ને ધીમેથી બોલી :

“ શંકા છે રાજમાતા ! હું કેટલા ઉત્થાસથી આવી ને...”
તેના ગાલ પર આ સ્થિતિમાંયે શરમની આછી રતાશ આવી.

“ તો બેટા ! આ સ્થુળ ચિતા શા માટે ? પ્રીતિ સાચી જ
હોય તો જીંદગીની સાચી ચિતા પર ચડે. આ ચિતામાં આશા નથી,
પેલી ચિતામાં આશા છે. ”

રાજમહેલમાં ચિતાઓ ખડકી સ્પર્ધા શાની મડિ છે ? પાટણના મહેલને સ્મરાન કરવા માગે છે ? પાટણને પાધર કરવા ' વાંચો ' છે ? પાટણના કિલ્લા હજી ઉભા છે, પાટણના જ્વજ હજી ફરકતા છે, પાટણનું ગૌરવ હજી માજણું છે, કર્ણદેવ સોલંકી હજી પાટણની ગાદીએ બિરાજે છે, ને પાટણના મંત્રીઓ પણ જીવે છે. યતુઓનાં કૈન્ય હજી ફરી વળ્યાં નથી, રાજગદ હજી હુંડાતા નથી, ત્યાં મહેલમાં ચિતાઓ શા માટે ખડકે છે ? શું પાટણનું નિર્દન ઇતિહાસ છે ? સોલંકીઓની કીર્તિ પર કલંક બેમાડવા ધારે છે ? એવા શાં દાનવ દુષ્ટ પડ્યાં કે આ જુહાર આઘ્યાં છે ? ”

જે જીવાન સોદાગરને ચંદ્રપુરમાં જોયો હતો-પાટણ આવી જોને જોઈ શકી નહોતી-તે મુંબજ મંત્રીને મીનજદેવી ગાજતો જોઈ રહ્યો-ક્ષણભર નજર એક ઘઈ. મુંબજે રાજમાતા તરફ નજર ફેરવીને ગળ્યાં કહ્યું. ચોર કાટવાળને કહે તેમ મુંબજને સાંભળી રાજમાતા ને મીનજ સડક ઘઈ ગયાં.

મુંબજે આજીબાજીના સેવકોને આજ્ઞા કરી : “ ચિના કારી નાખો-એ ચિતા ફરતાં રાજમહેલનો કલેશ કરી જશે. પધારો રાજમાતા ! પધારો મીનજદેવી ! પાટણમાં આવ્યાં, આવી છોડરમત હવે ન શોભે ! ”

આ મંત્રીને તે કહેવું શું ? પૂછવું શું ? રાજમાતાએ સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું-મીનજ સમજી નહિ-કંઈ લાવ કળી શકી. “ મુંબજ મહેતા ! બહુ થયું-એ ચિતા નહિ દરે-કર્ણદેવનો શો જવાબ છે ? ” રાજમાતાએ આખરે પૂછ્યું.

“ આપ આજ્ઞા કરો-કર્ણદેવ આવી મીનજનો પાણિ અહણ કરશે-મીનજ પટ્ટરાણી બનશે-પછી કંઈ ? ”

“ ખાત્રીથી ? ” રાજમાતાને પુત્રમાં હવે વિશ્વાસ રહ્યો ન હતો-ખાત્રી માગી.

“ જરૂર-અને ન જને તોય શું આકુંભોળું થવાનું છે ? ”
મુંગળે કહ્યું.

“ એટલે ? ”

“ એટલે ચિતા ઠરી તે ફરી જળશે. રાજમાતા હોમાશે-
મીનજદેવી હોમાશે ને આ મુંગળે હોમાશે. સોલંકીએ દીધેલું વચન
તુટશે ત્યારે એ જ પરિણામ આવશે. ” ચિતા સામે હાથ ફરી
આવેશથી મંત્રી બોલ્યો.

મુંગળજની આંખમાં ભયંકર નિશ્વસ પ્રગટ્યો. એ નિશ્વસતેજ
આગળ વધુ શંકા ઉચ્ચારવાની કાષ્ઠની મગદુર ન હતી. રાજમાતા
મીનજદેવીને લઈને અંદર આસ્થાં ગયાં. જવાં-જતાં મીનજે મુંગળને
જોઈલીધો. “ શુન્નરાત્રી સોદાગર ”-તેના હૃદયે ઉર્મિ અનુભવી.

*

*

*

મુંગળે તુર્ત જ રાજગૌરને તોડાવ્યા. મુદ્દત્ત જોવાવ્યુ ને રાજ-
મહેલમાં મંડપ રચાયા.

કણ્ઠદિવ સોલંકી મીનજને ખરણુવા પાટલે બેઠા. સોલંકીએ દીધેલું
વચન પાળવા-મહેલમાં થતો અનર્થ ટાળવા-મુંગળના સમજાવ્યા
તેમણે રાજમાતાની આઘાનુમાર લગ્નવિધિ પુરું કરવાનું કબુતું
હતું-પણ રાજહઠ ડગી નહિ. મોં આકું રાખીને જ તેમણે મીનજનો
હાથ પકડ્યો. છુંધટમાં સંતાપેથી મીનજના શરીરનો જરાએ ભાગ
જણે આંખને દેખાઈ જાય તે જીકે તેમણે વિધિ દરમ્યાન મોં આકુંજ
રાખ્યું. મંગલદેરા પણ એમજ વર્તાયા-કુળદેવનેય તુમાખીમાં જ નમ્યા.

“ સોલંકીની ઉત્તમ ગાદીવારસનાં તમે માતાપિતા થજો.”

મીનગને આનંદ થયો. કલ્પદેવ સોલંકીએ સ્મિત કપુરું ને પછી ઉભા થઈ ઔરવથી ચાલ્યા ગયા. રંગમહેલમાં ગયાનું બહાનું કાઢી કલ્યાવતીનો માર્ગ લીધો. જતાં એમણે સંદેશો પાઠવ્યો :

“ રાજમાતા ! પટ્ટરાણીને કહેજો કે રાજના કામે હું કલ્યાવતી જાઉં છું, અને અનિશ્ચિત સમય માટે ત્યાં જ રહેવાનું થશે. ”

માતા ઉદયામતી અને પટ્ટરાણી બન્નેથી મીનગદેવી એકબીજાના મામે સોલંકીનો અવિનયી અને દુષ્કર બરેલો સંદેશો સાંભળી બેઠી રહ્યાં. બન્નેએ પૂછ્યું :

“ મુંગળે બડાશ મારી આ જ પરિણામ આપ્યું ? ” અને એજ ઘડીએ મુંગળ મહેતાએ અંદર આવવાની રજા માગી. રજા મળતાં તે અંદર આવ્યો. રાજમાતાને તે વંદો ને મીનગદેવીનેય નમીને બોલ્યો, “ મહારાણી ! વંદન કરું છું. ”

મીનગે સંકેત અનુભવ્યો.

રાજમાતા બચક્યાં :—

“ હાજ તો—મહારાણીને તમારાં વંદનથી જ રીઝવાનું રહ્યું ને ? મહેતા ! આટલા માટે ચોકમાં ઉભા રહીને મોઢું મોઢું ગળ્યાં ? ”

“ એટલું અત્યારે બહુ છે. માતા ! કલ્પદેવને સમજાવતાં મારા માથે કેટલી વીતી છે તે મારું મન જાણે છે. હવે મીનગદેવી પટ્ટરાણી તરિકે માનથી મહેલમાં રહી શકે છે—ધીરજ કેળવી શકે છે—સૌ સારાં વાનાં થશે. ઉતાવળે આંગળા પાકતા નથી. ”

“ મુઆ તમે ખટપટીઆ ! તમારા મંત્રીઓની સાહમારીમાં નવોઢાના નિશ્વાસે તમને નડે નહિ ? ”

મુંળજે નિચું જોયું. “ શું કરીએ માતા ! રાજ્યો મંત્રીઓ વિના ચાલતાં નથી, અને જ્યાં મંત્રીઓ ત્સરખા હોતા નથી. ”

ખચિત મુંળજને નિચું જોયું પડે તેમ હતું. એણે માતા ઉદ્યામતીને મળીને કહ્યું કે મહારાજની મુલાકાત લીધી હતી વહેમા-યેના મહારાજ ખુબ ખીજયા—મુંળજે ખીજ કાઢવા દીધી—શાન્તિથી ખુલાસો કર્યો અને મીનગ અને રાજમાતાના જીવતા જળવાના એકત્ર નિશ્ચયથી બહાળ્યા. મહારાજ અકળાયા. પણ કરવું શું ? માતા ઉદ્યામતી ને મીનગદેવી મહેયમા જણી જાય ! પાટણનું કેવું કહેવાય ! મુંળજે માર્ગ : સૂચ્યો, હાલ તો પદરાણીપદનું આપેનું વચન પાળો, મહારાજે હા પાડી અને અનર્થ થતો અટક્યો. મહારાજે વચન પાળ્યું.

મુંળજની ગણતરી હતી કે મહારાજ મીનગને નિરખશે ને બ્રાન્તિ ટાળશે. ખીજ મંત્રીઓ કંઈ કાચા નહતા. તેમણે મહારાજનો ટેક માચવી રાખવાનો માર્ગ બતાવ્યો—આડા મેયિ તે પરણ્યા ને કણીવતીને માર્ગે પડ્યા.

મુંળજની ગણતરી ઉંઘી પડી.

રાજ્યખટપટ કરોળીઆની જાગ જેવી છે. મહામુત્સદીઓ તેની જાગો ગોઠવે છે. એ જાગો નરી આખે દેખાતી નથી—પામર જંતુઓ અજાણતા તેમાં મપડાય છે. મધ્યમાં જેસી જોતો કરોળાએ તે તડકડાટ યોગીના જોટથી તટસ્થતાથી જોઈ રહે છે—જંતુને તે પોતાની ઇચ્છા મુજબ અહીં તહીં ફેરવે છે. જંતુ કદાચ જોર કરી નાસી છુટશે એમ જાણતા તુર્ત જ તેને પકડે છે ને બક્ષી લે છે. તે જાગને ફરીથી મગી કરે છે. આમાં તેને અકુદરતી કંઈ લાગતું નથી.

મોટા સ્થળમાં આવાં અનેક જાગાં હોય, તેમ મોટા રાજ્યમાં એકથી વધારે આવાં જાગાં જોઈવાય છે. જે કુરોળીઆના જાતલાઈએ નથી હોતા કે નાના હોય છે તે એક કે બીજાં જાગાંનો આશરો લે, છે. જાગ ગુંથનારની મહેરબાની ઉપર તેનું જીવન અવલંબે છે. એ મહેરબાની મેળવવાને તે આકાશ પાતાળ એક દરે છે. આકાશ પાતાળ એક કરવાની શક્તિ કદાચ ન હોય તોપણ આકાશ કે પાતાળમાં કે પૃથ્વી ઉપર એકે કામ એવું નહિ હોય કે જે કરતાં તેને સંકેત થાય કે હુદય કંપે. મહેરબાની પર અવલંબતું જીવન ક્યારે સમાપ્ત થશે તે કહી શકાતું નથી. કાતો અકસ્માત થાય ને જાળું તુટે કે કુરોળીયો જાતે જ ચગદાઈ જાય તો આ જંતુ છુટે છે. પણ જાગાના લીસા તંતુ ઉપર ફરેલા આ જંતુને છુટા રહેવું ગમતું નથી—તે બીજું જાળું શોધે છે. આવા સ્થળોમાંપે કેટલાક જીવો પતંગીયા માફક સ્વતંત્ર રહેવાનું પર્મદ કરે-છે. જાગ ગુંથવાની આવડત હોય તોપણ તે ત્રીણી માયાકુટમાં પડતા નથી તેમ બીજી જાગમાં મપડાતા નથી—મપડાઈ ન જવાય તે માટે અતડા પણ ચક્રાર આંખે ફરે છે આતું સ્વતંત્ર ઉડુપન પેલા ફરેલા કુરોળીયાઓને તેમજ પેલાં પામર જંતુઓને ગમતું નથી. આવાં ઉડુપનોને તેઓ પોતાની જાતની અને જાળની અવગણનારૂપ લેખે છે. તે પોતાની જાળ વધારે છે—ધારે કુર ને વધારે બારીક બનાવે છે—અને સ્વતંત્ર જીવ તેમાં ન સપડાય તો તેનો નાશ બીજી રીતે ધરે છે પણ પતંગીયાને પાંખો હોય છે—તેનું ક્ષેત્ર અનેકગણું વિશાળ હોય છે—તે કંગ્રીયા બૂલી જાય છે.

પણ આ જાગોની આકાશ સાવ નાની નથી હોતી. પામર જંતુઓને પકડવામાં તેમને ગૌરવ લાગતું નથી. તેઓ ધરે છે કે રાજાશી બમર તેમાં સપડાય—મધમાખીશી રાણીઓએ તેમાં ફસાય—ભમરી જેવી રાજમાતાએ એ તેમાં અટવાય. આ બમર, ભમરીઓ ને

મધમાખીઓ જાણતાં અજાણતાં એક કે બીજા જાગની દસામણમાં હોય છે. કરોળીયા કર્નાં બહારથી એ મોટાં પ્રાણી તરિકે દેખાવા છતાં તેમના પગ ઉપર તંતુઓની લીગી ગુંથણી જકડાયેલી હોય છે. ધણીએ વાર તેમને એનું સાન હોવું નથી. બધાના ભોગે કરોળીયા જડા થતા જાય છે—અમનચમન કરે છે. પાટણના મહારાજાનેય અપવાદ ગણવાના કારણ નથી. મંત્રીઓનાં જાળાંમાંથી ક્યુદેવ મહારાજ કે માતા ઉદયામતી કે રાજરાણીઓએ મંપૂર્ણ છુટી ન હતી. મુંજાગ તો જીવાન હતો—નવો હતો—છતાં તેની આવડત ગજબ હતી. તેની જાજ એટલી વિશાળ, એટલી ખારીક હતી કે કોઈનેય તે દેખાતી નહિ—અમ જાની નહિ—તેમ અપ્રિય બનતી નહિ કારણ મુંજાગ જૈન હતો—અદિમાવાની હતો. તે કોઈને સપડાવી ભક્ષતો નહિ. એની જાજ સામાન્ય ન હતી—એ જાજ પર સુવર્ણ અક્ષરો—એણે મુદ્રાલેખ તરિકે ગુંથ્યા હતા—માં વાંચનારને વચાવું “ પાટણનું ગૌરવ. ” એ મુદ્રાલેખની ગુંથણીમાં તે જાગની મહત્તા હતી. એ મહત્તાથી લોભાર્ધ મૌ જાગનું રક્ષણ શોધતા—રાજપીઓ, રાજમાતાઓ ને રાણીઓ; અધિકારીઓ ને પ્રજાજનો.

માતા ઉદયામતી—રાણી મીનગદેવી એ ઉદાર જાગની પાછા હાસ હતા. ક્યુદેવ મહારાજ વિના જાગનાં તંતુમાં વધારે મપડાયા હતા.

મુંજા મહેતા બ્યારે ચોલંડીઓની કીર્તિ વિષે બોલતા ત્યારે તેમના મુખ પર તેજ છવાઈ જતું—તેમની તલવારની ધાર જેવી આંખો ચમકી રહેતી.

માતા ઉદ્યામતીની અથદા ઉડી ગઈ. મીનગદેવીને, મુંજા હોય ત્યાં વિપત્તિ ન ટોકે તેવી અદા ઉપજી. મહેતાએ વિદાય લીધી : વિદાય લેનાં તેણે સૂચન કર્યું—પાટણનાં પટ્ટરાણીએ તો ગોરાં દેખાવું પડશે. ચતુર મીનગ સમજી ગઈ.

*

*

*

મહારાજ કણુદેવ કણ્ણવતી જઈ રહ્યા. નવ ઉદયન મંત્રી કણ્ણવતી સંભાળના હતા તેમણે મહારાજને પુરતો આરામ ને આનંદ મળે તેવી સઘળી સગવડ કરી દીધી. એમણે મહારાજના આગમનમાં પોતાનાં અહોભાગ્ય માન્યાં. મહારાજના નિકટ પરિચયનો બને તેટલો લાભ લેવાનો મારવાડથી આવી વસેલા મંત્રીએ નિર્ણય કર્યો.

કણુદેવ મહારાજ રાજકાજમાં ધ્યાન આપતા—નવી નગરીની આબ્યાદીની ચોજનાઓ વિચારતા; પણ તેમના હૃદયમાં ઉડી ઉડી ઉઠાસીનતા ભરી હતી—ગમગીની ભરી હતી—નિરાશાની ખીજ ભરી હતી.

માણસની મનોવૃત્તિ એ મહા જુદમગાર છે. એ વૃત્તિ હેઠામ છે પણ નાશ પામતી નથી. એ વૃત્તિ આધાતીય છે—દબાય છે પણ નિર્જીવ બનતી નથી. કણુદેવ મહારાજને ચિત્રકારની છબી જેઈ અસૌક્રિક સૈંદર્યની ઝાંખી થઈ. એ સૈંદર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, બદકે પોતાને બેટવા તલસે છે તે વિચારે મોહવૃત્તિ જન્મી. કદપનાના બળે તે વધી—વધીને પ્રબળ બની ગઈ. મીનગ પાટણ આવી તે પહેલાં તો સૈંદર્ય માણવાની મોજવૃત્તિ લજુકતી જવાલા જેવી બની ગઈ—પ્રચરડ બની ગઈ. એકાએક જવાલામાં પાણીનો ઘોષ પડે તેમ મીનગના ઉતાવળા દર્શને તે હોલવાઈ જતી લાગી—પણ તે જવાલા દરી નહિ—તે ફરીથી પ્રબલિત બની. કણ્ણવતીમાં મહારાજને એ જવાલા

રોકવા માંડી. કહ્યું દેવ મહારાજ પાસે અમાપ રાજસત્તા હતી, પરંતુ આ વૃત્તિની સત્તા એથીયે મોટી અને પર હતી. એમની મનોવૃત્તિ સૈદ્ધ્યોની પ્રતિમાઓ ઘડવા લાગી-એક પછી એક સૈદ્ધ્યની સરખામણી કરી પસંદ કરવાની અડમચણમાં પડી-એ મનોદેશાની છાપ મહારાજના મુખ ઉપર અનિરૂપે છવાઈ.

ઉદયન મંત્રીએ ગુપ્તચરો દ્વારા બધીએ વાત માંલગી હતી. મહારાજની ઉદાસીનતા સામે આંકડો મેળવી એક સતે રાજ્યની વાતોમાં, કણ્ણવતીની વાત લાવી, જાણે સહેજ માહિતી આપતા હોય તેમ, મહેતા ખોસ્લા, “ મહારાજ ! આપની પરીક્ષાશક્તિને ધન્ય છે, આપે જૂમિ બરાબર પારખીને નગર વસાવ્યું. શો જૂમિનો પ્રતાપ છે ! સારાથે ગુજરાતની અલખેલી નગરી તે બની ગઈ છે. લોકો એવા સાહસિક ને સુદ્ધિશાળી છે-અને વળી કેવા રસિક ! જાનનાન, હરવું હરવું, મોજમઝામાંવ મરમુત્ત છે. હમણાં તો કહે છે ઢાક નદી આવી છે. શું એનું રૂપ-શું એનું મંગીત-શી એની નાટ્યકલા-સાઠ નગર ચાંદુ બન્યું છે. રોજ રોજ નાટ્યથાળા ઉભરાઈ જાય છે-”

મહારાજ ઉપર ચતી અસર જોવા મહેતા અટક્યા. મહારાજે કાન માંડ્યા હતા-એમણે પૂછ્યું, “ એમ ! ક્યાંની છે-એનું નામ ? ”

“ સોરઠ તરફથી આવી છે-ને નામ તો-અરે, જૂમી ગયો-કંઈક આપણા ગુંબજ મહેતા જેવું નામ છે.” જાણી જોઈને ઉદયન મંત્રીએ વિરમૂતિનો આશરો લીધો. મહારાજની વૃત્તિ તેને પુરી પારખવી હતી.

“ શાનાં ? ” મહારાજે પૂછ્યું.

“ નટીના સૌંદર્યનાં મહારાજ ! સ્વર્ગની અપ્સરા જ જોઈલ્યો ! ”

“ તમે જોઈ છે ? ”

હા કહેવી કે ના તેના વિચારમાં મહેતા સહેજ ખમચાયા. તેમણે જવાબ આપ્યો : “ ના, મહારાજ ! મારાથી હોદાનું ગૌરવ છોડી નાટ્યશાળામાં ક્યાંથી જવાય ? પણ સૌકાર્ષ વાત કરે છે-આગા હોય તો.....” એમણે વાક્ય અધુરું રાખ્યું.

“ ઠીક, કાલે મળજો.” કહી મહારાજે જગાસું ખાધું. મંત્રીએ હાથ જોડી રમ્મ માગી-અને એકાએક આનંદમાં આવી બોલ્યા :

“ હા-યાદ આવ્યું, નટીનું નામ નામુંજલા છે. મહારાજ ! હું તો એને ના-મુંજળ એવી રીતે જ યાદ રાખું છું, પણ ચુકી જવાય છે, કાલુ જાણે નટીને પૂર્વ જન્મનું વેર હશે એટલે મુંજળ હોય ત્યાં તે નહિ તેવું નામ ધારણ કર્યું ! ” એમ કહીને મંત્રીએ હાસ્ય કર્યું. મહારાજે ખુબ હસ્યા-મુંજળને ધાપ મારી પોતે આવ્યા હતા, તે વિચારે તેમને વધારે હમવું આવ્યું.

“ બરાબર છે-પાટણ પાટનગરી છે છતાં નામુંજલા કર્ણાવતીમાં પ્રથમ આવે તે શું બતાવે છે ? મુંજળ કરતાં ઉદયન મંત્રી કક્ષાના વધુ કદરવાન છે એવી તેની ધારણા હશે. ” વૃત્તિઓના જુલ્મ વિવેકને બહુ ટકવા દેતા નથી.

ઉદયનમંત્રી મહારાજને હાલ બહુ પ્રિય લાગ્યો. કદીયે નહિ લીધેલી છુટ્ટી તેમણે વાત કરવા માંડી. તેમણે આગા કરી-સહેજ જાણવાની આતર આગા કરી :

“ ઠીક, કાલે કહેજો તો ખરા-કયો ખેલ છે.”

મંત્રીએ વિદાય લીધી. એમણે પોતાના ખંડ તરફ જતાં મનમાં હસી લીધું. “કર્ણદેવ મહારાજ ! પૃથ્વી પર કોઈ દેવ નથી, સૌ માણસો છે.” એમણે જાણે નવી શોધ કરી હોય તેવા વિસ્મયથી સનાતન સત્ય ઉચ્ચાર્યું.

કર્ણદેવને રાતે મોડી ઉંઘ આવી અને ઉંઘમયે ‘નામુંજલા’ના વિચિત્ર નામની રૂટના ચાથી, અને નજર આગળ કાંઈપણ સૌંદર્યભૂતિ-એ ખડી થઈને અણોપ થઈ, મંત્રીને ય ઉંઘ આવી નહિ. આખી રાત તેમણે વિચારો કર્યા. પોતાના હાથમાં ચાવી હતી એ ચાવી વડે તે પોતોનાં ભાગ્ય જોડવા માંગતા હતા તે મુંજાળનાં ભાગ્ય વાસવા માંગતા હતા. નામુંજલાના બજે તે મુંજાળને હતો ન હતો કરવાનો ધરિદો સેવવા માંગ્યા. નામુંજલાથી મીનગનો એકડો સદા માટે દળે-મીનગ જતાં મુંજાળ તેના પસંદો મનાય છે એટલે અગપ્પામણે થાય, અને પોતે માનીતો તે વિશ્વામપાત્ર બને. નટીના રંગ આવે એટલે મહારાજને વિશ્વાસ રાખ્યા વિના છુટકો જ નહિ-પોતે મહામંત્રી થાય. બીજા દિવસે મંત્રીએ મહારાજને બધી માહિતી આપી. આજ રાતે નટી મેનકા બનવાની હતી-તપસ્વીનાં તપ ડોહાવવા તે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આવવાની હતી. તપસ્વીનાં તપ જોવામાં પાપ શું ?

જોઈ, કૃષ્ણનેય નચાવતી રસીલી રાધિકા તરિકે જોઈ, સૌમ્ય ગીતા તરિકે જોઈ, ઈન્દ્રના ઈન્દ્રાસનને બચાવવા અખરાળની પૃથ્વી પર આવતી મેનકા તરિકે જોઈ, કાઈ ખેલમાં તપસ્વીની રૂપેયે તે દેખાઈ, ને કાઈ રાજદરબારમાં નૃત્ય કરતી નર્તિકા કે ગાયિકા તરિકેયે તેણે રાજને મુગ્ધ કર્યો. દરેકમાં નામુંજલા અમુક ભાગ ભજવે છે તે મળતી છુપી માહિતીથી જ જણાવું અને તેથી જ તે પરખાતી-ખાટી દર વખતે તે ફરી ગયેલી જણાતી. આ નટીનું માયું રૂપ કયું ? કાઈયે તે જોયું ન હતું-રાજનેય જોવા મળ્યું નહિ. કણ્ઠદેવ મહારાજ કલાની કદરમાં ને જાણતાં અજાણતાં નટીમાં સુબ્ધ બની ગયા.

મંત્રીને તે ગમ્યું. નામુંજલા રાજગટમાં પગલાં માડે તેટલી જ વાર હતી. એકાએક પાટણથી સંદેશો આવ્યા-માતા ઉદ્યામતીની છેલ્લી ધડી છે, કણ્ઠદેવ મહારાજને ઝટ તેજવે છે.

કણ્ઠદેવ મહારાજને સંદેશો લાવનારનું માયું ઉગવી દેવાનું મન થયું. તેમને થયું કે માતા ઉદ્યામતીને આવા જ વખતે મરણ-પથારીએ પડવાનું કર્યાંથી સુન્યું.

ઉદા મંત્રીએ સૂચન કર્યું-કદાચ મુંજાવનું કારસ્થાન હોય-પણ ગયા વગર છુટકો ન હતો. નટીની કલાનો લાલ પાટણને મળે તેવો પ્રબંધ કરવા સૂચન કરી મહારાજ પાટણ જ્યાં નીકળ્યા. આખા માર્ગમાં તેમણે કચવાટ કર્યાં કર્યો-માતા ઉદ્યામતી તેની પાછળ લાગ્યાં હતાં તેમ તેને થયું.

પાટણ પહોંચતાં જણાયું, કે માતા ઉદ્યામતી અચિત માંદાં હતાં, પણ લીલો વેદ તેમને મરવા કે તેમ ન હતો. મહારાજ આવ્યા તે પહેલાં તો તેણે રાજમાતાની તબીબત બહુ સુધારી નાખી હતી.

“ મહારાજ ! ખરું પાન છે-ક્યારે ગંબીર સ્થિતિ ઉભી થશે તે કહી શકાય નહિ. ” વેદે કહ્યું.

માતા બોલ્યા—“ કણુદેવ ! તું મારી આંખ આગળ રહે. હવે હું જીવવાની નથી. ”

શું કરવું ? મહારાજ રહ્યા તો ખરા, પણ રંગમહેલમાં જ. માતા ઉદ્યામતીની માંદગીની ગંભીરતા ડેટલી તે મુંઝવેલ મહેલ નાણુતા હતા—કણુદેવ મહારાજ કણુવતીમાં શું કરે છે તે પણ તે નાણુતા હતા—ઉદયનમંત્રીની નીમેલી મૈત્રી તે નાણુતા હતા. એમણે વસ્તુસ્થિતિ બગડી જાય તે પહેલાં મહારાજને પાટણ આવવાની ફરજ પાડી હતી. ‘ મહારાજ થોડા દિવસમાં જ પાટણથી કંટાળી ગયા. જુની-હથના પાટણમાં તેમને રસ લાગતો નહોતો—કણુવતીની રસિકતા તેમને આકર્ષતી હતી. એવામાં તો ઉદયન મહેતાના એક ગુપ્તચરે આવી ખબર આપી કે નામુંજલા પાટણ આવવા નિકળી ચૂકી છે. પછી રાજમાતાની પાસે જ રહેવું મહારાજને ઉચિત લાગ્યું.

નદીને મત્કારવા તેમનું હૃદય ઉત્સુક હતું. નદીને મત્કારવા મુંઝવે તૈયારે હતો. હવે જ તેની જીવિને કસવાનો ખરો અવસર આવવાનો હતો.

નામુંજલા પાટણ આવી. એણે એક વિશાળ જગ્યા ભાડે લીધી—કવિવર્ય કાલિદાસના શાકુંતલનું નાટક પ્રથમ પાટણની મંરકારી પ્રજા આગળ ભજવાયું. પાટણ ઘેલું જની ગયું, અને નદીને ધતના ઢગલા થવા માંડ્યા.

મધરાતે નામુંજલા મહારાણીના વેષમાં રંગમહેલે જવાની હતી-
તે નદી ગુજરાતના મહારાજાવિની મહારાણી બની જશે શું ?

પાટણ પર અંધારાં છવાયાં, આજે નાટકશાળા બંધ હતી.
નામુંજલાના ખાનગી ખંડમાં ચિતરવા જેવું દરય નજરે પડતું હતું.
ગુજરાતની પટ્ટણી ગર્વિષ્ઠ મીનગ નામુંજલાને પગે પડતી હતી-તેને
તે વિનવતી હતી :

" નામુંજલા ! તું નદી છતાં સદગુણી સ્ત્રી છે એમ મેં
સાંભળ્યું છે. મારી બધી વાત મેં તને કરી-મને તારી જગાએ જવાઈ-
મારા પર-ગુજરાત પર-ઉપકાર કર. "

મીનગદેવીએ બધી વાત નામુંજલાને કરી હતી-નદીનું સ્ત્રી-
હૃદય દ્રવ્ય હતું. એની કલામાં અધમતા ન હતી-ગુજરાતના રાજાવિને
કુછદે ચડાવવા તે ઇન્તેજાર નહોતી. ઉદયન મંત્રીની લક્ષ્મણી તે
કણ્ઠદિવની આરાધને માન આપતી હતી. એણે મૂરકેલી રણુ કરી:-

" મહારાણી ! યુક્તિ પકડાઈ જાય તો તમે ને હું બન્નેનાં માથાં
ધડ પર ન રહે. "

" રાજા નહિ જાણે-એમણે મને પુરી જોઈ નથી. "

" તો તમે અણુગમતાં કેમ થયાં ? "

" ફક્ત ઉતાવળી દષ્ટિમાં હું શ્યામ જણાઈ-જેને હવે મારો
વર્ણ બદલાયો છે કે નહિ ? " અચીત મીનગદેવી હવે શ્યામ લાગતી
નહોતી. મહિનાઓથી તેણે લીલા વૈદની મદદથી વદનની બીનાશ
ઓછી કરી હતી-તેણે કલાની માફક મૌલ્ય ખીલવ્યું હતું.

નામુંજલાએ પોતાના દેહ સરખાવ્યા. બન્ને મરખી વચનાં હતાં-
ઉંચાઈ સરખી હતી-મેનિા ગોળભરાવ સરખો હતો-નામુંજલાનો વર્ણ
વધારે ઉજળો હતો. વાન વધારે ઉજળો કેમ કરવો તે આ પ્રખ્યાત

નડીને આવડતુ હતુ. તે બાલુતી હતી કે પોતાના સાચા સ્વરૂપને કથુદેવે કદી જ્ઞેયું ન હતુ નાટ્યભૂમિના પાદમા તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરવુ મૂરકે ન હતું. એણે થોડી ઊંઘ કરી—

“ પછુ મહારાણી ! સંભવ નથી જતા પકડાઈ ગયા તો ? ગુજરાતનો રાજવિ છે—મહાયતુર છે ”

“ તો હું મરીશ, તને નહિ મરવા દઉં બહેન ! બહીશો નહિ, કામ આધરો છે—તે મોહમા મને પારખી શકશે નહિ—મને તેમણે ખુઝી જોઈ જ નથી—મનેય નૃત્ય અને અભિનય ક્યા આવડે છે બહી—આથી ગુર્જર મગીતે ચીખી છુ આમ જતાયે કમનસીમે વહેમ પડશે તો હુ કહીશ નામુંજનાતે પકડી રાખી બાલ્યે તેને હુ આવી છુ બને કથુદેવ મને ત્યાં જ કાપી નાખે ! મારો જીવ ગતિએ જશે ”

“ મીનગદેવી ! આ તમન્નાની પરવા કથુદેવ જેવા રાજવિને નથી તે નવાઈ છે ને ? ”

“ નસીમની બહીહારી છે અને તમેજ કહો—હું શુ વિરૂપા છું ? ” ગુજરાતની પદરાણી નગિના અભિપ્રાય માટે તેની સામે ટટાર ઉભી રહી નગિએ તેને નિરખી ક્યુ, “ તમે વિરૂપા છે તેમ કહે તેને રૂપ પારખવાની દૃષ્ટિ નથી એમજ કહેવું પડે ”

“ મુજબ મહેતાએ તમારા જેવુ જ કહે છે ”

“ મુજબ મહેતા ! પાટણના મત્રી ! એ તમારી સહાયમાં છે ? ”

“ મારી સાથે જ છે મુજબનો હાથ તાર રક્ષણ કરશે ”

“ ક્યા છે ? મારે જોવા છે ” પાટણના પ્રખ્યાત મત્રીને જોવા નદી નવચાર્ધ મીનગદેવીએ તાગી પાડી એક જુઠની બાધેનો પ્રયણ પુરુષ અશસ્ત્ર અંદર આવ્યો તેણે જુઠાની છોડી તેનો પ્રભાવ-શાળી રૂરે દીપી રહ્યો—નામુંજના ન માને તો મનાવવા માટે તે

સાથે જ રહ્યા હતા. એણે મીનજી અને નદી સામે ઝડપી નજર નાખી. પરિણામપારખુ છતાં ખાતરી કરવા બોલ્યો, “ નામુંબલસા ! આ કણ્ઠાવતી નથી, પાટણુ છે. પાટણુમાં મુંબજ ધાયું કરી શકે તેમ છે, છતાં તે તને હુકમ કરતો નથી, પાટણુની મહારાણીને માયવા મોકલી છે. એ માયવાનો સ્વીકાર થયો કે નહિ ? ”

મીનજીદેવી વચમાં જ બોલ્યા, “ મારી માયવા સ્વીકારવાની ઉદારતા નામુંબલસાએ દાખવી છે. એ ફક્ત સલામતી માગે છે. ”

“ નિશ્ચિંત રહે નામુંબલસા ! મુંબજની છાપામાં તને ઉની આંચ આવી શકે નહિ, અને તને ચોખ્ખ બદલો જરૂર મળશે. ”

“ કામા મંત્રીવર્ધ ! બદલાની લાલચે હું હા નથી પાડતી. ”

“ ત્યારે ગુજરાત અને સોલંકીનું રાજકુળ તને મદાએ સંભારશે. ”

“ તો મારાં મહાલાચ્ચ—” બોલતાંય નદીએ આછો નિશ્વાસ મૂક્યો.

અને મીનજીદેવી ત્યાં જ રોકાયાં.

નામુંબલસાને આ લખંકર રમતમાં ગમ્મત આવી. તેનું હૃદય કાંક ઉદામ બનવું હતું છતાં તેણે મીનજીદેવીને તૈયાર કરી. પોતે કપી મહારાણી બની હતી તે ઇતિહાસ હુકમમાં કલ્પો. અભિનય શિખર્યો ને વસ્ત્રાલંકારો મળ્યા. મુખાકૃતિનો વર્ણુ બદલવા નદીએ પોતાની પામે મૌઢ્યવર્ધક સાધનો હતાં તે વાપર્યા—નેત્રોની લમરો પણ આછી રંગાર્ધ ને શરીરના દરેક અંગ ઉપર વત્તા આછા કલાના આપ ચઢ્યા—અને જ્યારે મીનજી મહારાણીના વેપમાં તૈયાર થઈ ત્યારે નદી તાળી પાડીને બોલી ઉઠી :

“ અરે ! આ તો મહારાણી મલયાવતી જ ! ”

ગુજરાતની મહારાણી—પૂર્વકાળની મહારાણી બની.

મધ્યરાત્રિએ પાલખીમાં સંતાર્ધ તે રંગમહેલો ગઈ—નામુંબલસા

દામી બની તેની સાથે ગર્ભ. મીનગદેવી પતિને મળવા જતી હતી—
કર્ણુદેવ નટીની રાહ જોતા હતા.

કર્ણુદેવે છુપા વેણે ઘણાં પાત્રો જોયાં હતાં—તેમાં તેમને જે
બહુજ ગમ્યાં હતાં તેમાં મહારાણી મહાવાવતીનાં રૂપ અને ગૌરવશીલ
અભિનયે તેમને મુગ્ધ કર્યા હતા. એમને મનમાં ‘કર્યુ’ હતું કે મહા-
રાણીઓ તો આવી જ હોવી જોઈએ.

આજે તેમણે મહારાણીને આમંત્રી હતી. સૌંદર્યવતી મહારાણી-
ને સત્કારવા તે પશુ સજ્જ થયા હતા કામદેવના અવતાર સમા
ય સમ્રાટની છટાથી આજાં રેશમી વસ્ત્રોમાં શોભતા હતા. ગંગામાં
કંઠો હતો, હાથ પર બાણુખંધ હતા, માથાના લાંબા વાળ હોળ્યા
હતા, સુંગધી તેલોથી દેહ મધમધતો હતો, પાનથી તેમના હોઠ
લાલ હતા, વિદ્યાસીજનોને પ્રિય છે તે મોંઘી મદિરાની સુવાસ પણ
તેમના આનંદમય મુખમાંથી આવતી હતી. એમની અંગિ કંઈક
નશામાં ને લાનજુલેથી હતી—તેમાં અનંમનું અંજન હતું.

રંગમહેક્ષનો શયનગૃહ મહારાજના હુકમે ખાસ સુપડીથી પણ
સંભાળથી રાખ્યારાએ હતો. મોટા લાંબા સુવર્ણસને બિરાજી ઉંચા-
નીચા થતા સૌંદર્યપ્રતિમાની રાહ જોતા હતા.

બહાર પાવખી દાખત થયાનો અવાજ થયો. તેમણે અનુચરને
પુરતી મુચનાઓ આપી રાખી હતી

ક્ષણે જ ક્ષણમાં તો પડખેના દારમાંથી જાણે કોઈ મહાદેવી
પ્રગટ થાય તેમ રમઝૂમ કરતી ગરવા પગલાં પાડતી નયનોના વીંધી
નાખે તેવા કટાક્ષો ફેંકતી સુંદરી ચાલી આવી.

“પધારો મહારાણી—મારા હૃદયરાણી !” ખુશ ખુશ થયેલા કર્ણુ-
દેવ મહારાજે આસનેથી ઉઠી આવકાર આપ્યો. મહારાણી મહારાજની

ચડખે બિરાજ્યાં. ઝુમરોના પ્રકાશમાંથી ગુલાબી આછી ઊઠવાળા અદન પર લાલ હોઠતું રિંમત રમતું હતું ને દંતાવલિ પ્રગટ કરતું હતું—કપાળ પર દીલ્હી જેવડો ચંદ્રક હતો—શિર્ષ પર મોતીનો શુંથેલો—રત્નોનો જડેલો મુગટ હતો—કાને નિલમનાં મોટાં ઝુમર લટકતાં હતાં—કંઠમાં ચંદ્રહાર હતો—દેહ પર દેવીઓનાં ચિત્રોમાં જેવામાં આવતી કસબી છુટાઓ વાળી ગુલાબી સાડી પહેરેલી હતી—સુંદરીનું યૌવન હૃદયપ્રદેશમાંથી ઉપસી આવી જેનારને મદ ચડાવતું હતું—સુંદરીની હીરાજડિત મોજડી તેજનાં કિરણો ફેંકતી હતી—શરીરમાંથી મુવાસની ફારમ પુરતી હતી, રાજ્ય અંબાઈ ગયો—ઈશ્વરે સૌંદર્યો શું નડીઓ—ને જ દીધાં હશે ! નડી મહારાણી બની આવી હતી—મહારાજવિ સમું વર્તન તેમણે રાખ્યું જોઈતું હતું, પણ તેમની આંખમાં પાગલતા આવવા માંડી—એમણે પાઠ ભજવવા માંડ્યો.

“ મહારાણી ! બહુ વિશંખ કર્યો ? ”

“ મહારાજ ! વિશંખ ન હતાં વિશંખ શાગે તેસ્નેહનું લક્ષણ છે. ”

“ તો સ્નેહીને ટટળાવશો ? ”—કથુદેવે નામુંજલાનો—મહારાણી મહાવાવતીનો—કે મીનગદેવીનો હાથ પકડ્યો. રાજ્ય હો કે રંક હો—પુરુષ સ્ત્રી આગળ સરખો છે. કથુદેવ મહારાજની સૌંદર્યભૂખ લાંબા વખતની હતી—મહારાજની ખીરજ ટકી નહિ.

મીનગદેવીને વીજળીનો આંચકો લાગ્યો. જે પુરુષનો સ્પર્શ તે વાંચતી હતી—જે પતિને આલિંગવા તે આગુર હતી—જે કમનીય રાજવિની તે રાણી હતી—જેના સહવાસ શારે તે તપશ્ચર્યા કરતી હતી—તે પુરુષના સ્પર્શથી વીજળી જેવો આંચકો લાગ્યો. તેનાં રૂવેરૂવાં ખડા યઈ ગયાં—તેની આંખો પહોળી યઈ ગઈ—તેના કપાળે પરસેવો આવવા જેવું થયું. પાઠ ભજવવા જતાં સ્વાસ્થ્ય ગુમાવવાનો ભય લાગ્યો. કથુદેવ ઓળખી શકે તેમ નથી તે ખાત્રી તો એને થઈ ચૂકી

હતી હતી મીનગદેવીને મીનગ બની ન્તાં પકડાઈ જવાની બીક લાગી. એણે અંગમરોડ કરી છટાથી હાથ સેરવી લીધા—તે જરા દૂર ખસી, સંગીતનો આશ્રય લીધો.

એણે પ્રેમોત્તેજક ગીત છોડ્યું. માનુષિ સ્વર આટલો મીઠો હોઈ શકે છે તે કણુદેવને આજે જ જણાયું.

એમનાં નેત્રોને મીનગ કે નામુંજલાના રૂપને પારખવાની શક્તિ ન હતી—તેમનાં કણુને સ્વર પારખવાની શક્તિ નહતી—આનંદની ધુનમાં તે હતા.

“વાહ ! વાહ ! સુંદરી !” મુખમાંથી વહેતા પ્રવાહને રોકવા માગતા હોય તેમ તેમણે સુંબનોથી સુંદરીને અકળાવી નાખી. મીનગ એ સુંબનોના આવેશથી રતિ બની ગઈ—કણુદેવ તો કામદેવ બનેલા જ હતા.

અને એ વિલાસભરી—પ્રણયભરી—બના તોફાનના આનંદભરી—સૌંદર્યલાલસાની ઉંડા મંતોષભરી કણુદેવની રાત અવશ્યનિય અસૌકિક આનંદમાં વીતિ ગઈ. એકલા કરી રાખેલા ધૌનનભેમમાં મીનગે પ્રણયની પહેલી રાત માણવામાં જરાયે મથા રાખી નહિ.

પરોડની મીઠી નિદ્રામાં મહારાજ પડ્યા. પ્રભાતનું અજવાળું ઉતરે તે પહેલાં મીનગદેવીએ રાખા ‘છોડી, રાજવિના કપોળ પર મીઠું સુંબન લીધું’ ને રમ્મ માગી:

“—ને મહારાજ ! પ્રણયની પ્રથમ રાત્રિનું કંઈ એંધાણ !”

“માગો તે—” ઘેરાતી આંખે કણુદેવે કહ્યું.

■ આ મુદ્દા સુંદર છે.” મીનગદેવીએ રાજમુદ્રા ધીમેથી સેરવી લીધી. તેને ઘબવાથી યતા સતોષથી—ધીમેથી છોડવી તે રમઝૂમ કરતી ચાલી ગઈ.

બીજા દિવસે કણુદેવ ઉઠ્યા ત્યારે બાણે સ્વર્ગમાંથી સરી

પડ્યા હોય તેવો ભાસ થયો—જાંદગીની મહાન સિદ્ધિ સાધી હોય તેમ સંતોષ થયો—હૃદય આનંદમગ્ન હતું.

સાંજના તેમનો સંદેશ નામુંબલાને ગયો—“રાધિકા ! કૃષ્ણના મંદિરે આવો.”

મુંબળાને તુર્ત જ મફળતાની ખબર પડી ગઈ હતી. મીનજ-દેવીએ બીજી રાત માગી. નામુંબલાને આ વધતી રમતમાં જોખમ છતાં મજા પડી. એણે મીનજને રાધિકા બનાવી—રાધિકા કૃષ્ણની બંસીએ ઘેલી બનવા ચાલી. કલ્પદેવ, મહારાજ કૃષ્ણ માફક પીતાંબર પહેરી—ભાર-મુગટ ધારણ કરી—કુલના હાર પહેરી બેઠા હતા—બંસી તે બળવી શક્તા નહિ—તે મોંથી શીસોટી વગાડતા હતા.

રાધાએ કૃષ્ણ સાથે રાસ માંડ્યો. કૃષ્ણને ખુબ ફેરવ્યા—ઠોડીયા કૃષ્ણે રાધિકાની રાત રસભરી કરી—પ્રભાત થતાં રાધિકા રીસાઈ ગયાં.

કલ્પદેવને નવા નવા રંગોમાં બહુ મજા પડી. એમણે કહાવ્યું—
“મેનકાને ઋષિનું તપ ભંગ કરવા મોકલો.”

મીનજને મેનકા બનવું પડ્યું—અને ઋષિરાજનું તપ ભંગ કરવામાં તેને બહુ મુશ્કેલી નડી નહિ. એણે નૃત્ય આદ્યું ને ઋષિનાં નેત્ર ખુલ્યા. સ્વર્ગની અપ્સરાના સહવાસમાં ઋષિરાજને આત્માનું શાશ્વત સુખ તુચ્છ લાગ્યું.

ઋષિરાજને તપ કરતાં મુઠ્ઠી અપ્સરા ઉડી ગઈ. કલ્પદેવની આંખ ઉઘડી ત્યારે ખચીત તેમના શરીરમાં યાક હતો—તેમના દીઝમાં યોગબ્રહ્મ થયાનો પશ્ચાત્તાપ હતો.

આખો દિવસ કંઈક બેચેનીમાં ગયો. શરીરનાં બધાં સુખોનો અંત શું પશ્ચાત્તાપ જ હશે ? કલ્પદેવને નવી રાત માટે એકે પાત્ર નહીં થઈ શક્યું નહિ. તેમણે વરદી મોકલી નહિ—મીનજદેવી ચોથી-રાતની માગણી કરવા નામુંબલા પાસે આવ્યાં નહિ.

નામુંજલા કંઈક વિચારમાં પડી. એવામાં એક પ્રચંડ વ્યક્તિ આવી તેની સામે ખડી થઈ.

“ નામુંજલા ! પ્રભાત પહેલાં પાટણમાંથી અલોપ થઈ જા.”

“ હું-આ માટે ! ”

“ હવે તારે માટે અહીં રહેવું સલામત નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ કણ્ઠદેવનો સંદેશ નહિ આવે. ”

“ પણ-હું તો મળી જ નથી. ”

“ તું મળવાની આશા રાખે છે-? ”

“ મંત્રીજી ! એક રાત્રી.....” નટીના મુખ પર શરમ આવી. સ્ત્રીની નમ્રજાઈ ઉપર મંત્રી હસ્યો.

“ ધેવીન થા, નામુંજલા ! પાટણની રાજસાધ્યા નટીઓ માટે ન હોય.”

નટી ચમકી-ચિડાઈ.

“ અને પાટણના રાજવીઓ નટીઓને નિમંત્રે તોયે ? ”

“ વયમાં મુંજવો ઉભા છે. નામુંજલા ! તારા ઉપકારનું ગૌરવ હવે નમ્રજાઈને વશ થઈ ઓછું કરીશ નહિ રાજા હવે પમ્તાશે-તને ગરદન મારશે. ”

“ એટલી વારમાં ! ”

“ પુરુષના મોહ ક્ષણિક હોય છે-તને અનુભવ નથી ? ”

“ નહિ જ-હું સામાન્યા નથી. એક જ પુરુષને પૂજવા વાળી છું. અને તે પુરુષને તમે પડાવી લીધો. ” નટીના સ્વરમાં ફરિયાદ હતી.

“ જેનો હક્ક ખરો હતો તેને જ અપાવવા-જહેન ! પાટણનું રાજકુળ તારું ઓર્ડીગણ છે. તું ચાલી જા; જાધી અનુકૂળતા તને મળશે. સુકિત અકાળે જહાર આવે અને તારી ઉપર મુશ્કેલી આવી પડે. હું તારો ઉપકાર નહિ છું. હાલ તું પાટણ છોડી અદરથ થઈ જા.”

“ અરેરે ! મને ફસાવી—”

“ કાણે ફસાવી ?—નામુંગલા ડુંડું તારું રક્ષણ કરીશ. તું માગી લે—મીનજદેવી તું માગે તે આપશે.—”

“ મીનજદેવી હું માગું તે આપી શકે તેમ નથી—હિલડું મીનજ-દેવીને જે જોઈતું હતું તે મેં આપ્યું છે. મને આવી ખચર હોત તો—હવે માગું છવન શુધ્ધ-અરણ્યસમું—” મંત્રી માનવહૃદયોની ગુઢ ગતિઓનો વિચાર કરી રહ્યો. તેણે હૃદયથી મહાનુભૂતિ દર્શાવી. મુંગળની સમજાવટથી સંતોષાર્ધ નામુંગલા અલોપ થઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે રાજાએ તપાસ કરાવી ત્યારે તેને તાણુખ થઈ કે નદી તો પલામન કરી ગઈ હતી—પતો જ નહતો.

કહ્યુંદેવે સનાતન મુત્ર ઉચ્ચાડ્યું—“ આખરે નદીને ? ”

*

*

*

માતા મીનજદેવીની કરીથી તખીયત બગડી હતી. કહ્યુંદેવ મગવા ગયા—માતાએ કહેવરાવ્યું કે કહ્યુંદેવનું મુખ હું જોઈ શકીશ નહિ. કહ્યુંદેવને પાછું ફરવું પડ્યું. એમણે પૂછાવ્યું—નહિ મગવાનું કારણ ? ઉદ્યામતીએ જવાબ વાળ્યો—“ કહ્યુંદેવ ! તમારા હૃદયને પૂછો—મારી કુખ તમે લજવી છે—તમારા પાપના દુઃખે હવે હું મરીશ—મારું શવ્વું ખાઈ થઈ ગયું છે. ”

શું માતા ઉદ્યામતી જાણી ગયાં હશે ? કહ્યુંદેવ નગર-ચર્યાં જોવા નિકળ્યા. પાટણમાં ધણાં વાતો કરતાં હતાં. નદીના નાટકો કેમ બંધ રહેતાં હતાં ? તેની પાલખી ક્યાં જતી હતી ? રંગમહેલમાંથી પાલખી પાછી વળતી હતી ? પ્રજાજનો સજાનું વર્તન નિંદતા હતા. મીનજદેવીને ચચેલા અન્યાયની વાત કરતા હતા, અને પાટણનું ગૌરવ સરવા માંડ્યું તેમ સૌ શોચતા હતા. નગરજનોની આ ચચાં સાંભળી કહ્યુંદેવને ટાઢ ચડી આવી.

ઉદ્યામતીની સ્થિતિ ગંભીર હતી જ નહિ, છતાં સમાચાર આવતા કે હેલ્થી ઘડી છે. કણ્ઠદેવથી મરતી માતાનાં દર્શનથી થઈ શકવાનાં ન હતાં. મહારાજે મુંઝવ્યા. મુંઝવણમાં સૈને મુંઝળ સાંભરતો. મહારાજે મુંઝળને પૂછ્યું. મુંઝળે કરચલી પાડી કહ્યું :

“ મહારાજ ! માતા ઉદ્યામતી ક્યા પાપના લીધે આપનું મુખ જોવા ના પાડે છે તે હું કંપી શકતો નથી. પણ આપ આકર્ષ પ્રાયશ્ચિત કરો. કદાચ રાજમાતા મારી આપે. હું તેમને સમજાવીશ.” મુંઝળે વિદાય લીધી.

શું પ્રાયશ્ચિત કરવું તે જાણવા માટે મુંઝળની સુચનાથી વૃદ્ધ રાજગોરને તેડાવ્યા. મુંઝળે ગોરને બાણવી જ રાખ્યા હતા. કણ્ઠદેવને બધી વાત કહેવી પડી. રાજગોર પ્રાયશ્ચિત-આખું પોથીપુસ્તક જોઈ બોલ્યા :

“ કૃપાનિધિ ! પ્રાયશ્ચિત આકર્ષ છે, તે નહિ થાય.”

“ જણાવો—”

“ એક આમાન્યાર્થ મોહ પામી આપે તેને મત્કારી છે, એ મોહ પમાડનારની સાત ધાતુઓની પ્રતિમાઓ કરાવો-આપનો મોહ જોટલો પ્રખ્યાત હતો તેટલા પ્રમાણમાં તેમને તપાવો ને જે વ્હાલથી આપ તેને આશિંગતા તે વ્હાલથી તેમને ભેટો-જો આપનું પુણ્ય મોટું હશે તો બચશે, નહિતર-મહારાજ ! પ્રાયશ્ચિત આકર્ષ છે-મેં બતાવ્યું જાણી મારા પર સૌ કોપે, માટે આ વાત પડતી મૂકો-મને માફ કરો.”

કોઈ આપણને વાત પડતી મૂકવાનું કહે ત્યારે પકડી રાખવાને મન ઉરકેરાય છે-મનનો તે સ્વભાવ છે.

રાજાએ ઉપવાસ આદરી પ્રાયશ્ચિત માંડ્યું. પ્રતિમાઓ પાટણના મૂર્તિકારે તૈયાર કરી. તેને તપાવીને રાજવોડમાં લાવી મૂકી. રાજગઢ તાલુકા બની કણ્ઠદેવનું પ્રાયશ્ચિત જોવા એકઠો થયો. રાજાની હડ

જાણીતી હતી-કોઈ બોલી શકે તેમ ન હતું-સાના હૃદયમાં ત્રામ હતો. પાટણમાં શું થવા બેઠું હતું ? મીનગનાં પગલાં વગોવાતાં હતાં- માતા વિદ્યામતી ઘસીને ખભે ટેકા દઈ ત્યાં આવ્યા.

■ કહ્યુંદેવ ! તારી પરીક્ષા મેં જોઈ-હવે બસ કર. "

" માતા, મારું હૃદય ડંખે છે. હું પ્રાયશ્ચિત પુરું કરીશ. "

રાજમાતાને રાજની મહકમતાથી ચિન્તા પેઠી.

" પણ શા માટે ? "

" માતા ! મારા પાપ માટે "

" પાપ શાનું ? "

" તમે જાણો છો-"

" ના, હું નથી જાણતી-"

" માતા ! જાણો જ છો. મેં સોલંકી કુલને કલંક લગાડ્યું છે. "

" તો હૃદયનું પ્રાયશ્ચિત કર. "

" હું હૃદયથી જ પસ્તાઈ છું. "

" તે જેને અન્યાય કર્યો છે તેની ક્ષમા માગી છે ? "

રાજ વિચારમાં પડ્યો. શું છેલ્લી ઘડીએ મીનગને જોવી પડશે ? પ્રાયશ્ચિત પુરું કરવું જ હોય તો તેની ક્ષમા માગવી જોઈએ.

" મીનગદેવી ક્યાં હશે ? "

" હું અહીં જ છું- " અને મીનગદેવી આત્યાં આવ્યાં. કહ્યુંદેવનાં નેત્રો વિરમયથી ફાટી ગયાં. આ મીનગદેવી કે નામુંજાલા-કે મહારાણી મલયાવતી ? પ્રથમ રાજિના મલયાવતીના વેષમાં મીનગદેવી હતાં- મહારાણી ગંભીર હતાં. એ હવે શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી શકતાં હતાં.

" મહારાજ ! શી આચા છે ? "

" મને સમજણ નથી ! તમે કહ્યું છો-? "

" રાજમાતાને પૂછો. હું મીનગદેવી-દક્ષિણની રાજકુમારી. "

રાજા ખચિત મુંઝઈ ગયો. આ મરકરી થતી થશે ! નામું-
જ્ઞાતા અક્ષોપ થયેલી રાજગદમાં સંતાણી હશે ! રાજમાતા પોતાને
કામવા તેને લાખ્યાં હશે ? રાજમાતાએ ભેદ ફેડ્યો—

“ કણ્ઠદેવ ! એજ મીનજદેવી—અને એજ તારી મોહરાત્રિઓની
સંગીની—મીનગ્રનાં રૂપ જોવાં, ન જોયાંને ઉવેખ્યાં—હવે પરતાઓ છો ? ”

“ મીનજદેવી ! મને ક્ષમા આપો ! ”

“ મહારાજ ! આવાં આકરાં પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થનારને
ક્ષમાની જરૂર નથી. નામુંજ્ઞાતાનું ઔદાર્ય આપને પવિત્ર રાખવા
શક્તિમાન થયું છે. એ ઔદાર્યના પ્રતાપે હું આપની પાસે આવી શકી—
આપનો અનુરાગ પ્રાપ્ત કરી શકી—આપનો...”

કણ્ઠદેવને પોતે માની લીધેલી નટી સાથે કરેલી રસલીલાઓ
માફ આવી. તે શરમમાં ઝંખવાણા પડ્યા. પોતે પવિત્ર રહી ગયા છે
તે વિચારે હૃદય પરથી મોઢો બાર ખંસી ગયા છતાં તે હીલા પડી
ગયા. પોતે જેને પરમ તિરસ્કારથી દૂર રાખી હતી, એના જ સૌંદર્યમાં
પોતે ભાન બૂધ્યા હતા એ વિચારે તે અકળાયા. મીનજદેવી કદાચ
વધુ જોશે તે ખીકે વચમાં જ તેમણે કણ્ઠ :

“ મીનજદેવી ! તમે નટીએ બની શકો છો તે ખમર નહોતી ”

“ ગુર્જરવૃત્તિને પવિત્ર રાખવા—જીતવા—નટીએ બનવું પડે. અને
મહારાજ ! નટી બન્યા વિના આવાં મહામૂલ્યાં ઈનામ ક્યાંથી મળત ? ”

“ મલયાવતી ? ” રાણીએ રમુજ કરી.

“ મીનજદેવી ” કણ્ઠદેવે સુધારો કર્યો.

એક ઘડી પછી કણ્ઠદેવ મહારાજ પરમ આનંદમાં મીનજ-
દેવીના ખંડમાં ખાટે મુલતા, હાથમાં પેલા ચિત્રકારની છબી ગ્રહી,
છબીમાંની સુંદરીને સામે બેઠેલી મીનજની સાથે સરખાવતા હતા—
છબી એક કંપના ન હતી તેમ મુજબા હસી મનમાં સ્વીકારતા હતા.
તે હસીને બોલ્યા;

“ ખચિત, તમારા દક્ષિણનો ચિત્રકાર બડો ચોર જ હતો ! ”

“ બહુ પાકો, મહારાજ ! ” અને મહારાજ કણ્ઠદેવ તથા
મહારાણી મીનજદેવી ખડખડાટ હસી પડ્યા.

યોગ્ય સમય વીતતાં મીનજદેવીએ ક્રાંતિમાન પુત્રને જન્મ આપ્યો.
જે પુત્ર સોલંકીઓની કીર્તિ અમર કરી નાખી—એ પુત્રમાં પિતાના
મોહરાત્રિના સંસ્કારે ઊતર્યા વિના રહ્યા નહિ.

પરંતુ જ્યસિંહના જન્મ સમયે તો માતા ઉદયામતીના હૃદયે
અવધિ રહી નહિ—મીનજદેવીના માનનો પાર રહ્યો નહિ—કણ્ઠદેવના
અનુરાગને મર્યાદા રહી નહિ, અને મહામંત્રી મુંગળના આત્મસંતોષને
ગીમા રહી નહિ.

પાટણના સારા રાજ્યે કુમાર જ્યસિંહનો જન્મદિવસ ઉજવ્યો.

દક્ષિણના પેલા ચિત્રકારેય રાજ્ય જયકેશીની પ્રસંગોચિત બેટ ને
અસંકારો લઈ પાટણમાં આવવાની હિમ્મત કરી. એની ઝીણી આંખો
મુંગળ મંત્રીને જોઈ હસતી હતી, એની જીભ દક્ષિણી રાજકુમારીની
પ્રશંસા કરતાં ચાબતી ન હતી.

એને કાઈ રોકી શકે તેમ ન હતું.

Vallabjee Ranjee.

૩

સામ્રાજ્યોના પાયા

આ ખા શહેરમાં મનમનાટી ફેવાઈ ગઈ. કોઈની સમજાવી તે મમજી નહિ. કોઈ પ્રકારની ધમકીથી તે ડરી નહિ. કોઈપણ લાયકથી તે ડગી નહિ નચરતું મહાજન નિષ્ફળ થયું, રાજપુરોહિતું પણ કોઈ આવ્યું નહિ પાટણના મંત્રીઓ હતાશ થઈ પાછા ફર્યા.

મૌ કોઈ-આગાસત્વદ્, સ્ત્રીપુરુષ, એની જ વાત કરતું. એ સ્ત્રી ગજબ હતી. પણ આટલી હિંમતવાન હશે, આવી દુરાગ્રહી હશે, તેમ કોઈએ નહોતું ધાયું.

હવે એનું ઘરે શું ? રાજમાતા-ગુજરાતના બાલસમ્રાટની, રાજ્યની સકળ સત્તા પોતાના હાથમાં ધારણ કરી રહેલી રાજમાતા-મીનગદેવી ગજમત્તાનું આ અપમાન સહન નહિ જ કરી શકે. કોઈ કહેતું એને જીવતી દાટશે, કોઈ કહેતું એને વિગ્રહ કરી નગરમાં ફેરવશે, કોઈ કહેતું રાજમત્તાની આખા લાલ દેખતા તે ચતુર સ્ત્રી સતોચિત્ત પલાયન કરી જશે; અને કોઈ એમ પણ કહેતું કે એ પોતાની હંમેશાં જીતે જ જીતે, અને એને કંઈ જ નહિ થાય.

કેનકલતા નગરમાં જોણીતી હતી-છેલ્લી ઘટનાએ તો તેને સૌ કોઈની વાતનો-કલ્પનાનો વિષય બનાવી મૂકી. એ એક મામાન્યા હતી પણ સાધારણ સ્ત્રી ન હતી: ગણિકા હતી પણ મુશ્કેલી વિનાની ન હતી. વરસોથી નગરમાં આવી વસી હતી, પણ કોઈ એને પુર પીછાની શક્ય ન હતું. વિશ્વમોહીની સમી તે જન્મતને પાગલ બનાવતી પણ કોઈની પાછળ તે પાગલ બની નહોતી-પાગલ બની હોય તેમ કોઈના જાણવામાં ન હતું.

એ ગાતી ત્યારે સાંભળનાર દુનિયાને ભૂલી જતું. એ પોતાનાં અપજ નયનોનો કટાક્ષ ફેંકતી ત્યારે નીતિમાનની નીતિ પણ ડગમગતી. તે પોતાના અપ્રતિગ રૂપને નાજુક શય્યાગ્રેથી બદલાવતી ત્યારે જોનારને મુઝાં આવી જતી. જન્મતને મોહપાશમાં રાખી સ્વર્ગમાં થતી બીડ અટકાવવા દેવોએ કાવત્રું રચી હેતુપૂર્વક તેને જન્માવી હોય તેવી સૌન્દર્યની પ્રતિમા સમી તે હતી.

પણ આખરે તે સામાન્યા-મમાજને લપરપ લેખાતી ગણિકા હતી. નજીક આવતાં પાગલ બનતું જન્મત છેટેથી તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવતું. અનેક માતપિતાનો શેષ એણે વહોરી લીધો હતો. કારણ પુત્રો યુવાવસ્થામાં પગ મૂકતાં તે સ્ત્રી તેમને આકર્ષી લેતી હતી. અનેક વહાલસોઈ પત્નીઓના શાપ તેના પર વર્ષા હતા, કારણ એને જોયા પછી લગ્નની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાએ માદ રાખવી પુરોષોને મુશ્કેલ થઈ પડતી.

એ નગરની વિખ્યાત ગણિકા કેનકલતાએ બ્યારે પાટણથી ખાસ પધારેલા મંત્રીઓનેય ના પાડી ત્યારે સારા નગરમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ.

એક તરફ રાજમાતા મીનગદેવી, બીજી તરફ એક ગણિકા. વાત એમ હતી કે મીનગદેવીએ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં આવતાં

બાલ જ્યસિંહ મોટો ચર્ધ તેની ઇચ્છા સામે જતાં શિખે તે પહેલાં પોતાના રાજ્યશાસનનો પુરો સદુપયોગ કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પ્રજાનાં હૃદય એને જીતવાં હતાં-પોતાનો રાજ્યઅમલ સફળ ને ઉત્કલ્પ ગણાવવો હતો-લોકહિતનાં-વીરતાનાં કાર્યો સાધી ઇતિહાસના પાને પોતાનું નામ અમર કરવું હતું. લોકોપયોગી કાર્યો એણે આરંભ્યાં-વાતકુલા ઝોડાવ્યા-તલાવો ને સરોવરો ખંધાવ્યા. વિરમ-પુરીમાં એણે લવ્ય સરોવર બનાવરાવ્યું. જરૂરીયાત જોઈ એક વખતની વિરાટનગરી પણ કોઈ અણુકેટલા કારણે 'ધોળકા' જેવા ઠંડકા નામે ઓળખાતા શહેરમાં બીજું લવ્ય સરોવર ખાંધવા હુકમો છોડ્યા.

નિયુક્ત યથેચ્છા નિપૂણ કલાકાર-શિલ્પીએ સ્થળ પસંદ કરી યોજના ધડી-નકશો દોર્યો. યોજનામાં એક મકાન, બહુ નાનું નહિ-બહુ મોટું નહિ પણ આખરે આજે તેવું, ક્યામય મકાન નહતું હતું. કલાકારની દોરેલી વર્તુળ રેખાને એ કલામયભુવન પૂર્વદિશામાં કાપતું હતું. એ ભુવનમાં વસનાર વ્યક્તિ એ કલાની મૂર્તિ સમી હતી છતાં કલાકાર નિરપાય હતો. બીજે રસ્તો ન હતો. એ મકાન લેવાય નહિ-એની જમીન મળે નહિ-ત્યાં સુધી સરોવરની સાંગ યોજના થવી શક્ય નહતી-રાજમાતાની આજ્ઞા કે ઇચ્છા મુજબ સુંદર યોજના અમલમાં મૂકી શકાય તેમ નહતું.

કોઈ પણ ઉપાયે એ ઉણપ દૂર કરવી જોઈએ. બહુ બહુ વિચાર કરી, બીજો માર્ગ નહિ સુજતાં-શિલ્પીએ જવાબદાર રાજ-પુરુષને વાત કરીને માગણી કરી કે કનકવતાનું ભુવન લઈ આપો.

રાજપુરુષે કનકવતાની ખ્યાતિ સાંભળી હતી. એની વાહ્યાતુરી અજીત મનાતી. તેની માથે વાત કરવી-તેને સમજાવવી એ કાર્ય સહેલું ન હતું. એણે શિલ્પીને જ-કલાકારને જ એ કામ સોંપ્યું.

એક નમતા બોરે શિશી કનકલતાના આગમમાં પરવાનગી મેળવી દાખલ થયો.

ચાંદીની ધુધરીઓવાળી સુવર્ણસમી ચળકતી સાંકળોવાળા રમ-
તુમ મધુર નાદ કરતા હિંચકે કનકલતા હિંચતી હતી. બારીક રેશમી
વસ્ત્રો તેણે પહેર્યો હતો. કપાળમાં સેંથી આગળ મોતીની સેરને
વળગેલું નાણુક બોર ઝગકતું હતું. સાડી માથેથી સરી ગયેલી હતી.
વેણીનાં પૂલ પર્તાતાં હતાં. કુમકુમ સમી પગની ઠેસે તે હિંચકે
ધીમે ધીમે હલાવતી હતી. ધોવનની ઉમ્મર એણે ક્યારનીય વિતાવી
હતી છતાં જ્યેનારને તેનામાં સ્વચ્છતાનો આછો અંશે જણાતો નહતો.
કળાકારે પ્રવેશ કર્યો અને તેના પાનથી લાલ રહેતા હોંકે આકું
આવકારનું સ્મિત હતું.

આવનાર તેને વિચિત્ર લાગ્યો. ચાળીસેક વર્ષની તેની ઉમ્મર
હતી. મુખ સુરેખ પણ ગંભીર હતું. એનાં વસ્ત્રો સ્વચ્છ ને સુમ્મ
પણ સાદાં હતાં. હાથમાં કાગળનું બૂંગળું પકડેલું હતું. કનકલતાએ
આવનારને એકી નજરે પારખી લીધી—હરહંમેશ આવનાર જેવો તે
ન હતો.

હલાકારે પણ ઝડપી નજરે શણગારેલો સુગંધમય આવાસ ને
આવાસમાં રહેનારીને નિરખી લીધાં—તે પોતાના આવવાનું પ્રયોજન
કહે તે પહેલાં કનકલતા હિંચકે ધીમે કરી સત્કારતી બોલી :

“ પધારો, આપને મારું કામ છે ? બિરાજો—” મુંવાળા
ગાલીચાથી આચ્છાદિત આસનપર આવનારે સ્થાન લીધું. તકીયાને
સહેજ અડેલી તેણે કહ્યું :

“ હા, હું એક મહત્વની વાત કરવા આવ્યો છું. ”

“ ફરમાવો. ” સ્મિત કરી સ્વભાવજન્ય આછા અભિનય સાથે
મધુરતા પ્રેરતી હોય તેમ મૃદુ સાદે કનકલતાએ આતુરતા બતાવી.

“ હું એક માગણી કરવા આવ્યો છું. ” કલાકારને જે માગણી કરવાની હતી તે અગાઉ ઘણા યુવાનોએ માગણી કરી હશે તેવી સ્નેહની માગણી ન હતી છતાં તે સંકેતાયો. કલા ને સૌન્દર્ય જેમાં વસ્ત્યા છે તે આત્માને જમીનવત્ કરી નાખવાની તેની માગણી હતી, તેણે જ્ઞાન તેના અંતરને યથા વિન્ના રથું નહિ તે અવગણ્યો. કનકજતાને શકે ગયો—આવનાર પણ શું કાઈ ધીર ગંભીર પ્રેમજૂષ્યો ઉપામક હશે ? પ્રેમીઓના હૃદયની પરીક્ષા એના જેવી કાઈ કરી શકે તેમ નહોતું. એ બોલી.

“ ખુશીથી બોલો—મનતા સુધી હું કાઈને નિરાશ કરતી નથી. ” શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે સુંદરીનો નિયતો હોઠ સહેજ મરડાયો— કલાકાર તેને જેઈ શક્યો નહિ. એટલું તો તે જરૂર સમજ્યો કે કનકજતા પોતાની માગણી મહેજથી કંપી શકે તેમ નથી.

“ મારી માગણી કંઈક અસાધારણ છે; પણ તમે મને નિરાશ નહિ જ કરો એમ હું ધારું છું. ” હજી કલાકારથી કહેવાની વાત કહેવાતી નહોતી. એની બહારની આંખ કનકજતાની મૂર્તિ નિરખી રહી હતી. એની મનની આખ આવી મૂર્તિ ધડી હોય તો કેવી બને તે કહી રહી હતી.

સ્ત્રીસૌન્દર્યથી ન અંજનય તેવા પુરુષહૃદય દુર્લભ છે. કા તો તે નિષ્પ્રાણ-જડ બની ગયેલું હોય—કા તો મહા મંદમી યોગીનું હોય. કલાકાર જડે નહોતો, યોગીએ નહોતો. એક દષ્ટિથી સાધારણ વ્યવહારની વાત તે કહેવા આવ્યો હતો, પણ બોલી શકતો નહોતો.

“ ઠીક—પણ આપને શું કહેવાનું છે તે કૃપા કરી જણાવશો ? ” કનકજતાને રમુજ થઈ. આવનાર પીગળતો હોય તેમ તેને જાસ થયો.

“ જુઓ, અમારી એક ચોળવળ છે, તેમાં તમારું ભુવન નોંડે. ”

“ અહા ! કેવી રીતે ? એવી તે શું યોજના છે ? ”

“ જરા આ નકરો જુઓ. ” કલાકારે કમગનું શૂંગળું પહોળું કર્યું. જોતીના ડીપણા જેવું તે હવું છતાં કનકલતાને જોવામાં ગમ્મત થઈ તેણે તેમાં દોરેલી આકૃતિ જોવા માંડી. કલાકારે આકૃતિ સમજાવી-યોજના સમજાવી, અને જે જગ્યાએ કનકલતાનું જીવન નડતું હવું તે સમજાવ્યું. કનકલતાએ વાત તો સાંભળી જ હતી. પોતાનું જીવન છે તેની પાસે જ મરેશ્વર બાંધવાનું છે તેમ તે જાણતી હતી; પણ તે નડશે તેમ તે માનતી જ હતી. એ બધું સમજી ગઈ. વિદ્યુતવેગે તેણે વિચાર કરી લીધો ને પૂછ્યું, “ એટલે ? ”

“ અમારી યોજનામાં તમારો આવાસ નડે છે તે ખસેડ્યા વિના છુટકો નથી. ”

“ ખસેડો ત્યારે. ” તદ્દન શાંતિથી હસતી હસતી તે બોલી : “ આપને તે નડતો હોય તો ખુશીથી તેને ખસેડો-પણ એક શરતે. હું હિંચકેથી ઉતરીશ નહિ. ત્યારે ખસેડો ત્યારે મને જગ્યાએ આંચકો ન લાગવો જોઈએ-અને સરેશ્વર હું મારી અટારીમાંથી જોઈ શકું તેટલું નજીક રાખજો. ”

જાણે મકાન ખસેડી જ શકાતું હોય તેમ માનીને કનકલતા વાત કરતી હતી. કલાકાર જરા મુંઝાયો. એની વાકજવાની ખ્યાતિ એણે માંભળી હતી. શા જવાબ આપવો તે વિચારતો હતો. ત્યાં વધુ મુંઝવવા કનકલતા જ બોલી :

“ જસ, આ જ માગણી હતી ને ? મેં તમને કહ્યું જ હવું ને કે હું કોઈને નિરાશ કરતી નથી. જાવ, મારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે. હું કોઈ પણ સ્થિતિમાં હોઈ-ગાતી હોઈ, ન્હાતી હોઈ, ખાતી હોઈ, સુતી હોઈ, હિંચતી હોઈ, નાચતી હોઈ, તમને અવકુળ પડે તે વખતે મારું જીવન ખપપુરતું ખસેડજો-એવી ખુખીયા કે તેની

મને ખબર પણ ન પડે. ક્યાકાર છે એટલે એ ક્યા પણ તમને આવડતી હશે ને. ”

કનકલતા કૃત્રિમ ગંભીરતાથી કલાકાર તરફ જોઈ રહી. કલાકારને પોતાની મજાક ચતી મમજાઈ. તે કંઈક તીખાશથી બોલ્યો :

“ બાઈ તમે મારી વાત ઉઝવો છો. આવાસો તો બાધી શકાય, તોડી શકાય, પણ કંઈ ખસેડી શકાય ? હું કહેવા માગું છું કે સરોવર માટે તમારા આવાસની જમીન જોઈએ છે. ”

“ તો તે તમે ખુશીથી લઈ લો. જરૂર પડે ત્યારે મારા આવાસની જમીન તમે નીચેથી લઈ લેજો. મારી ના છે જ નહિ—પણ ઉપરની જ ચરતે. કાંઈ પણ સ્થિતિમાં—મારી મહેશીલમાં—મારી મોજમજામાં જરાએ ખસેલ ન પહોંચે તેની રીતે જમીન તમે સેરવી લેજો. ” એમ કહીને કનકલતા હિંચકા જોરથી શુભાવવા માડી.

મુંગી કલા સાથે રહીને ટેવાયેલા કલાકારને આ છવતી જગતી—બોલતી કલા બહુ વમખી લાગી. એણે પોતાનું ગૌરવ—અકિત્વ સંપૂર્ણ એકદું કરીને કહ્યું :

“ કનકલતા ! આ રમુજનો પ્રસંગ નથી. તમારો આવાસ અને નીચેની જમીન બન્ને સરોવર માટે જરૂરનાં છે. એની યોગ્ય કિંમત શક્ય તરફથી તમને મળશે. ”

આથી પણ ગણિકાની વાહ્યાવુરી હારી નહિ. તેણે વૃત્ત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો :

“ વાહ ! વાહ ! એનાથી રૂડું શું ? મારો આવાસ ને તેની જમીન સરોવરને જરૂરી હોય તો તે પણ રાખી શકો છો. પણ મારી વિનંતી છે કે આપના સુંદર સરોવરની વચ્ચે જરાજર મધ્યમાં જ તેને રાખજો. ચારે તરફ નિર્મળ જળ પવન લહરીથી ગવીપચી

કરી હસતું હોય । કેવું સુંદર । આ દેશની ગરમીથી હું ત્રાસી જાઉં છું. ધણીએ વાર મેં વાંચના કરી છે કે પ્રાચીનકાળની રાજકુમારીઓ માદક સરોવરની વચમાં એકદંડીયા મહેલમાં રહેવાનું હોય તો કેવું સરસ । ગમે તેવો ગરમ પવન ઘિતળ બનીને શરીરને સ્પર્શે, રાતે રાશનીનાં પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડી સ્વર્ગનું દ્રશ્ય ખડું કરે । મારી એ વાંચના આપ પુરી કરવાના હો તો મારે કંઈ કિંમત નથી જોઈતી—બધું અહેસાન માનીશ. ”

આ નક્ક સુંદરીને તે કહેવું શું । એની જીભ તો વગર અચકાએ ખોલે જ જતી હતી—કલાકાર અકળાયો.

“ હવે માફ કરો કનકલતા । તમારી વાગ્ધ્યને હું પહોંચી નહિ શકું. તમે બધુંએ સમજો છો—સમજ્યા છતાં તમે મને ઉડાવો છો. સરોવરનો કિનારો સુરેખ કરવા માટે મક્કન પાડવું પડશે ને તમારે નિકળવું પડશે.”

એકાએક કનકલતા ગભરાઈ જતી બોલી ઉઠી: “ હાથ ! જુલમ !—મને મારી નાખવાનું કારણ । ”

“ તમને મારી નાખવાનું કોણ કહે છે ? ”

“ તમે કહો છો ને મક્કન પાડવું પડશે—મારે નિકળવું પડશે. મક્કન પાડશો—હું દટાઈ નહિ જાઉં ? પછી હું જીવની કેમ નીકળી શકીશ ? મારા પર આવો જુલમ કરવાનું કારણ ? ”

દૂધમાંથીયે પોરા કાઢે તેવી આ ઝીણવટ ને અજીત હાજરજવાબીથી કલાકાર ખચિત દિગ્મુદ બની ગયો. તે એકાએક કનકલતા તરફ દીપ્તિ રહ્યો. શું વખાણવું ?—એના રૂપને કે ભુદિને ?

—અને સંગ્રહી રાખેવું હાસ્ય કનકલતાએ છુદું મૂકી દીધું—તે અડખગટ દસી પડી—કેટલીય વાર સુધી તેણે હસ્યા જ કયું.

એક સ્ત્રી હતી જ્ય તેના જોડેલો રીસ ઉપજાવનાર પ્રસંગ પુરુષ માટે બીજો નથી હોતો. કલાકારનું સ્વમાન ધવાયું. તે ઉઠવા જતો હતો—ગણિકા સાથે ચર્ચા કરવામાં તેને દિનપદ લાગ્યું. ચતુર સ્ત્રી તેના મનનો ભાવ પામી ગઈ. તે ધીમેથી શાન્ત બની ને સ્વર બદલી પૂછું ગંભીરતાથી બોલી :

“ અવિનય માફ કરશો ! મને વિના કાગળ દબવાની કુટેવ છે. પણ હું પૂછું છું કે મારું મકાન પડશે—મારે નિકળવું પડશે ? કોના હુકમથી—કયા અધિકારે ? ”

“ મકાન પડશે કાં તો તમારી મંમતિથી અગર રાજમાતાની આજ્ઞાથી. અધિકાર એજ કે રાજમતા. ” કંઈક ચિંતાઈને કલાકારે મુદ્દાસર સ્પષ્ટતા કરી. કનકવતાએ પણ ભાવ બદલ્યો. વાત કરવાની રીત બદલીને કંઈક ઠંડી રીતે તે બોલી—

“ તમારે સરોવર સુંદર ને સંગમ કરવું છે—એ ઇચ્છા ત્વાલાવિક છે. મારે તે સંબંધી કંઈક જ કહેવાનું નથી. પણ નોંધી લ્યો કે મારું મકાન તો પડશે જ નહિ. કારણ હું મંમતિ આપી શકું તેમ નથી. અને રાજમાતા મારી સંમતિ વિના તે પાડવાને હુકમ આપે તે હું માની શકી નથી. ને શું કશું તમે—રાજમતા બળે મકાન પાડશે. મમજી ત્યો કે રાજસત્તા કે કોઈ પણ સત્તા ન્યાયની સત્તા આગળ માથું નમાવે છે—અને માથું નમાવે તેમાં જ તેનું ગૌરવ છે.”

હશે કે મિલકત વેચી ન વેચવી તે માલીકની મુન્સરીની વાત છે. કિંમત મારે લેવી નથી. સરોવર વાંકું રહે તેથી જાહેર હિતને ખામી આવે છે તે હું માનતી નથી. અને વેચાણુ લેનાર રાજમાતા છે એટલે મારો ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમની સેહમાં તણાઈ મારી મિલકત વેચવી તે હું નખજાઈ માનું છું. કલાકાર મહારાજ ! કલાકૃતિમાં ખામી રહે તે આપની કલાદષ્ટિને નથી રચવું તે હું જોઈ શકું છું, આપની બાવના પણ સમજી શકું છું, પણ મને માફ કરશો. મનેય આ જીવનની કલા-તેની માથે જોડાયેલાં અનેકવિધ સ્મરણો-વહાલાં છે, અને હું તેને જાનીનવત્ નષ્ટ થયેલાં સહી શકું તેમ નથી.”

“ તમે લાગણીથી ઉરકેશઈ બોલો છો. તમારી દલીલની સત્યતા હું સ્વીકારું છું; પરંતુ શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરી જુઓ. તમે માગો તે કિંમત તમને મળશે. એ ધનથી તમે વધારે સુંદર આવાસ રચી શકશો, આ એક તક છે, વિચાર કરી જુઓ. ”

“ આપનું નામ જાણી શકું ? જ્યારે આપ વ્યવહારકુશળ માનવીની માફક વાત કરો છો ત્યારે, મારે આપનો પરિચય માગવો પડે છે-મને માફ કરશો ? ”

“ મારું નામ હરિદત્ત. પાટણના પ્રખ્યાત સિદ્ધીઓમાં મારુંયે સ્થાન છે. રાજમાતાને કલાની કદર છે. અહીંની સરોવરની યોજના વિશ્વાસથી મને સોંપાઈ છે. તે બંને તેટલી સુંદર ને સંપૂર્ણ કરવી તે મારી ફરજ છે. નાછુટકે મારે તમારા કલામય આવાસની માગણી કરવી પડે છે. માનશો ? આણું સુંદર જીવન નાશ પામે તે મને પણ નથી ગમતું. પણ વધારે ઉપયોગી સાર્વજનિક અને સ્થાયી રચનાની સંપૂર્ણતા ખાતર એક પ્રમાણમાં નાની રચનાનો બોગ અપાય તો તે ગેરવ્યાજબી નહિ જ લાગાય. તમે મનગમતું ધન માગી લ્યો, - હું તે અપાવી શકીશ.”

“ ધનથી તો હું ધરાઈ ગઈ છું, હરિદત્તજી ! અને હું માગું તેટલું ધન તો તમે અપાવી પણ ન શકો.”

“ હું ખાત્રી આપું છું કે હું બહુ જ મોટી કિંમત અપાવી શકીશ.”

“ મેં કશું ને ધનનો મોહ મને નથી રહ્યો ”

“ ધનથી તમે વધારે સુંદર આવામ બંધાવી શકશો-વધારે સુખથી રહી શકશો.”

“ વધારે સુંદર ને વધારે સુખનો મને ઉમંગજો નથી રહ્યો. કલાકાર હોઈ આપ મમજી શકશો કે સૌન્દર્યના મોહને પણ સીમા હોય છે. કનકલતાએ બહુએ સૌન્દર્ય એવું છે ને જગતને દાખવ્યું પણ છે. એણે બહુએ સુખ ભોગવ્યું છે અને ભોગવશવ્યું છે હવે મારે ઉમંગ નથી રહ્યો.”

સુખ અને સૌન્દર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન શિખવા કલાકાર આવ્યો નહોતો. છતાં તેને કનકલતાનું ભાવબરું તત્ત્વકથન ગમ્યું.

“ ઇચ્છા ન હોય, ઉમંગ ન હોય તો ય આવશ્યક માની ધણી કામ દુનિયાના બ્યહવારમા આપણે કરવા પડે છે ! ” કલાકારે જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન રજી ક્યું.

શું છે ? અખંડિત શું રહી શકે છે ? ” અને અણુધાર્યો કનકલતાએ એક આંહો નિશ્વાસ નાખ્યો. અનેક વરસોનો-શૂતકાળનો પડદો તેના અંતરપટ પરથી ઉચકાયો. એક વખત તેનું સૌન્દર્ય સંપૂર્ણ હતું-અખંડિત હતું-એનું જીવને શુદ્ધ ઉલ્લાસભર્યું હતું-એ કોની પુત્રી ? તે શું થવા સર્જાઈ હતી-અને પછી ?-હૃદયના ઉડા ઉડા ખુણામાં દોરેલો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. જીવનનો પડદો યાદ આવ્યો-નેણે આંખ મીચી દીધી.

શિશ્મીની દષ્ટિ એના હૃદયનો પાર પામવા સમર્થ ન હતી, તેણે કશુંલત કરી, “ ખચીત હું તમને સમજી શકતો નથી ! ”

“ સમજી નહિ જ શકો-એ પ્રયત્ન જવા દો. હરિદત્તજી ! સરોવરની યોજના સળંગ કરવા બીજા કોઈ માર્ગ હોય તો કાઢો. ”

“ મેં બધા વિચાર કરી જોયા છે-નિરૂપાય છું. ”

“ હુંયે લાચાર છું કે હું હા પાડી શકતી નથી. હવે મને રજા આપો તો જરા આરામ કરું. કદી કદી આવતા રહેજો-તમારી સાથે વાત કરવામાં મને આનંદ પડે છે. - કળાનો યાક ઉતારવા એકાદ મીઝ સૂણી જજો. આપ અને હું એક રીતે કલાદેવીનાં ઉપાસક છીએ. ”

એમ કહીને તેણે પાનની તાસક ધરી. હરિદત્તે પાનની પટ્ટી લીધી-નેને-વિદાય મળી ચૂકી. કનકલતા આછું નમન કરી ; અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ. કલાકાર વિચાર કરતો-તાલુબ થતો બહાર નિકળ્યો. સ્ત્રીઓ એણે જોઈ હતી. સમાજ જેને ભવવાહી ગણતો હતો તે વર્ગમાંય એવી સ્ત્રીઓ હતી. તે જ સમાજની મોખરે હોય તો સમાજ ઉચો કરી શકે તેવું ભાન થયું. પરિણામ કહેવા તે ધોમા પગલે રાજપુરુષના પર તરફ ચાલ્યો.

• કનકલતા પર્વગમાં પડી વિચારતરંગે ગડી. રાજમાતા ગરોર

બંધાવે છે. શા માટે ? એનો આવાસ-જ્યાં તેણે સ્વતંત્ર જીવન શરૂ કર્યું હતું—હદયનો જખમ રૂઝવવા જ્યાં તેણે મફત પ્રયત્ન કર્યા હતા—જે આવાસમાં અનેક રંગો તેણે જોયા હતા—અનેક પ્રણયની રોમાંચભરી ઘટનાઓ, વિચિત્રતાઓ જોઈ હતી—તે આવાસનો ખપ રાજ-માતાને પડ્યો હતો. તે આપણે જોઈએ કે નહિ ? ને કલાકાર આગ્રહ કરે છે. શા માટે ? મીનગ શું શોધે છે ? પોતે જીવનમાં શું શોધતી હતી ? શું મેળવી શકી ? શું મળી રોકે તેમ છે ? મીનગદેવી ! કનકલતા ! રાજમાતા ! ગણિકા ! એણે જીંદગીની સરખામણી કરવા માંડી. જીવનની ભાવનાઓ—શક્તિઓ—આકાંક્ષાઓ—ગિમ્ધિઓ સરખાવવા માંડી. એ વિચારે ચઢી-દિલમાં સ્પષ્ટતા ચતી લાગી. તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

*

*

*

હરિદત્તે રાજપુરુષને વાત કરી. બધો મંવાદ તો તે વર્ણવી શક્યો જ નહિ. કનકલતા માને તેમ નથી તેમ તેણે ઢુંકમાં જાહેર કર્યું. પાટણથી મહેસરના કામની વ્યવસ્થા માટે જ આવેલા કેપ્ટન અમલયા એ રાજપુરુષે રહેલના સ્થાનિક મુખ્ય અધિકારીની મલાહ લીધી.

બીજા દિવસે સવારમાં કનકલતા સતના ઉત્તમરાની મુશ્તી ઉઠાવવા વાગિજત લઈ ગાવાની શરૂઆત કરતી હતી ત્યાં દાસી દોડતી આવી ને વરધી આપી—“ જા ! વિક્રમસિંહ બાપુ જાતે પધારે છે. ”

“ આવવા દે. ” કનકલતાએ વાજાન દૂર નહિ મૂકતાં સ્વસ્થતાથી કહ્યું. એ તૈયાર જ હતી. પોતાને મનાવવાના—ડરાવવાના બધાંયે પ્રયત્નો યશો તેવી તેની ગણતરી જ હતી. પરંતુ આટલી તરાથી વિક્રમસિંહ આવશે એવી આશા ન હતી. એ વધારે વિચારે તે પહેલાં તો એક પ્રયત્ન વ્યક્તિ-અમલ ને હાનિયત્વની પ્રતિમા સર્જી વ્યક્તિ દાખલ થઈ. કનકલતાએ મુજબે કરી આવકાર દીધી—

આસન આપ્યું. સોનાની મુઠવાળી, પ્રમાણમાં કંઈક લાંબી તલવાર જે હાથમાં સંભળી હતી તે આગળ મૂકી અને એક પગ આડે— એક પગ ઉભો રાખી વિક્રમસિંહ સિંહની માફક બેઠા. અને ખચિત તેમની આકૃતિ સિંહ જેવી જ હતી. મોટા ગેરા બરાવદર મોં ઉપર છેડેથી વળ દઈ ઉંચે ચડાવેલી ભારે મૂછો, મોટા માથા ઉપર રજપુતશાહી મોટી કસખી પાઘ, શરીર પર સફેદ અંગરખું, કેડપર કસકસી બાધેલી ભેટ અને પગપર સળંગ ચોટેલી સુરવાળ. એ વિક્રમસિંહ શહેરના સુબા કે મુખ્ય મહાલ અધિકારી, કરણદેવ મહારાજના વખતથી ગુજરાનથી કંઈક છેટે આવેલા નગરમાં નિમાયેલા—રાજ્ય અમારું રજપુતનું છે—તલવારના બળે તે ટીકતું છે— તેવી માન્યતાવાળા, રાજવી રીતે રહેતા હતા. પ્રસંગે—ખેસતા વર્ષના સ્થાનિક દરબારમાં કે કોઈ શ્રીમંત શેઠીયાને ત્યાં સારા પ્રસંગે કનકલતાના સંગીતનો તેમણે લાભ લીધો હતો. મનમાં તેના માટે આકર્ષણ હતું પણ પ્રજાની નજરે તે અધિકારનું ગૌરવ આપ્યું કરવા માગતા ન હતા. એમણે કનકલતાનો આવાસ જોયો ન હતો. રાજપુરમે વાત કરી અને તે રાજ્યનું કામ માની વૃત્ત જ ત્યાં જવા તૈયાર થયા. ત્યાં જઈ તેમણે જ વાત શરૂ કરી.

“ કેમ માન માગો છો ? ધર કેમ વેચવું નથી ? ”

“ નથી વેચવું માટે. ” કનકલતાએ માણસ જોઈ વાત કરવા માંડી.

“ વાહ ! આ તે જવાબ કહેવાય ? ”

કનકલતા ગીઠું હસી. વિક્રમસિંહનો ઉછળતો પીતો શમ્યો.

“ શું કરીએ ? અમને કંઈ આપના જેવા જવાબ દેતાં આવડે ? ”

“ રાખી દેવે, હરિદત્તને તો કેટકેટલા જવાબ દીધા ને કહે છે જવાબ દેતાં ક્યાંથી આવડે. જો, આપણે જાણાજોડી વધી કરેલી.

હરિદત્ત-રાજપુરુષો ગભરાયા. હજી તો કામ શરૂ જ થતું હતું-
ધણેય વખત હતો-આવા આકર પગલાની જરૂર જ ન હતી. એ
વચમાં પડ્યા :

“ રાજમાતાને આ નહિ ગમે-ધણે વખત છે-કનકલતા ઠેકાણે
આવશે. ”

“ બસ, મને એ ના કહી શકે જ કેમ ? ”

“ વખત જતાં એજ હા પાડશે-કરગરતી આવશે-ધીરા થાઓ. ”

“ નહિ, એ તો આ જ દાવની છે મારે હુકમ અપાર્થ ગયો
છે, મને કંઈ કહેશે નહિ. ”

હજી વિક્રમસિંહનો ક્રોધ મમતો ન હતો. રાજસત્તા ઉન્માદે ચડે છે
ત્યારે સારાસાર-ચાપ અન્ધાપનો વિચાર તે કરી શકતી નથી.

કલાકારે પામો ફેંક્યો :

“ વિચાર કરીને કામ કરજો-રાજમાતા ખીજશે ને મહાઅમાત્ય
જવાબ માગશે ત્યારે ભારે ઘર્ષ પડશે. ”

કોણ જાણે મહાઅમાત્યના નામમા જાદુ હતું-એ વ્યક્તિની
એટલી ધાક હતી કે ભલભલા સુરવીંગે દીલથી ડરતા હતા. મુંજાગમાં
શુદ્ધિતું બળ હતું-એ મુતસદી હતો-તલવાર પણ ફેરવી જાણ્યો હતો.
વિક્રમસિંહનો શેષ એકાએક ઉતરી ગયો.

કનકલતાનું ઘર પાવન કરવા ગયા. વણિકોની ધીમી સમજાવટ પણ એના ઉપર અસર કરી શકી નહિ.

“ આવો શેડીઆઓ ! આપનાં પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી ? આજે મારું ઘર પાવન થયું, અને પાવન થયેલું ઘર હવે હું પડવા ન દઉં. કોઈ ગણિકાને ત્યાં કદીએ જાહેર રીતે મહાજનન ગયું હશે ? મારે ત્યાં મહાજનન પધારે છે, અને મહાજનને જે ઘરમાં પાન લીધાં તે ઘર પડે તો મહાજનની આબરુ જાય. અને મહાજન તો ગરીબની સહાય કરે ને ? અન્યાય થતો અટકાવે ને ? મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ જોડુકમીથી ઘર જતું હોય તો આપની તો ફરજ છે કે વચમાં ઉભા રહેવું ને ન્યાયનો પક્ષ કરવો. કેમ ખરું ને ? ”

મનાવવા જતાં ઉલટી કનકલતા મહાજનના જ ગણે વળગી.
 “ ભારે પાકી-જખરી બાઈ. ” કહેતા મહાજનો પાછા ફર્યા.

હાંથા ખરીતા લખી પાટણ પાઠવ્યા. કલાકારે-રાજપુરુષે-વિક્રમ-સિંહે વિગતથી વાત લખી. રાજમાતાએ તે પત્રો વાંચ્યા, એ કોણ ? —પોતે કોણ ? પ્રથમ તો પોતાની માનવૃત્તિને આધાર પહોંચ્યો, પણ તે શમાવ્યો. બાઈ કોઈ માયાફરેલ હોવી જોઈએ—વિચાર કરી-મલાઈ લઈ-ખાસ મંત્રીઓને મનાવવા મોકલ્યા.

મંત્રીઓ મજલ દરમંજલ કરતા ધોળકા આવી પહોંચ્યા. કનક-લતાએ ઘટતું સ્વાગત કર્યું.

“ પાટણના રાજભંડાર માગો, મનમમતો રાજમહેલ માગી લો, પણ રાજમાતાની ઇચ્છાને ગાન આપી તમારો આવાસ આપો. વિચાર કરી જવાબ દેજો હોં-ઓઠક કરશો નહિ—સામે રાજહઠ ઉભી છે. ”

“ મને કહેવા દો કે આપે તકલીફ લીધી લેના મારે હું ઘણી આભારી છું. પણ મને એકે નવી દલીલ આપના તરફથી મળી નથી. રાજમહેલ કે રાજભંડાર મને ઉપયોગી નથી. જે ઉપયોગી છે તે

હું રાખવા માણું છું. હું જાણું છું કે મારા મામે એક નહિ પણ બે હોઁ ઉભી છે. એક તો રાજહઁ અને બીજી સ્ત્રીહઁ. માતા મીનળ-દેવી-રાજમાતા છતાં સ્ત્રી છે અને તે હોઁ ચડે તો રાજમતાને બળે ગમે તે કરી શકે તે હું મમણું છું. પણ મારા પક્ષમાં એક સત્તા છે, એના પર હું ઝડુંબું છું-તે મતા ન્યાયની. પાટણનું સામ્રાજ્ય ન્યાયનાં સુત્રો પર ટકેલું છે તેમ કહેવાય છે. મને ઉમેદ છે નક્કી કરવાની કે એ માન્યતા ખરી છે ? ”

મંત્રીઓ પાસે આ ગજળ સ્ત્રીની દૃષ્ટીએનો પ્રત્યક્ષ હતો નહિ. રાજ્યપ્રતિષ્ઠા અને પ્રજાહિતાના પ્રશ્નો તેમણે આગળ કર્યા, તેના પછી સચોટ જવાબ મળ્યા :

“ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ! સરોવરનો કિનારો જરા વાકો રહેશે તેથી સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ઘટશે તેમ આપ માનો છો ? આપખુદબળે મારું મક્કન લેવશે તેથી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધશે તેમ જણાય છે ! બહુ ન્યાયને પવિત્ર માની તેને માન આપશે તેથી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારે ઉત્તવળ નહિ બને ? રાજ્યપ્રતિષ્ઠા એટલે શું ? ધારેલું પાર પાડવું તેમાં પ્રતિષ્ઠા છે ? કે પ્રજાજનની ન્યાયી ધારણાને માન આપવું તેમાં માયી પ્રતિષ્ઠા છે ? ”

મંત્રીઓને પ્રતિજ્ઞાના પાઠ સિખવાના મળ્યા. આવી સ્ત્રી તેમણે જોઈ ન હતી. માનભર તેમણે વિદાય લીધી-તે પાછા ફર્યા.

સારા સહેરમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. હવે યશો શું ?

પાટણ જઈ રાજમાતાને બધી વાત કરી, ને એ વાત હવે માંડી વાળવા સલાહ આપી. પ્રજા મીનળદેવીની જીસામાવૃત્તિ જાગી-હેતુહવૃત્તિએ જોર ક્યું.

“ ધનથી ન લવચાવ-સત્તાથી ન ડરે-મંત્રીઓનેય કાનની છુટ

ને સુગંધી તેલોથી વાતાવરણ મધમધતું કરી નાખ્યું. છુપાં રાખેલાં વાજીત્રોના મધુર સંગીતથી અપાર્થિવ અસર ઉભી કરી.

રાજમાતા રથમાં પધાર્યાં. કનકલતાએ તેમને સાચાં મોતીએ વધાવ્યાં.

ખંડમાં જઈ બાજક મમા સુવર્ણ આસને માતા બિરાજ્યાં. કનકલતા વિનયથી હાથ જોડી સામે બેઠી. એ વખતે તેનામાં વારાંગના-નું એકે લક્ષણ નહતું—ઉપર મોર્ષ કરેલ રાજકુમારી જેવી દીસતી હતી, બને એકાંતમાં હતાં.

કનકલતાએ ભાવ વ્યક્ત કર્યો:

“ગુજરાતના રાજમાના મારે આમણે પધાર્યાં છે. આજે હું મારા જીવનની ધન્ય ક્ષણ માનું છું.”

પકડાવે તે અજળ સ્ત્રી કેવી હશે ? હક કરવામાં એનો શો ભેદ હશે ?
—શો હેતુ હશે ? ”

રાજ્યમાતાએ જાતે જવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. મંત્રીઓએ મમજાવ્યાં—“ કનકલતાને અહીં તેડાવીએ.”

“ ના, અત્યારે હું યાચક છું—કનકલતા ન્યાયનાં સુત્રો પર અવલંબે છે—હું તે નહિ તોડું ” મારે તેને જોવી છે—હું જાતે ત્યાં જઈશ.”

અને રાજમાતાએ લવ્ય રસાલા સાથે યાત્રા નિમિત્તે પ્રયાણ કર્યું. મહાઅમાત્ય મુંજલે મનમા લાવિ કહ્યું :

“ ઇતિહાસકાર નોંધશે કે પાટણનું મહાન સામ્રાજ્ય ન્યાયના પાયા પર ટકવું હતું.” એમણે મીનગદેવીને જવા દીધાં. મીનગદેવી કદાચ અફળ ન થાય તે હંમેશ સફળ થવા ટેવાયેલાને જરા ખુંમતું હતું, છતાં તેમણે ખુશીથી સંમતિ આપી.

રાજસંદેશ અગાઉથી આવ્યા—રાજમાતા યાત્રાએ નિકળ્યાં છે ને વચમાં આ નગરમાં રોકાશે.

પ્રજા ચમકી ગઈ—હર્ષથી ઘેલી બની ગઈ. વિક્રમસિંહે સ્વાગતની ભારે તૈયારી કરી. રાજમાતાને સૌએ દેવાના ઉમંગ કે વધાવ્યાં.

મીનગદેવીએ બધી વાત ઝીણવટથી પૂછી લીધી—કલાકાર, વિક્રમસિંહ મહારાજ, સૌને જુદા જુદા બોલાવી પૂછી લીધું. રાજમાતાની ખાત્રી થઈ ગઈ કે કનકલતાની હકમાં હેતુ હતો. તે સાધારણ વારાગના ન હોવી જોઈએ. એમણે કનકલતાને કહેવરાવ્યું કે તેઓ જાતે તેને મળવા આવશે.

હુંદગીનો ધન્ય અવસર હતો. કનકલતાએ રાજમાતાને યોગ્ય સત્કાર આપવા પોતાની બધીએ સામગ્રી, કલા ખર્ચો નાખી, સ્વાગતના માધીયા પુર્યાં. કલામય કમાનોવાળા દ્વાર ઉઝાં કર્યાં, તામ્ર પુખ્તો

ને સુગંધી તેલોથી વાતાવરણ મધમધતું કરી નાખ્યું. છુપાં રાખેલાં વાજીન્ત્રોના મધુર સંગીતથી અપારિધિ અસર ઉભી કરી.

રાજમાતા સ્થમાં પધાર્યાં. કનકલતાએ તેમને સાચાં મોતીએ વધાવ્યાં.

ખંડમાં જઈ જાજઈ સમા સુવર્ણ આસને માતા બિરાજ્યાં. કનકલતા વિનયથી હાથ જોડી મામે ખેડી, એ વખતે તેનામાં વારાંગના-નું એકે લક્ષણ નહતું—ઉલટ કોઈ ઠરેલ રાજકુમારી જેવી દીસતી હતી, બને એકાંતમાં હતાં.

કનકલતાએ ભાવ વ્યક્ત કર્યો :

“ ગુજરાતનાં રાજમાતા મારે આંગણે પધાર્યાં છે. આજે હું મારા જીવનની ધન્ય ક્ષણ માનું છું. ”

“ હુંયે મારા રાજ્યશામનની ધન્ય ક્ષણ માનું છું. કનકલતા ! તું ન્યાયનાં સુત્રો પર અવલંબે છે, એ સુત્રોને અનુલક્ષીને જ હું જાતે તારી પાસે આવી છું. તું માણીક છે—હું ગરજવાન છું. ગુજરાતની રાજમાતા તારી પાસે જમીનનો ટુકડો વેચાણ માગવા આવી છે—તારો શો જવાબ છે ? ”

“ હું દુંડી દષ્ટિએ એ ધટના જોતી નથી. દા-વર્તમાન કાળ મને દુરાગ્રહી ગણુશે, પણ ભાવિ પ્રજા બીજી દષ્ટિએ જોશે. જુઓ રાજભાતા ! આપ સરોવર બંધાવશો-આપનું નામ તેની માથે જોડશો-આપની વાહવાહ યશે, કવિઓ ને, ઇતિહાસકારો સુવર્ણ રંગો પુરી આપને અમર કરશે, પણ તે બાંધવામાં એક ગણિદાએ વહાવું જુવન અર્પી દીધું હતું તે કોઈ નોંધવાનું નથી. પરંતુ જો તે હું ન આપું તો એ ધટના આપોઆપ બોલશે. મગેવરનો કિનારો વઢિ રહેશે-યોજના અધુરી રહેશે અને સૌ કોઈ પૂછશે-દા માટે ? ઇતિહાસકાર તેનો ખુલામો કરશે. કનકજતાનું રંક જુવને આપના સરોવર માથે એ રીતે જોડશે.

“ કેવો વિપરીત રીત ! ”

“ હા, રીત ઘણી વિપરીત છે, પણ શું કરું ? આખું જીવન પણ વિપરીત રીતે જ પમાર થયું છે. સીધી રીત પણ છે, તે આપને રચિકર નહિ આવે. ”

જ લાગશે, કારણ આપને જે તત્વ ગ્રેષ્ઠ છે-જે પ્રિયમાં પ્રિય છે-તે હું
 માગું છું. અને મને આવો મોહ કર્યાથી થયો તે પૂછો છો ? આપે
 હમણાં જ નહોતું કહ્યું કે કીર્તિની શુભ વર્તીઓથી સૌને હોય છે,
 અને આ કોઈ તેને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે છે. સમાજમાં અમારું સ્થાન
 હિંચું નથી લેખાતું-અમે તો અનીતિ અને અપકીર્તિની પૂતળાઓ
 ગણાઈએ છીએ. પણ જગત એક સત્ય બૂલી જાય છે. વારાંગનાઓ
 જન્મે ત્યારથી વારાંગનાઓ નથી હોતી. ધણીને ધરખાર ને માતપિતા
 હોય છે-એમને જન્મના સંસ્કાર હોય છે-એમને આશાઓ હોય છે-
 અલિસાષો હોય છે-આકાંક્ષાઓ હોય છે. અધમ જીવન તરફ તે
 ધકેલાય છે તે પહેલાં શું શું બને છે તે જાણવા કોઈએ તકલીફ
 લીધી છે ? આ તો સામાન્ય વાત થઈ. મારી વાત કહું ? ના-નહિ
 કહું-પણ લાંબી થશે. એટલુંજ હું કામાં કહું છું, જીંદગીમાં મેં સુખ
 જોયું છે-વૈભવ જોયા છે-રૂપ ને યૌવન માણ્યું છે. પ્રેમ-સાચા અને
 ખોટા-જોયા છે-ને વિધિનો દુર કટાક્ષે અનુભવ્યો છે. બધું મળ્યું છે-
 એક નથી મળ્યાં શકી તે કીર્તિ. હા, મારાં સંગીત ને રૂપ મશહૂર
 છે; પણ તે તો ક્ષણિક છે. આજે છે, ને કાલે નહિ હોય-હું જે શોધું
 છું એ કંઈક સ્થાયી- દીર્ઘકાળ ટકે-આ જીવન ન હોય ત્યારેય કોઈ
 સંભારે. પૂર્વના મંસ્કાર જાગી એ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે-રાજમાતા !
 વારાંગનાનું જીવન જીવવા હું જન્મી ન હોતી-હું તો વીરાંગના થવા
 જન્મી હતી-પણ...પણ...એ ઇતિહાસ લાંબો છે. ”

દુઃખથી તેણે માથું નમાવ્યું. મીનજાદેવી તેનું દુઃખ-૩૫ જોઈ રહ્યાં, ખચીત કોઈ પણ રાજાને જ્ઞાન જૂલાવે તેવું તે ૩૫ હતું. ૩૫ના અભાવે રાણી બન્યા છતાં પોતાને ખમવી પડેલી યાતનાઓ યાદ આવી. પોતે નિરૂપા ગણાઈ છતાં રાજમાતા બની ચકી હતી. સ્વરૂપા છતાં કનકલતા પતિતા હતી. એમનાથી સનાતન મત્ત ઉચ્ચારાઈ ગયું: "વિધિનાં નિર્માણુ આપણે ફેરવી નથી શકતાં, કનકલતા !"

કનકલતા તંદ્રામાંથી જાગી. પોતે પૂર્વ જીવન તરફ ધસડાઈ ગઈ હતી તેનું જ્ઞાન થયું. તેણે નિઃશ્વસી મન મજબુત કરી દીધું ને બોલી-

"હા, માતા ! વિધિનાં નિર્માણુ આપણે નથી ફેરવી શકતાં છતાં આપણે એ માટે તકડાટ કરીએ છીએ. માફ કરશો-પ્રસ્તુત વાત ઉપરથી હું અંગત બાબતોમાં ધસડાઈ ગઈ છું."

"વધિ નહિ-મને તે સાંભળવી ગમે છે." કુદરતી જીદાસા-વૃત્તિએ રાજમાતાને આતુર બનાવ્યાં, પણ હૃદય પરથી ઉચકાતો પડેલો 'વિધિનાં નિર્માણુ' શબ્દોના સુજનજૂના પ્રબળ આસ્વાદને પાછો નિચો પાડી દીધો. કનકલતા જ્ઞાન રહી,

"કેમ ચુપ થઈ? તું શું કહેતી હતી ?"

"હા-હા-હું પૂછતી હતી રાજમાતા ! હું મારું જીવન આપું-આપ મારું નામ સરોવર સાથે જોડવા દેશો ?" ફરીથી વિકટ પ્રશ્ન થયો. રાજમાતા વિચારમાં પડ્યાં. એમના દિલે ગજુતરી કરવા માંડી. કનકલતાએ મુંઝવણ ભાંગી-

"મારો કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી. મારા જીવન માટે આગ્રહ થાય છે એટલે હું એનું મૂલ આંકું છું અને મારું છું નામના. મારું જીવન ન લેવું હોય તો પણ મને મંતોષ છે. અનાયાસે મારું જીવન વર્તુલ રેખાને સ્પર્શે છે. એને ત્યાં સહેવા દો-આપની કીર્તિના સ્મારક સાથે મારું રંક નામે ગવાવા દો. ખીજી રીતે તો કીર્તિ મને

મળી શકવાની નથી—જે સંજોગજલે મળે છે તે મને મેળવવા દો, અને આપ કહેા છો તે શુખ સંતોષવા દો. આ જે માર્ગ છે, કે આપને ત્રીજો જ માર્ગ લેવો છે ? ”

“ એ કયો ? ”

“ આપના અધિક્ષરીઆએ સૂચવેલો રાજસત્તા અજમાવવાનો, —અળજેરીથી મારું જીવન પડાવી લેવાનો—”

“ નહિ—નહિ, કનકલતા ! તને મળવા આવવામાં મેં હાપણ ક્યું છે. માનવ જીવનની એક અંધારી દિશામાં હું નજર કરવા શક્તિમાન થઈ છું. વિધિનો વિપરીત હાથ તારા પર ફરી ચૂકેલો હું જોઈ શકું છું. હું તને નહિ મનાવું—નહિ સંતાવું, મીનજ સરોવરનો પૂર્વ કિનારો વક્ર રહે તેમાં જ તારું—મારું ધ્યેય સમાય છે. તું તારા જીવનની અટારીએ બેસી તારું મધુર સંગીત ગાળે—જળવિહારે આવતી જનતાને પ્રસન્ન કરજે—જીવન પહેચિ ત્યાં સુધી કદરતે) નીધેલી બક્ષિસનો સદુપયોગ કરજે. મારા આશિષ છે—”

કડક મનાતાં ગૌરવવંતાં બની ગયાં હત્યા—જીવનના અનેક રંગો જોયા હોય તેવાં સહૃદયી પ્રૌઢસમાં શાન્ત રીતે પણ લાગણીથી બોલતાં હતાં—કનકલતા અવાકે બની આ હમદર્દીપણું પી રહી હતી.

રાજમાતા આગળ બોલ્યાં : “ હા—જીવનનો હવે બની શકે તેટલો સદુપયોગ કરજે. બાકી સમય જતાં તુંયે નહિ હોય—તારું જીવન નહિ હોય—હુંયે નહિ હોઈ—મારાં સ્મારકોય નહિ હોય—છતાં ભાવિપ્રજ વાંચશે આપણાં સંસ્કૃત્યોની નોંધ. ઇતિહાસ મીનજનું નામ નોંધશે તે તારી સાત્ત્વિક હઠ પણ નોંધશે તું ખુશી થા—હું હવે જઈ છું. ”

રાજમાતા જ્યાં ઉઠ્યાં, કનકલતા તેમના પગને સ્પર્શી પરમભાવથી વંદીતે બોલી : “ રાજમાતા ! આપે મને આશિંગણ કરી છે—મારો હૃદય-ભાર ઓછો થયો છે ગત જીવનનું ઝાંખું સ્મરણ પણ મનનો ભાર ઓછો કરે છે, મારી વાત સાંભળનાર કોઈ મને મળ્યું નથી. આપ રાજસત્તા

છરવી જાણો છો, હું હવે શરીરના મદ છરવી જાણીશ. મારું વચન છે માતા ! સરોવરે જળ છરવા કે જળવિહારે આવતી જનતાને કનકલતાનું મંગીત પૃથ્વીના પાપ તરફ નહિ ખેંચે—અનશે તેટલું અકળ, અગમ્ય ઈશ્વરીતત્વ તરફ દોરવા તે પ્રયત્ન કરશે. મને ફરીથી આશિષ દો.” કનકલતા ધુંટણુ પર બેસી અવનત મસ્તકે કર બેઠી આશિષ માગી રહી. રાજમાતાના ભાવ કંપ્યા, એમણે માથે હાથ મૂક્યો ને બોલ્યા—“ આશિષ છે, બેટા ! તું રાજમાતા યઈ હોત તો ? ! ”—તેમણે વાક્ય પુરું કર્યું નહિ—તે આત્મા ગયાં દ્વાર સુધી વળાવવા કનકલતા ગઈ.

*

રાજમાતાએ ફરમાન કાઢ્યાં, સરોવર બનતી ત્વરાએ પુરું કરે પણ કનકલતાને કોઈ હેડશો નહિ. સરોવરનો કિનારો ખંડીત કરતો—કનકલતાના ભુવનની કાંકરીએ ઉખેડશો નહિ.

હરિદત્તે હર્ષથી ફરમાન માથે ચડાવ્યું. નગરે અને આખા રાજ્યે રાજ્યમાતાની ન્યાયપ્રિયતા ખુબ ખુબ વખાણી.

સરોવર તૈયાર થયું. અહણથી કપાયેલા ચંદ્ર સમો તેનો પૂર્વ કિનારો કપાતો હતો—એ કિનારા તરફથી અઔકિક સંગીતના સરોદો સંભળાતા હતા.

પાટણના રાજમહેલમાં

સૂર્ય નમતો હતો.

સોળ સત્તર વર્ષના જયસિંહ મહારાજ પગ પગડતા હતા. એમના તેજસ્વી સુંદર મુખ પર મહા રાખની લાલાશ છવાઈ હતી. એમનો લાંબો હાથ હવામાં ઉછળી મૂડીએ ઉગ્રામતો હતો. રાજમહેલની વિશાળ અગાસીમાં વિફરેલા સિંહ સમા એ આંટા મારતા હતા. એમના ઉદ્દેગનો પાર નહોતો—એમના દોષને સીમા નહતી. પાટણનાં શ્રવેત ગગનચુંબી આકાશો, દેવાલયો ચારે તરફ પથરાયેલા પાટણની જાહોજલાલી વ્યક્ત કરતાં હતાં. આંખને દારે તેવાં તે હતાં, પણ સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખો દાઝતી હતી, હોઠ બીડી કંઈ કંઈ ઉઠું તે આસોચતા હતા.

ઠાઈનેય તેમની પાસે જવાનો હુકમ ન હતો. છતાંયે પાછળથી ઠાઈનો પ્રભાવલયો—વાતસલ્યલયો—આછી મીઠાશલયો અવાજ આવ્યો :

“ મહારાજ ! ”

જ્યમિંદ મહારાજે ચમડી પાછળ જોયું. તેમની આંખની વિદ્યુત ચમડી-એમના મુખપરની લાચાર વધી. એમનો હાથ તલવાર ખેંચવા કેડ તરફ ગયો. સખ્ત તાકીદ છતાં પોતાના એકાન્તમાં ડખપ કરનારને જોવા તેમણે આંખ ફેરવી.

પરમ શાન્તિ અને યોગજમ ધારણ કરી રહેલા વદન પર એમની દષ્ટિ પડી. કચવાટમાં તેમણે હોઠ કરડ્યા—નલનારની મુઠ પરથી હાથ સર્પ લીધો.

મહાઅમાત્ય મુંજલ મહેતા જયમિંહને ધારી ધારીને જોતા ઉભા હતા, નમતા રવિના તેજમાં તેમનું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ દીપી ઉઠતું હતું.

“ પાટણના રાજાને બે ઘડી એકજા રહેવાનો એ અધિકાર નથી ને ! મુંઝવે મહેતા ! તમે પાટણમાં રાજ કરો-હું આપે જઈશ, ને નવું પાટણ વસાવીશ. ”

મહાશ્વભાત્ય ચમક્યા-પાટણના બાકરાત્રામાં આજે કંઈ નવું
તત્વ પ્રવળ બનતું જણાયું એમણે શાન્તિથી જ જવાબ દીધો :

“ ક્ષમા, મારા બાલ મહારાજ ! આપના વિચારમન્યનમા હું
આડે આવ્યો તેમ જણાય છે. પણ પાટણમા રાજ તો મુંગલ હશે
છે ત્યાં સુધી સેલકંડીઓ જ કરશે.”

મહાઅમાત્યને ' ક્ષમા ' શબ્દ વાપરતાં બેઈ જયસિંહ મહારાજનો ગુસ્સો કંઈક શમ્યો, પણ ' વ્યાજ મહારાજ ' નું સંબોધન તેમને કંઈયું એમણે કડવો જ જવાબ દીધો :

"બાલ મહારાજને સુમન્યવાની એ બધી વાત છે. પણ મંત્રીશ્રી :
જયસિંહને હવે સ્પર્શનું બેઠું."

મહાઅમાત્યને ખાત્રી થઈ કે જરૂર જયસિંહ મહારાજ દંપતિ
લય'કર વિચારણા કરી રહ્યા હતા. એમણે કારણ શોધવા કસ્યલી પાડી.

“ અવન્તીનો સેનાપતિ ઉબક પાટણમાં આવ્યો તે મહારાજને નથી ગમ્યું, તેની મને ખબર છે.”

“ પણ ગમ્યું ન ગમ્યું, તેની મંત્રીઓને ક્યાં પરવા છે ? સોલંકીઓની કીર્તિ ધૂળમાં મળે છે, તેની કોને પડી છે ? પાટણ-ગરવું પાટણ-વનરાજ મહારાજે વસાવેલું પાટણ-સારા ભરતખંડમાં અજીત ઉન્નત કીર્તિધ્વજ ફરકાવતું પાટણ-મૂલરાજ મહારાજ-ભીમ-દેવ મહારાજ-કણ્ઠદેવ મહારાજનાં યશોગાન ગાતું પાટણ-યુગયુગથી અવન્તી સાથે વેર સેવતું, કદીએ પરાજય નહિ પામેલું, ઉઝા ઉઝા ઠોટ કાંગરાવાળું, દેવનગરી મમું સમૃદ્ધ પાટણ “ સમાધાન કરી ” શત્રુઓને મત્કારવા માટે આજે ઉભું છે. ઉબક પર પાટણની જનતામાં કુલ વેરાયાં તે પહેલાં પડીને તે પાધર કેમ ન થયું ? તે પહેલાં લોહીની નદીઓ કેમ ન વહી ? તે પહેલાં ગર્વીષ્ટ પટ્ટણીઓ કપાઈ કેમ ન મુવા ? તે પહેલાં પાટણની રમણીઓ જીવતી કેમ ન બળા મુર્છ ? તે પહેલાં આ રાજગઢ રાજાઈ કેમ ન ગયો ? તે પહેલાં આ શુરવીર આવક મંત્રીઓ રેંમાઈ કેમ ન ગયા ? તે પહેલાં ક્ષત્રી જવાનનું એકે શિર તેના ધડ પર શા માટે રહ્યું ? અને શું જોઈને આ સોલંકીઓની ઉન્નત ગાદીએ એમનાર જીવાનીભર્યો જયસિંહ જીવતો રહ્યો ? મુંઝવ મહેતા ! હું જવાબ માગું છું. સોલંકીઓનાં શીર્ષ ચરમાય છે, પાટણનાં ગૌરવ અંખાય છે, જૈન મંત્રીઓની રાજનીતિ મને અકળાવે છે. હું, પૂછું છું કે પાટણમાં રાજ કેવું ચાલે છે ? ”

મહાઅમાત્ય આ કોધજવાલા નિરખી રહ્યા. જયસિંહના પ્રશ્નોમાં ગંભીર અન્યાય ભર્યો હતો, છતાં તે છુપા સંતોષથી વિકરેલા બાલસિંહની ધુરંદ્રીઓ સહી રહ્યા. એમનું હૃદય એમને કહી રહ્યું— એ સામ્રાજ્યો તો આવો જ જુરસો રચાપી શકે. એમણે તેમનું ગૌરવ જરીએ ચલિત ન કર્યું.

“ શાન્ત થાઓ, પાટણના રાજ ! સો વાર પૂછો તો મો વાર કહું કે રાજ્ય સોલંકી જયસિંહદેવનું, અને મુંગલનું તો ફક્ત ભુદિબળ.”

“ અને એ ભુદિ પાટણના ટેક શું જોઈ શકતી નથી ? ” મુંગલ મહેતાની ડેક ટટાર ચર્ચ. આ એક બાલક મુંગલની ભુદિ પર ટકાર કરતો હતો. તીખાશબર્યા સ્વરે એ જોડ્યા, “ મુંગલની ભુદિ એવી આંધળી નથી—એ ભુદિ ભાવના અને ધ્યેય વિનાની નથી—એ ભુદિ શૈર્ષ અને સાહસ વિનાની નથી—એ ભુદિ હુંકી ને ક્ષણિક અણકાર કરવાવાળી નથી. એ ભુદિ તો પાટણ માટે સર્ગર્ષ છે અને પાટણ માટે જ જીવશે. મીનગદેવી જાત્રાએ ગયા છે. પાછા આવે ત્યારે પૂછજો કે મુંગલને પાટણ માટે શું શું કહ્યું છે અને શું, શું નથી કહ્યું ? જયસિંહ મહારાજ ! સામ્રાજ્યો એકલા શૈર્ષથી નહિ સ્થપાય, મહા તેજસ્વી દૂરંદેશી ભુદિની પણ જરૂર પડશે. પાટણને મુંગલો વિના નહિ માલે. ”

“ પાટણના રાજાઓનાં હતભાગ્ય ! મુંગલો રાજ્ય કરશે અને રાજાઓ શોભાનાં પૂતળાં બની રહ્યાવાસમાં રાણીઓ માથે શેત્રંગનાં યુદ્ધ રમી મંતોપ લેશે. ” જયસિંહના સ્વરમાં અકથ્ય વેદના ભરી હતી. મહાઅમાત્યને રાજવિત્તું વ્યક્તિત્વ હણવું ન હતું, બાકે તેને પૂરું વિકસાવવું હતું. એને આ વેદનાભર્યા કથનથી ધણું દુઃખ થયું.

“ અને આપેય વખાણુશો. ગિયારો ઉગ્રક તો મેમાન બનીને બે દિવસ રહી ગયો. પાટણના સજ્જકુળને ઘટે તેવું જ આતિથ્ય દીધું ને તે પામતો ગયો. પણ એ આતિથ્યનો બદલો પાટણ એકદા લેશે. પાટણના રાજમાર્ગો પર ફેદી બનેલા અવન્તીપતિનો હાથી ફરે ત્યારે મુંબલની ભુદ્ધિ વખાણુજો-અત્યારે નહિ.”

જયસિંહ મહારાજનો જુરસો ફેદી અવન્તીપતિનો હાથી પાટણ-મા ફરે એ કલ્પનાએ નરમ પડી ગયો. મુંબલ મહેતાનો પ્રભાવ ફરીથી તેમના પર પડવા માડયો.

“ બોલો છો તે સિદ્ધ કરી બતાવશો ? મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી જ છે, કે પાટણની આ શરમતું વેર ન લઉં ત્યાં સુધી મૂછે હાથ ન હઉં.” મુછ માંડ માંડ ધુટે તે પહેલાં તો જયસિંહ મહારાજે મુછ નહિ આમળવાની આકરી પ્રતિજ્ઞા લીધી.

“ શાખાશ ! મારી-મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સાંભળા હ્યો. મેં કશું તેમ અવન્તીપતિ પાટણ ન પધારે ત્યાંસુધી મુંબલ ચોતાની પાદમાં શિરપેચ નહિ ભરાવે.”

મહાઅમાત્ય અને પાટણનો મથકુર થવા જન્મેલો રાજ એક બીજાના સામે જોઈ રહ્યા. મુંબલની પાદમાં હંમેશ સોલતી હીરા-કણીઓથી ઝગકતી શીરપેચ ન હતી. જાણે શોક હોય તેમ તેની સાદી મોટી પાદ અસ્ત થતા રવિના આજ તેજમાં ઝાંખી લાગતી હતી.

“ માગે ઉઠે એવો નથી, પણ અગારને ગણી જવાની મને ટેવ છે મે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે-ઉઠકે પાટણમાં પગ મૂક્યો તે જ ઘડીએ-તે પડી આપે મારી પાઘમા શિરપેચ જોયો છે ? ” જયમિહ મહારાજને યાદ આવ્યું એ કંઈક નરમ બન્યા છતાં દીલમાં કંખતું હતું તે કહી દીધું.

“ મહેતાજી ! મે તમને અન્યાય કયો છે ? મે ધાર્યું કે શ્રાવક મંત્રીઓ સોનકીઓના ટેકે સુ મમત્તે ? ” મુજને મહાદેવરાને આમ બોલતા સાંભળ્યા હતા મહારાજને એમ બોલતા માલગી તેમનું લોહી તાપુ એમણે સીદો જ ઘડકો કર્યો “ પાટણના શ્રાવકો જુદા છે અહિંસાના ઉપદેશો ઉપાશ્રયે જર્ઘ માલગે છે, છતાં વખત આવે તત્તવાર બાધી જાશે છે એ શ્રાવકોએ બીમદેવ મહારાજને પાટણ પાછું અપાવ્યું-એ શ્રાવકોએ ચંદ્રવતીનું મૈત્ર્ય આવે છે તે માલગતા મીનગ્યાને અને આપનેય પાટણ બહાર રાખ્યા એ તો મુજગ જેવો શ્રાવક હોય નહિ અને ધીમતા અગારા જેવું તાણુ અપમાન મૂગી જાય નહિ-એ હોય નહિ અને પાટણના દરવાજા ઉઘડે નહિ-એ દોષ નહિ અને ટેકીને ત્રિભુવનપાળ મમજી જર્ઘ રાજ્યસ્થલ બને નહિ-એ હોય નહિ અને ચાર વર્ષમાં તો પાટણની હાકન ગુજરાત અને મૈસાદ્રમાં વાગે નહિ-એ હોય નહિ અને રા' નવવંશુ ઉભી પૂછડીએ નાસે નહિ-એ હોય નહિ અને

હંમેશાં આપણા જ કંઠમાં પડે તેની ખાત્રી હોતી નથી. રા'ને નસાડવા જતાં ઉગકે પાટણમાં પેસી જાય, ઉગકને હકાવવા રા' પાટણના દરવાજાને ધા કરે ત્યારે મુંજાળને જવાબ દેવો ભારે થઈ પડે. આપના ઉગતા રાજ્યઅમલમાં જ આવો ફટકો પડતાં દુનિયા હસી જાય ને શત્રુઓ માથાં ઉંચાં કરે. માત્રાજ્યોનાં શ્વખાં સેવનારને ઉતાવળા થઈ અકાલ હણાઈ જવું ન પરવડે. મહારાજ ! રાજ્યનીતિમાં અગ્ર ટેકનેય સ્થાન છે—મમયવત જોઈ અપવાદ તરિકે સમાધાનીનેય સ્થાન છે. પાટણ પડ્યું નથી—પાટણ જરા નમ્યું છે, પણ પોતાનું શિર વધારે ઉન્નત કરવા. જરા વિશ્વાસ રાખો મહારાજ ! મુંજાળના લોહીનું પ્રત્યેક ટીપું પાટણ—પાટણ—પાટણ જ પોકારે છે.” પાટણના મહાઅમાત્યે સંધ્યાકાળના ઓસરતા પ્રકાશમાં શોભતા રાજમહેલ અને પાટણના શ્વેત મહાસયોની ઉજ્જ્વલતા તરફ હાથ ફેરવી ગૌરવથી ઉમેર્યું, “ અને મહારાજ ! આ સ્થળ ને સમય યાદ રાખજો. મુંજાળનું લોહીનું એક ટીપું એના શરીરમાં છે ત્યાં સુધી પાટણની આ રમણિય ઉજ્જ્વલતા વિધિયે ઓછી કરી શકે તેમ નથી. ”

“ સિંહની ગર્જના સાંભળવા ! મને ખબર મળી હતી કે બાલસિંહ અકાગ્ય છે-વિક્ર્યા છે. એ મારા બાલસિંહની ગર્જના સાંભળવાની લાલચ હતું જતી ન કરી શક્યો ને પહેંગીરને ડરાવી અંદર આવ્યો. એને ડંડો નહિ. ”

“ કોણ જાણે જયસિંહને ગર્જતાંયે આવડે છ કે નહિ ? ” મહારાજે નગર અવંતીની દીશમાં રાખ્યા છતાં પ્રત્યુત્તર સાંભળવા કાન માંડ્યો.

“ ધણાંયે સિંહો મેં જોયા છે, મહારાજ ! પણ આવી ગર્જના નહોતી સાંભળી. એ ગર્જના મને બહુ ગમે છે. ગર્જતા રહેજે-એ ગર્જનાના જોરે તો પાટણનું મહાન માત્રાન્ય સ્થપાશે, અને તેના શત્રુઓ કંપશે—”

“ હમણાં તો કહેતા હતા કે મુંજાળના બુદ્ધિબળે તેમ યશે. ”

“ બંનેના મુયોમયી મહારાજ ! શૈયર્ અને બુદ્ધિ સાત્રાજ્યો સ્થાપે ને ટકાવે. એકે તત્વ નળળું પડે એટલે તે વિનાશના પથે પરવરે-અધિકારમાં વિલિન થઈ જાય. ”

પાટણ પર અધિકારના ઓછાયા ઉતરતા હતા, આકાશમાં તારાઓ ચમકતા હતા, જયમિંહ મહારાજ અને મહાઅમાત્ય મુંજાળ પાટણ તરફ જોતા, આકાશ તરફ જોતા શોધી રહ્યા.

તે પછી વર્ષો વહી ગયાં.

અવન્તીપતિને પાટણ દેખાડવાની સિદ્ધરાજ મહારાજની ઈચ્છા પુરી થવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. પાટણના આનંદનો પાર નહોતો. અવન્તીના રાજ યશોવર્માને હરાવી, અવન્તીમાં પાટણની ધજા ફરકાવી, અવન્તી પાસે પાટણનું ચક્રવર્તીપણું સ્વીકારાવી, રાજ યશોવર્માને સાથે લઈ, સિદ્ધરાજ મહારાજ વિજયી સેના મહિત પાછા ફર્યા હતા-આજે પાટણમાં પ્રવેશ કરવાના હતા-પાટણના હિમાહને અવધિ ન હતી. આખરે પાટણ 'હ્યુ'—અવન્તી પડ્યું. આખા આર્યાવર્તમાં પાટણની સ્પર્ધા કરે તેવું નગર ન રહ્યું—પાટણના રાજ્ય મામે ઉભું રહે તેવું રાજ્ય ન રહ્યું.

જે રસ્તે વિજયસ્વારી નિકળવાની હતી તે રસ્તાની શોભા વર્ણવી જાય તેમ નહોતી. પાટણની રમણીઓ માયા મોતી ને પુષ્પોથી રીંગળને વધાવવા અટારીએ ચડી હતી—પાટણની જનતા. હાંદગીના મહામૂલો અવમર હોય તેમ, પોતાનાં ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી-અલંકાર પહેરી-આનંદ દર્શાવવા તૈયાર હતી. પાટણનું મહાજન મોટો કીર્તિદાર રચી રાજની સ્વારી તેના નિચે ચઈ નિકળતાં સ્વર્ગની અધરાઓ જાણે પુષ્પમાળાઓ પહેરાવતી હોય તેવી દેશા રચી યશસ્વી મિદ્-ગજને સત્કારના ઉભું હતું. વેપારીઓ ને ધંધાદારીઓએ પોતાના ધંધાના ઉત્તમ નમુનાઓ કલામય રીતે પ્રદર્શિત કરી યશોવર્માને પાટણની મમૂદિથી આજ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ઝવેરીઓએ ઝવેરાત જાણે કાંકરા હોય તેટલી જોપરવાઈથી તેને માર્ગમાં ગોઠવ્યું હતું. પાટણના માળાઓએ પુષ્પોથી મોટો મનીયાણો રચ્યો હતો.

ચક્રે ચક્રે સંભાવિત-વહ્મીવંત-પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ગજાને વધાવવા આગુર ખની હેલા હતા.

પાટણનું રાજ્ય-સોધંકીનું રાજ્ય-સારતવર્ષમાં અગ્નેડ ને અપૂર્વ સામ્રાજ્ય તરિકે સ્વીકારાયું હતું. ભોજની વિખ્યાત ધારાનગરીને માવવપતિ પાટણ આવ્યો હતો.

પાટણ આજે ઘેલું બની ગયું હતું. વાત પણ ફેલાઈ હતી કે મહારાજ યશોવર્માને પીંજરામાં પૂરીને ફેરવવાનો છે. માલવપતિને જોવા જનતા આતુર બની હતી-પાટણના ગર્વનો આજે પાર નહોતો.

મહાઅમાત્ય મુંગળ વહેલા આવી પહોંચ્યા હતા. મહારાજના સત્કારની પુરતી તૈયારી તેમણે કરી હતી. રાજ્યડ આજે સ્વર્ગપુરીને શરમાવે તેવો બન્યો હતો. મહાઅમાત્યનું મહામાત્રાત્યનું સ્વધનું મિદ્ધ થયું હતું. મોટો યશ એમને હતો. એમની લિપણ પ્રતિગા ને મહારાજની તમન્ના છતાંપે અવન્તીનો કોટ બેઠી અંદર જવું સહેલું જણાયું નહતું. વરસોનાં વરસો સુધી ગુજરે સેના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરી રહી-મિદ્ધરાજ મહારાજ કેટલીય વાર અવન્તી જઈ આવ્યા-પાછા પાટણ આવ્યા-નવી સેના લઈને ગયા પણ ન શક્યા-છેલ્લી વારના ગયા ત્યારે એમણે આખરે નિર્ણય કરી દીધો, કાંતો અવન્તી પાડવું અગર અવન્તીના પાદરમાં જ પુરા થઈ જવું. પરંતુ અવન્તીના દરવાજા ઉધડે તેમ જણાયું નહિ. મુંગળ મહેતા મહારાજને મળવા માળવામાં આવ્યા. એ જાની ખાતમી મેળવી લાવ્યા ને દક્ષિણ દરવાજા પર એકસામટો હાથો થયો. મિદ્ધરાજ મહારાજ જવતે આગળ થયા. પોતાના માનીતા અને મહાજીવી હાથી પર તે જીરાજ્યા હતા. લોખંડી મજબુત દરવાજા ઉપર હાથીએ લીમ દીધી-મહાવતે અને ખુદ મહારાજે હાથીને ઉસ્કેર્યો. પાટણની આગર હાથીના બળ ઉપર હતી. માનવુંયે મૂરકેલ થઈ પડે તેના અસાધારણ ભીષણ પ્રયત્ન કરી મહારાજના માનીતા હાથીએ અવન્તીનો મજબુત દરવાજો તોડ્યો-મેનાએ હર્ષનાદ કર્યો-હાથી ઉત્તેજિત થયો-એણે અંદરનો

બીજો દરવાજો પણ તોડવા પોતાનું બળ અજમાવ્યું—બીજોયે તુટયો, પણ હાથોનો પ્રાણ ગયો. ત્રીજો દરવાજો તોડવો બહુ મુશ્કેલ નહોતો—પાટણની વિજયી સેના અવન્તીમાં પેઠી ગઈ. આખરે યુદ્ધ થયું—યશોવર્મા ખુબ લડ્યો પણ પકડાઈ ગયો. એણે તલવાર મિદરાજ મહારાજના ચરણે ધરી—બોજદેવની નગરીના મહેલ પર પાટણપતિની ધન્ય દરદરી. મહાઅમાત્યની સૂચનાએ જય અપાવ્યો તેથી યુદ્ધનો મોટો યશ તેમને મળ્યો. એ મહાઅમાત્યે વર્ષોપરની પ્રતિષ્ઠા યાદ કરી—એમણે મહારાજને સલાહ આપી યશોવર્માને પાટણ લાવવા કહેવરાવ્યું ને પોતે સત્કાર માટે તૈયારી કરવા માંડી.

લોકઅશ્વમાં સત્ય હતું—મહાઅમાત્ય મુંબળે પાટણના કારીગરો પાસે મોઢું પીંજડું બનાવરાવ્યું હતું. પાટણના સુવર્ણકારોએ તેને સોને મરી ઝગઝગતું ક્યું હતું. અવન્તીનો રાજા યશોવર્મા હાથીએ બેસી—અંબાહી પર પણ આ પીંજડામાં પુરાઈને. મહાઅમાત્યે પાટણને આજી દેવા—પાટણની ધાક આખા ભારતવર્ષમાં બેસાડવા—આ પ્રયત્ન રચ્યો હતો.

સિદ્ધરાજ મહારાજ વિજયસેના સાથે પાટણ બહાર આવી પહોંચ્યા હતા. એમણે દરવાજા બહાર પડાવ નાખ્યો હતો. બીજો દિવસે પ્રભાતે સ્વારી ચડવાની હતી—સ્વારી માટે હાથીઓ શયુગારાઈ બહાર જતા હતા—ધોડેસ્વારોની ટુકડીઓ અહીંતહીં ફરતી હતી—અધિકારીઓ આવજા કરતા હતા.

બધું તૈયાર હતું—સ્વારીનો સમય થવા આવ્યો. સિદ્ધરાજ મહારાજની ઝાંતિ ઈન્દ્રને ઇર્ષા કરાવે તેવી દીપતી હતી. એમનો હાથ મુઝ પર જતો હતો. વિજયનો સંતોષ તેમના વદન પર દેખાતો હતો. તેમની આંખો આનંદથી ચમકતી હતી. એમનાં વસ્ત્રાભૂષણોમાં મહામૂલ્યાં રત્નો ઝગમગતાં હતાં

મહાઅમાત્યની પાઘમાં શીરપેચ શોભતો હતો—આજે મુંઝળે પણ દાઢ કર્યો હતો.

યશોવર્માને માનથી રાખવામાં આવ્યા હતા. માલવપતિ અવન્તીને છાજતા પણ પરાજીત રાજાવિને ઘટતા ગૌરવ અને નમ્રતાથી સ્વારીમાં ચડવા પોતાના તંબુમાંથી બહાર નિકળ્યા.

શણુગારાપેસો હાથી ઉભો હતો. તેના ઉપર આસન હતું—આમનને ઘેરી સુવર્ણ પીંજર હતું.

માલવપતિએ પોતાના મંત્રીની કક્ષા ભેષ, સિદ્ધરાજ મહારાજ અને મહાઅમાત્ય નજીક જ ઉભા હતા—શ્રીમત મંત્રીઓ—સામંતો—મંડેશ્વરો માનથી આજુબાજુ ઉભા હતા.

મહારાજે આવકાર દીધો : “ વધારે, માલવપતિ ! ”

માલવપતિ યશોવર્માએ પીંજર તરફ નજર કરી. કાલુબર તેમના વસ્ત્ર પર કોંધની રતારા આવી—રતારા જતી રહી—શાન્ત વિચારણાની કચલી પડી અને અવન્તીનાથે મુક્ત હાસ્ય કયું. યશોવર્માએ વ્રુણું હસી પડ્યા—જાણે સિદ્ધરાજ મહારાજની મનક કરતા ન હોય !

“ માલવપતિ હસે છે—હસે જ ને ? વિધિની ઘટના હસવા જેવી જ હોય છે. ક્યાં અવન્તીના અણુમત યશોવર્મા—ક્યાં આજે આ દશા ! સમય બલવાન છે. અણુસમણુ વિધિનો કોંઈ જોતાં લડે છે—ઝલા હસે છે. ” મહાઅમાત્યે માલવપતિનું હાસ્ય ઉઠાડી દેવા ભયંકર કટાક્ષ કર્યો. અવન્તીપતિઓ તત્વણી લેખતા હતા—અવન્તીના સંસ્કાર ઉંચા મનાતા હતા. પાટણના મહામંત્રી મુંઝળને પાટણથી વધારે સંસ્કારી—વધારે શાની કોઈ હોય તે કંઈ ન હતું. વર્યો પહેલાં અવન્તીના સેનાપતિએ ભારતવર્ષને સત્તામત કરવા સમાધાની શોધી હતી—સાથે માથે અવન્તીને અણીચુદ ને ગરબું રાખવું હતું. પાટણે

ના પાડી હતી-અવન્તોના સંગ્રહર પણ પાટણને ગમે તેમ મહા-
અમાત્ય વાહતો હતો. એ માલવપતિ પાટણના પાદરમાં હસે તે મહા-
અમાત્યને રૂચુ નહિ. શત્રુ વધારે ઘાથી ન પીડાય ત્યારે ધા દરવામાં
અર્થ રહેતો નથી. સુવશુપ્તિંગર જોઈ યશોવર્માનું લોહી ઉડી જશે
તેમ ધારનારને નવાઈ લાગી.

માલવપતિનું સ્મિત ખમ્બુ નહિ. એમણે શાન્તિથી જવાબ
વાળ્યો- “ બરાબર છે-મવય બલવાન છે-એ મમય સોલંકીઓ
દરતાય બલવાન છે-અમયના રંગો પર હમ્બુ” તેમાંય કહાપણુ મ્હા-
યેલું છે. પાટણના મંત્રીઓ તત્વજ્ઞાની છે બહુ મને ખચિત આનંદ
થાય છે પણ અમારે વિનિત ભાવે કહેવું રહે છે કે મારા હાસ્યનું
રહસ્ય જુદું છે-એ આજે પાટણમાં કાઢી નહિ સમજાય. ”

બાળે પોતે વિજયી હોય તેવી બેપરવાઈથી યશોવર્માએ નજ
ફેંકી. મિદરાજ મહારાજને કુતુહલ ઉપજ્યું. યશોવર્માને પીંગરમ
પુરવાનું એમના હૃદયને પુરેપુરું નહોતું રમ્યું. રાજા, રાજાના હૃદયને
સમજતો હતો.

પરંતુ મહાઅમાત્ય અડમ હતો. યશોવર્મા પાટણમાં પીંગરમ
પુરાઈ રહે એટલે આખું ભારતવર્ષ પાટણની સત્તા સ્વીકારે એમ તે
માનતા હતા-એટલે મિદરાજ મહારાજે વાધો લીધો ન હતો-એમણે

“ સમય બલવાન છે. કેટલા યુગો કે કેટલી ક્ષણો જશે તે તો સમય જ કહી શકશે. ” અવન્તીનાથે મુંઝાળના શબ્દોની રમૂતિ કરાવી. મહાઅમાત્ય વિચારમાં પડ્યા. યશોવર્મા શું કહેવા માગતા હશે ? મહાઅમાત્યે જવાબ દીધો :

“ અવન્તીનાથ ! જગતમાં બધું અનિત્ય છે. યુગો કે ક્ષણો જે લપ્પાઈ હોય તે મોલંકીઓ ભોગવશે, પણ તે યુગો કે ક્ષણોને પુરી ગૌરવવંતી કરીને । ”

“ એની જ શંકા છે. ”-ને ફરીથી માલવપતિ ખુશ્ખુ હસી રહ્યા. એ હાસ્યમાં કોઈ પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાનો રજુકર હતો.

“ મોલંકીઓના ગૌરવની શંકા ઉઠાવો છો ? અવન્તીપતિ ! મોલંકીના કેદી બનીને ? મોલંકીઓની ઉદ્ધરતા તમને રક્ષણ આપે છે-ઉદ્ધરતાનો અણુધટો ઉપયોગ કરવો તેમાં તો ગૌરવ નથી જ. ”

“ અવન્તીપતિ ! સમજવા પ્રયત્ન કરોશું—નહિ સમજાય તો શું અનર્થ થવાનો છે ? ”

“ મહારાજ ! જે વચન સમજાય નહિ—ઉલટ અવગા અર્થમાં લેવાય—ત્યારે તે વચન ઉચ્ચારનારની કીમ્મત ઝોછી થાય છે, યશોવર્માની કીમ્મત મમયકાણે ધટી ગઈ છે—વધુ ધરાડવા એ ઇચ્છતો નથી. ”

અવન્તીપતિ મુંઝાળાનું મમયજન વારે વારે ઉચ્ચારતો હતો—મહાઅમાત્ય મહા ગરવા છતાં મનમાં ઉત્કેશતા હતા. મિદ્ધરાજ મહારાજનો આગ્રહ વધતો હતો.

“ નહિ—નહિ ! તમે રહસ્ય સમજાવો—નહિ સમજાવે તો અમારી જાતની અપૂર્ણતા માનીશું. ”

“ તો વિજયોત્સવની સ્વારી ચડી લેવા દો—પછી હું સમજાવીશ. વિજયી બનીને પાટણે અવન્તી જાયું—આજે પહેલું અવન્તી પાટણને જીતશે ! ” મહા ગુહસ્મિત સાથે પરમ ગંભીરતાથી યશોવર્માદેવ બોલ્યા.

સ્વારી ખોટી થતી હતી, રાજમંડળ માલવપતિને ઘેરીને ઉભું હતું. માલવપતિનો મંસ્કાર એમના પર છાપ પાડતો હતો.

મહાઅમાત્યના ઠાન મમક્યા. પહેલું અવન્તી પાટણને જીતશે ? સ્વારી ચડ્યા પછી અવન્તી ફરીથી વિજયી બનશે ? યશોવર્માના સામ્યમાં જરૂર સુઠતત્વ સમાયેલું હતું. મહાઅમાત્ય પાણ સિદ્ધરાજ મહારાજના વલણમાં લાળ્યા.

“ વાહ ! વાહ ! મહામંત્રી ! શત્રુને જીતવા શત્રુઓની જ સલાહ લેવી ? ”

“ તમે હવે શત્રુ નથી—અકસ્મતી સિદ્ધરાજ સોલંકી મહારાજના મામંત શિરામણિ છો—અતિથિ છો. ” મુંગળે પાણી ચડાવ્યું—માથે માથે પૂછવાનો હક સાબીત કર્યો.

“ પાટણમાં અતિથિ માટે પીંજર બનાવરાવવાનો રિવાજ છે ? ” યશોવર્માએ મીઠો સવાલ કર્યો. સિદ્ધરાજ મહારાજને હમવું આવ્યું.

“ ત્યારે કહું હું કેમ હજ્યો ? ”

“ હા, કહો. ” સૌ આતુરતાથી સાંભળી રહ્યા.

યશોવર્માએ સિદ્ધરાજ મહારાજ મામે જોઈ-મહાઅમાત્ય મામે નજર કરી ને કોઈ તટસ્થ યોગી મત્ય મમનજવે તેવી રીતે કહેવા માંડ્યું.

“ સોલંકી જયમિંહ મહારાજ ! યાદ હશે કે ઉળક પરમાર પાટણ આવ્યા હતા-પાટણે એમનો સત્કાર કર્યો હતો-પાટણમાં એ થોડું રહ્યા હતા. પાટણના રાજદંડ એમણે ગ્રીષ્મી નજરે નિહાળ્યા હતા. અવન્તી પાછા આવ્યા ને જ્યારે માએ પૂછ્યું-ત્યારે તેમણે પાટણ માટે એકજ વાક્યમાં બધુંએ કહી દીધું...” યશોવર્મા સહેજ અટક્યા. મુંઝળ મહેતા ધ્યાનથી માંભળતા હતા.

“ ઉમક પરમારે કહ્યું-પાટણમાં રૌપ્ય છે, મુત્તમદીપણું...” ફરીથી માલવપતિ અટક્યા-જણી જોઈ અટક્યા ને મુંઝળ સામે જોયું.

“ કેમ અચકાયા ? ” મુંઝળે પૂછ્યું.

“ હું કહીશ તે તમને નહિ ગમે. પણ પરમાર જે જોત્યા હતા તે સત્ય હતું તેની આજે સાબીતી મળી છે, એટલે કહેવાને વાંચી નથી. મત્યો અગ્રિય હોય તોયે કોઈ વાર કથવાં પડે છે.”

“ નિ સંકોચ જોલો. ” સિદ્ધરાજ મહારાજે કહ્યું.

“ પરમારે કહ્યું હતું કે પાટણમાં રૌપ્ય છે, મુત્તમદીપણું છે, પણ પુરતું ગૌરવ નૃપી. ” મુંઝળને કોઈ લપકક મારતું હોય તેમ તે ચમક્યા. સિદ્ધરાજ મહારાજ પણ ટદાર થયા. પણ કોઈ જોત્યું નહિ.

“ પાટણમાં ગૌરવ કરતાં ગર્વ વધારે છે. અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પાટણના મહા શુદ્ધિશાળી મંત્રીઓ ને રાજપુરુષો ગૌરવ ને ગર્વ વચ્ચેનો ભેદ પારખતા નથી, એટલી પાટણમાં મૂર્ખતા છે...”

સિદ્ધરાજ અને મુંળગ સાંભળી રહ્યા. યશોવર્માની વાગ્ધારા ચાલુ જ રહી:

“ ઉબક પરમારની પરીક્ષા માટે મૌ કેઈને માગવામા માન હતું—મનેય માન હતું—જતાં સાખીતી નહોતી મળી. આજ આ સુવર્ણ પીંજર જોયું અને પાટણની મૂર્ખતા યાદ આવી, અને ભારતી હમી પડાયું !—” મહાઅમાત્ય મુંળગના શરીરનાં ફવાડાં ટાઢ ચડી હોય તેમ ખડાં ચમાં જે પીંજર તેણે પાકટ વિચારે કરાવ્યું હતું, યશોવર્મા તેને પાટણની મૂર્ખતા ગણાવતો હતો. તે બોલ્યા નહિ— માલવપતિને બોલવા જ દીધા...માલવપતિએ ચાલુ જે રાખ્યું :

“ સુવર્ણપીંજર યા માટે ? પાટણનું ગૌરવ વધારવા કે પાટણનો ગર્વ પોષવા ? વિજયના ઉત્સાહમા એ બેદ પારખવો મુશ્કેલ છે, પણ મને આશા હતી કે મુંળગની બુદ્ધિ એ જોઈ શકશે. એ બુદ્ધિ-યે જ્યારે જોઈ શકી નહિ ત્યારે મને ઉબક પરમાર માગ્યાં ને માદ આપ્યું કે છેવટ એમ પણ કહ્યું હતું કે કદાચ રોયમાં અવત્તી પાટણને નમે પણ પાટણની મૂર્ખતા ગૌરવનો વિજય તો અવત્તો-નેજ આપશે. પીંજર જોયું ને મને અવત્તોના ગૌરવનો વિજય થતો લાગ્યો—હર્ષમાં હું હસી પડ્યો. ”

પામેલી નગરીનો રાજવિ-આર્યાવર્તમાં પાટણનું અસ્તિત્વ નહોતું તે પહેલાંની જેની ખ્યાતિ છે, એ અવન્તીએ ધાયું હોત, ગૌર છોડી ગર્વ ધરી પાટણની લાજ લેવી હોત તો ઉચ્ક પરમારે પાટણ પાધર કયું હોત દુરમનની દુર્દશાનો લાલ એણે લીધો નહિ-મંત્રી મંડળ મળી માનભરી મેત્રી માગી

“ પાટણે દુરમન રહેવું જ પમંદ કયું પાટણ અને અવન્ત આખરે આઘડ્યાં, પાટણનું સૌર્વ જીત્યું. વિધિની મરજી પાટણને જીતાડવાની હતી. મેં વિધિની ઇચ્છાને માન આપ્યું-પાટણની મત્ત સ્વીકારી-પાટણની મહત્તામા આસા રાખી, સિદ્ધરાજ મહારાજે મને મનિથી રાખ્યો ને હું પાટણ આવ્યો-સોલંકીરાજની રાજમહામ તેમનું ચક્રવર્તીત્વ સ્વીકારીને પણ મુખ્ય માંડલિક તરિકે ચોખ માનથી બેસવા-સ્વતંત્ર રહેલા અવન્તીપતિ માટે એ સ્થિતિ કદોદી છે, પણ મને પાટણની ઉદારતામાં શ્રદ્ધા હતી. આવું તે યુગે યુગે બનતું આવ્યું છે. જય પરાજયો થયા કરે છે-પણ પરા જીત જીતયે મહારાજવિઓ માટે પિંજરા તો પાટણ જ ધડાવી શકે પાટણની જનતા આગળ મશેવર્માનું પ્રદર્શન થયો-પાટણ દરખાશ જશે-પણ ન્યારે પાટણ નહિ હોય-પાટણનું મહારાજન્ય નહિ હોય-પટ્ટણીઓએ નહિ હોય-ત્યારે ઇતિહાસ તો બોમશે કે પાટણે ગર્વમ અવન્તીપતિને પીંજરમાં પુર્યા-અનુદારતા બતાવી ગૌરવ માંખુ કયું-પાટણને મિત્ર બનતાંય ન આવડ્યું-દાના દુરમન બનતાંય ન આવડ્યું. ગવીષ્ટ બનવાનું અને ગર્વમાંજ પોતાનો નાશ નોતરવાનું.. પાટણની સત્તા અમાપ લેખારો-પાટણની મહત્તા સંક્રાશીય રહેશે. ભાવિવેત્તાની જટાથી માલવપતિએ વિવરણ કયું.

“ ધન્ય છે માલવપતિ ! આપની દષ્ટિ લાંબી છે. આપ'ને રાખવો છે એક પાઠ-પાટણમાં સૌર્વ છે-શુદ્ધિ છે-ગૌરવ પુરતું નર્થ

તે કહેવાનો વખત નહિ આવે. મહામંત્રી ! પીંજર કાઢી નખાવો.”
મિદ્ધરાજ મહારાજે આગા કરી.

મહાઅમાત્ય અતિ માનથી અવન્તીનાથને સાંભળી રહ્યા હતા-
એ બોલ્યા :-“ હા મહારાજ ! એ પિંજરમાં તો મારે પુરાવું ઘટે છે.
જે મંત્રી મહાબુદ્ધિશાળી હોવાનો દાવો કરે-અને છતાં ગૌરવ ને
ગર્વનો ભેદ નહિ પારખવાની મૂર્ખતા કરે તેને પીંજરમાં પુગાઈ
કરવાની સજા થવી ઘટે છે. મહારાજ ! મને શિક્ષા કરો-હું ખુશીથી
પીંજરમાં પુગાઈ ફરીશ- પાટણ પણ જોશે ને ભાવિ ઇતિહાસકાર
નોંધશે એમાંથી ઉદ્ભવતો પાઠ-”

મહામંત્રી ગંભીર હતા. એમણે માલવપતિને પૂછી લીધું,
“ માલવપતિ ! એક શંકા રહી જાય છે. પીંજરમાં પુગાઈ આપ
કેવી રીતે વિજયી બનત ? ”

માલવપતિએ પાટણના તીવ્ર બુદ્ધિવાળા મંત્રીને હવે આજખ્યો.
એમણે કહ્યું, “ પૂછો છો તે એ પણ કહું. પિંજરમાં યશોવર્મા
ફરત નહિ-તેનો મૃત દેહ ફરત. અને મંત્રીજી ! જે બુદ્ધિ ગર્વનું
પિંજર તોડી શકે તે બુદ્ધિને વિશેષ પિંજરની જગર નથી. તમેય

સ્વારી ચડી, દુદુલી ગડગડ્યાં, હર્ષનાદો ચર્ષ રલા, ઉત્સાહનો
લુગણ ચડ્યો. યજ્ઞોવર્માનો હાથી સિદ્ધરાજ મહારાજના પગે જ નરા
પાછળ ચાલતો હતો.

દેવગોકર્ગાથી ઉતરી બે દેવો આવ્યા હોય તેમ તે સોમના હતા,
મુળને સ્વાસે દોડાવી અતિથિનો ઘટલો સત્કર કરવાનું મીને સુચર્યું હતું.

સ્વાસેમાં ગર્વના બદલે ગૌરવે સ્થાન લીધું હતું, ચક્રે ચક્રે
અપાર માન તેમને મળ્યું હતું. કોઈ કવિતા ગાતું, કોઈ આશિષ
દેતું, કોઈ અભિનંદન દેતું હતું. સ્વારી ધામધુમથી વધતી હતી-માન
મેહની માપી ભય તેમ ન હતી-પાટણની જનતાના હર્ષની અવધિ
જણાતી ન હતી-બીડનો પાર નહોતો-એક ભવ્ય ધમારત આવ્યા
સિદ્ધરાજ મહારાજનો હાથી આવ્યો તે અટક્યો ત્યાં મોટો મંડપ
રચવામાં આવ્યો હતો.

એક તેજસ્વી જૈન સાધુ ઉદ્ધમવ આવ્યા પાટણ ઉપર પોતાનું
મોટું શિખમંડળ લઈ ઉભો હતો. એની મુખમુદ્રા પર શીતની તેજ
હતાં-શાન્ત પ્રતિભા હતી. હાથ ઉંચો કરી સંસ્કૃતમાં લેણે રાખે વધાવ્યો.
રાતનું ધ્યાન મધું-યજ્ઞોવર્માને પણ નસ લાગ્યો.

માધુએ સ્પષ્ટ શુદ્ધ ઉચ્ચારથી શ્લોક ઉચ્ચાર્યા.

મમિ કામમયિ સ્વયમોચયરસૈરાસિચ રત્નાકરા
મુક્તા સ્વસ્તિકમાદુતધ્વમુદુપત્થ ણ્ણંતુમો મય
ધૃત્થા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલોદિગ્વાગ્ના તોરણા
યા ધત્ત સ્વકરૈવિજિત્ય જગતિ નન્યેતિ મિધ્યાર્થધય.

સાધુએ ઉપરની પોતાની જાણેલી કવિતામાં કહ્યું:

“ સિદ્ધરાજ પૃથ્વી છતીને આવે છે માટે અહો કામદુર્ગા,
તમે તમારા ગોમથ સ્થ વડે ધરતીનું સિંચન કરો, અહો સમુદ્ર !
તમે મોતીના સ્વસ્તિક પુરો, અહો ચંદ્ર ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી
પ્રકાશ કરો, અહો દિગ્ગણ ! તમે તમારી સુદેવતી કંપતરતાં
પાંદડાંનું તોરણ ધારણ કરો—”

યશોવર્માને જૈન સાધુ મહાતેજસ્વી ને વિદ્વાન લાગ્યો. સિદ્ધરાજ
મહારાજ પણ સાધુ પ્રતિ જોઈ રહ્યા. આભુજાભુની જનતાએ
સિદ્ધરાજ મહારાજની જયધોષણા કરી—અને કોઈએ હેમચંદ્ર મહા-
રાજની પણ જયધોષણા ઉપાડી—જૈન મંડળે તે ઉપાડી લીધી.

મુંજા મહેતા પાછા જોડા હતા, તેમણે ઓળખાણ આપી—
“ હેમચંદ્રસુરિ મહારાજ મહાન જ્ઞાનાચાર્ય છે.”

સિદ્ધરાજ મહારાજને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પાછળથી મોટું
સ્થાન લેનાર હેમચંદ્રસુરિ મહારાજની પ્રથમ ઓળખાણ થઈ. પાટણે
દીધેલા માનમાં જૈનસુરિએ દીધેલું માન મહારાજને મન મોયી મોટું
લાગ્યું.

સાધુઓ પણ વિતરાગનુ સ્મરણ કરવાનું છોડી વધાવવા આવે
એ વિચાર ગર્વ કરાવે તેવો હતો. પરંતુ મહારાજના પદએ જ યશોવર્મા
હતા, એમણે ગર્વને વધવા દીધો નહિ.

Vallabhyee Ramjee.

૫

રાણક દેવડી

રાખેંગાર ત્રણ દિવસ માટે આખું જુનાગઢ જમાડતો હતો-ઢેઠ વાઘરી ભેઠિનેય રાજ્યનાં નોતરાં હતાં, રાજની આજ્ઞા હતી કે ગામમાં કોઈ પોતાના ધરનું જમ્મે નહિ-ગામનો ધુમાડો અંધ હતો.

રાજના માણસો સૌને આમંત્રણ દેવા ફરતા હતા ગામજવાર કોઈનો પડાવ હતો ત્યાં પશુ તે આવ્યા. પાટણના વાઘરીઓ પાટણનાં પ્રખ્યાત માટીના કથાવાન વાસણો ને રમકડા વેચવા આવ્યા હતા. એમણે કામચલાઉ ઝુંપડા બાંધી પડાવ નાખ્યો હતો. પાટણના કુંભારો માટીમાથી કથા ઉપજાવતા. તે કુંભ જનાવતા, પુષ્પ પાત્રો જનાવતા, કળશો જનાવતા, ઝારીઓ જનાવતા, ઉપયોગનાં વાસણ જનાવતા-હાથી, ઘોડા, મિંહ, કુતરા-નાનાં મોટાં શોભાનાં એવાં પુતળા જનાવતા કે જાણે કાળા આસ્સમાથી કોતરી કાઢ્યા ન હોય ! પાટણની માટીની કથા સારાએ મુલકમા મશહુર હતી. પાટણના વાઘરીઓ દેશ પરદેશ ફરી પાટણની માટીની કથા વેચી મોટો નફો કરતા હતા. કેટલાય દિવસથી તે સોરઠમાં રખડતા હતા. ઉવટ રા'ના જુનાગઢમાં આવી પહોંચ્યા હતા. જુનાગઢની પ્રજા મોંમાઝ્યાં

મૂલ આપશે તેવી તેમને આશા હતી. રાજના માણસે આવી કહ્યું કે રાજનું નોતરું છે, તથા દિવસ સુધી રા'ના રસોડે સૌને જમવાનું છે.

“ આપા ! રા'ના ઘેર શાનું ટાણું છે ? ” વાઘરીઓએ પૂછ્યું.

“ ખબર નથી ? સધરા જેસંગને વરદાયેલી રાણક દેવડીને રા'જેંગાર ઉપાડી લાવ્યા અને પરવ્યા, એનો ઉત્સવ છે, તમેય લહેર કરો. ખબરદાર ! જે કોઈ જમવા આવતાં ચુક્યું તો. ” કહી રાજસેવક આશ્યો, ગયો-એને હજુ ઘણું કામ હતું.

વાઘરીઓ સજક થઈ ગયા. ધણાખરા જુવાન હતા, તેમની વયમાં એક છુટ્ટો હતો. એની મુછો ને લામચે ધોળા થઈ હતી-એની આંખો રાતી હતી-એના કપાળ પર કરચલીઓનું જીમ હતું-એણે માથે લાલ લુગડું વીંટ્યું-હવું-શરીર ઉઘાડું હતું-ખભે શાભા પુરતો ખેસનો દુકડો લટકતો હતો. સૌનો તે વકીલ હતો. તે નિચે ખેસી ગયો.

“ ખેંગારે જુકું ક્યું-હવે કંઈ ઉપાય ? ” ડાસો બોલ્યો. બીજાઓ પણ વિચાર કરતા રાજે વળી બેઠા.

“ પાટણની લાજ લીધી-સધરા સોલંકીની લાજ લીધી-ગજબ થયો ભા ! ગજબ થયો ! ” ડાસાએ ફરીથી પેટની વરાળ માઢી. એણે દલીલ કરી :

હવે જુનાગઢમાં નથી વેચવાં. એ જુનાગઢ હવે ગોઝારું થયું—એનાં અન્ન પાણી એર થયાં—સોરઠનાં પાણી આ ધડીથી હરામ થયાં.”

છુકો લાગણીથી બોલી ઉઠ્યો. એનું નામ વીરો હતું. એની અટક સોલંકી હતી. રજપુતોની ગરવી અટકો ઢેડ વાધરીઓમાંય માલુમ પડે છે. એનું ક્ષરણ શોધવું મૂશ્કેલ છે. પાટણના વાધરી-ઓમાં જે સોલંકી હતા, અને તે બાબતનો તેમને ગર્વ હતો. સધરા જેસંગ સોલંકીને વરદાયેલી ગણકને રાંખેંગાર ઉપાડી ગયો તે જાણી સોલંકી વાધરીઓને હાડોહાડ લાગી આવ્યું. વીરો સોલંકીએ સોલંકી રાજકર્તાઓના ધણા અમલ જોયા હતા. બીમદેવ મહારાજ ને કણ્ઠવિના સમયના રંગો જોયા હતા. પુરણા પાટણનો તેને ધણો ગર્વ હતો. પાટણની માટીનાં રમકડાં વેચીને તે પૈસાદાર થયો હતો—એ બહુ રખડ્યો હતો. પાટણના રાજાઓ જેવા રાજા એણે જોયા કે સાંભળ્યા ન હતા. રાંખવધણને ગર્હ દાણે તો ઉભી પુંછડીએ ભગાડ્યો હતો—તેનો દીકરો ખેંગાર રાણકને ઉપાડી ગયો—પાટણનું નાક કાપી ગયો—ગળબ થયો. એ વિચારે શરીરમાં જાણે માતા આવ્યા હોય તેમ લગભગ સો વર્ષની ઉંમરે પહેંચેલા પણ સગડત વીરો વાધરીનું શરીર કંપી ઉઠ્યું. એણે હુકમ બહાર પાડ્યો —“ પાટણ તરફ લાગો—ઝટ મધરા સોલંકીને ખનર છો. ” અને વાધરીઓએ પોતાના કુખા ઉમળી લીધા. *

માજના વખતે રાજસેવક ત્યાં આવ્યો તે પહેલાં તો તે ક્યાંય આત્મા ગયા હતા. મોરહની ભૂમિનાં અન્ન જળ તેમણે હરામ કર્યાં હતાં. ભૂખ્યા તરસ્યા હેરાન થતા સાત દિવસ ને રાત મજલ કરતા કરતા તે પાટણની હદમાં આવી પહોંચ્યા. યાકના માર્યા તેમણે વગડામાં વીસામો કર્યો—અને ગુજરાતની ભૂમિમાં લાંધણો વોડવા તેમણે જાજો નાખી, રોઝને આંતર્યું. રોઝ સપડાયું—પણ નજીક આવતાં ઘોડાઓના ખગડાના અવાજે લડકી લાગી ગયું.

ચાર ઘોડેસ્વારો ડવાબદાર ને રાજવંશી જેવા લાગતા નિકળ્યા. તે પ્રવાસે જતા હતા.

વીર વાધરીએ પૂછ્યું, “ સાત સાત દલાડાની લાંધણો છે. ઠેક જુનાગઢથી મળ્જલ કરતા આવીએ છીએ, અમારાં રાજ શું કરવા લગાડ્યાં ? બાપુ ! અમે તમારું શું બગાડ્યું ? ”

ઘોડેસ્વારો અટક્યા. એકે વીર વાધરીને ઓળખ્યો. ઘોડેસ્વારો સિદ્ધરાજના દસોંઠી બારોટો હતા—એમણે પૂછ્યું ? “ સાત સાત લાંધણો કેમ કરો ? કારણ ? ”

“ માણ ખબર દેવા દોડતા આવ્યા છીએ. આપણા રાજની સવેલી કન્યા રાજેંગાર જળરાધથી ઉપાડી ગયો । ”

“ હે—વીર ! તું શું બોલે છે ? ” ચારે બારોટો બોલી ઉઠ્યા. વીરએ વાત કરી. બારોટોનાં મોં પડી ગયાં. વીરને તેના ટેક માટે સોનામહોગે ઈનામમાં આપી બારોટો પાટણ તરફ પાછા ફર્યા. સિદ્ધરાજના મહેમે સીદ્ધા તેઓ ગયા. એમણે જ રાણકને શોધી કાઢી સગપણ કરાવ્યું હતું રાણકને લેવા ખાંડું ગયું હતું. સિદ્ધરાજ મહારાજ રાણક દેવડીની રાહ જોતા હતા, રાણકના પગલે કંટું વેરાવું હતું—એ તો દેવી હતી, એ દેવીના પતિ થવા પાટણના સિદ્ધરાજ મહારાજ તલસતા હતા.

બારોટોએ આવી માણ સમાચાર કહ્યા :

“ મહારાજ ! ઉઠો—તમાર ચાઓ. ઉંચો ગઢ ગિરનાર તોડી પાડો—રા'ને મેળી રાણક લ્યો. રાણક શોધીને અમે વેરાવાળ ખાંધ્યા—જેંગાર વાટ પાડી તેને ઉપાડી ગયો. ગળ્જળ ગયો—ગળ્જળ ગયો ! હવે તો સોરઠ ને દેવડી બેચ છોતો ! પાટણના બારોટો જોનાં સગપણ સાંધ્યાં તે રા'એ તોડ્યા—એને હવે કંપ નહોત—

એ રાત્રિ મુખે સુવાનું ન હોય. શુરા સિદ્ધરાજ જેસંગ ! રાણક જતે પાટણની લાજ ગર્ભ-સોલંકીની આજર ગર્ભ-તારી સેના સજવ ને રાણક પાછી મેળવ ! મારા રાજ ! નહિતર જગત આખું હસશે-સોલંકીકુળ લજવાશે, લાજના માર્યા વાધરીએ પાટણ પાછા આવ્યા ને શુરે જેસંગ શું બેસી રહેશે ? ” નિરાશ તાળવા તીખા પણ પાક બારોડાએ મિદ્ધરાજનું લોહી ઉઠાવ્યું. વાધરી-એની વાત કરી-સમાચાર સાંભળી-પાટણપતિનું લોહી પહેલાં તો ઉડી ગયું-પછી લોહી ભરાઈ આવ્યું-એમની આખિત્રાથી ક્રોધ-જવાળા બહુકી.

સૌ કહેવું એમણે બાબરો હત્યો હતો-બાબરામાં રાંના ગઢને પાડવાનું મામલું શું નહવું ?-પાટણનું મૈન્ય શું નાનું હતું ?

*

*

*

સિદ્ધરાજ મહારાજની અતુલ સેના સોરઠ તરફ વ્યલી-બાબરો તેમના હુકમને આધીન હતો. એણે માર્ગમાં જણે અમત્કારીક રીતે હત્પન્ન થતાં હોય તેમ તળાવો બંધાવ્યાં-કિસ્લાએ બંધાવ્યા-વાવો ગોઠાવી-સુકા સોરઠને જળભર્યો કર્યો-ગઢો બાંધી સરહદો મજબુત કર્યો-સોલંકી સિદ્ધરાજ ધુંવાધુવા થતો જુનાગઢ પહોંચ્યો-વા-મનાસ્થળામાં તેણે પડાવ નાંખ્યો. રાંના ગઢને ઘેરી પદ્મણી સૈન્યના તંબુ ઠોકાયા.

ઉંચા ગઢને પાડ્યો હતો-ત્યાથી રાણકને નિચે ઉતારવી હતી. રાંના ગઢ અજીત મનાતો હતો. રાંની બનેલી રાણક સતી મનાતી હતી.

રોજ રોજ ધોંગાણાં થતાં સોરઠીએને પાછા હઠાવી પદ્મણી-એ આગળ ધપવા મથતા-રોજ રોજ સેંકડે સૈનિકો કપાઈ જતા હતા. મહિનાએ વિત્યા-વર્ષો વિત્યાં. તંબુએ ઉંચેથી વર્તાતા હતા-ગઢ પર ચડીને જોતી રાણક સધરાની સેના જોતી હતી-એ સેનાની

ઉપર ચઢવાની અશક્તિ માપતી હતી. રાણુક રા'ને પ્રેરણા પાતી હતી—એની ધીરજ ટકાવતી હતી. એણે સાંભળ્યું કે માતા મીનજ-દેવી પણ સાથે આવ્યા છે—પોતાના પુત્રને વાણી ચડાવે છે.

રાણુક દેવડી સતી હતાં—ગરવાં હતાં—ગંભીર હતાં—પણ સ્ત્રી હતાં. રાજમાતા આવ્યાં છે જાણી તેને દીખાડ કરવું મુશ્કેલું. એણે સંદેશ મોકલ્યો ને પૂછાવ્યું :

“ અમારા ગઢ હેઠ, કેણે તંજુ તાણીયા ?

સધરો મોટો શેઠ, ખીજા વરતાઉ વાણીયા. ”

કેટલોય સમય થયો પણ પાટણની સેના કંઈ કરી શકતી નહિ—ગઢ તેમનાથી લેવાય તેમ લાગતું નહતું. રાણુકે પૂછાવ્યું કે તંજુ તાણી કોઈ વેપારી વાણીયા ગઢ નીચે પડ્યા જણાય છે—સધરો શેઠ હશે—નહિતર ગઢ લે નહિ ?

મીનજદેવી રાણુકનો સંદેશ સાંભળી રાતાપીળાં થઈ ગયાં. ઉપર રહી રાણુક અભિમાનમાં બૂલી હતી. યુગસતની રાજમાતાએ જવાબ વાળ્યો—

“ વાણીયાના વેપાર, જાતે દહાડે જાણુશો;

મારશું રા'ખેંગાર, ઉતારશું રાણુક દેવને. ”

પ્રત્યુત્તર લઈ સંદેશવાહક પાછો ગયો—રાણુકને તે કશો ત્યારે રા'ખેંગાર પણ ખેડા હતા. પ્રત્યુત્તર સાંભળી ખેંગારથી બોલી જવાયું :

“ દેવી ! બૂલ કરી—મીનજદેવીને જગાડતાં—એ હવે નહિ છોડે. ”

“ તમને ડર લાગે છે—મારા રા' ? ” રાણુકે ચમકી પૂછ્યું.

“ મુડાસમાજોએ ડર કદી જોખખ્યો નથી. પણ દેવડી, સિદ્ધરાજ વખત જગાડતો હતો—ટકોર કરી જગાડવાની ક્યાં જરૂર હતી ? ”

“ સિંહોને જગાડીને જ જીતો ત્યારે જ હું તો વખાણું, રા' ! ”

રા' સહેજ શીકે પડી ગયો. 'દેવડી પ્રથમ આવી સ્થમાંથી ઉતરી ગદમાં પેસવા જતાં તેને ઠેસ વાગી હતી—અપશુકન થયા હતા. દેવડી જ્યાં જાય તે સંકળનું નિકંદન જાય તેવી વહેમભરી માન્યતા પણ ચાલતી હતી. સિંહોને જગાડી છૂટવાનું રા'માં શૌર્ય હતું—પણ સિંહોને જગાડવાની રાણકની ધમશ નાથને શું નોતરતી નહિ હોય ? એ વહેમી વિચાર આવ્યો ને રા' શીકે પડી ગયો—જગદંબા સમી પોતાની ઝીને તે માનથી પણ છુપા ડરથી જોઈ રહ્યા.

દેવીઓના પતિ યવામાં સુખ હશે કે નહિ તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. માણસને તો માનુષિક સહચાર જ ગમે છે. રા' દેવડીને પૂજતો—ઝાતો—પણ કદી કદી દેવડી અપાર્થિવ યર્ષ જતી. રા'ને રસિક અને આનંદી સ્વભાવ દર્ખાઈ જતો—દેવડી વીરતા પ્રેરતી—પતિના સુખદુઃખમાં એકમન હતી—પણ તે દેવડી હતી : માણસની ગણતરીઓની તેને પરવા ન હતી.

રા' અકમ ને શુરવીર હતો—જતાં માણસ હતો. સિદ્ધરાજને તે ઝોળખતો હતો—તેના જળને પીજાનતો હતો. રા'ને અને સૌને બાખરો તે ભૂત છે, સક્ષસ છે કે બીલનાયક છે તે કાયડો હતો. ચૂડાસમાનું રાજ હતું ન હતું યર્ષ જશે તે ખ્યાલે તે જાનું ખ્હીતો હતો. માનભરી સમાધાનીનોય વિચાર તેને આવી ગયો હતો.

મીનજનો જવાળ અને રાણકનું વર્તન તે આશાઓને નષ્ટ કરતું હતું. ડરતા ડરતા તેણે શંકા ઉચ્ચારી :

“ દેવડી ! આ જયસિંહ ભુદો છે. બાખરોય તેને વશ છે. કીર્તિ ને વિજય હંમેશ તેની ધમ્મએ ફરકે છે—પાટણની સેનાની ગણતરી નથી, અને મીનજદેવી મહા આગ્રહી છે. તેમને તમે જગાડ્યાં—જયસિંહ હવે જાનો નહિ રહે ! હવે ખરે સંગ્રામ ખેલાશે. શું થશે ?

આ હિંચો ગદ ગિરનાર આખરે પડશે-! " રા'એ ગદ તરફ કંઈક ચિંતાભરી નજર કરી.

" ગદ પડશે- રા' રાજારો-સોરઠ સોલંકીના થશે-" ગદ પર ઉતરતા અંધારાને માપતી રાણકનો અમાનુષિક સ્વર સંભળાયો- અંધકારમા ભાવિની લીપી વાંચતી હોય તેમ તે બોલી રહી.

રા' ફાટકાડોળે સાંભળી રહ્યો, આજે તેની દેવડી તેની ન હતી- સ્વર બંધાયો -

" રાણક ચિતાએ ચડશે-સોરઠાણીના સત સુગવુમ વખણારો. "

રા'ને આવી જ બીક હતી-આ બધાથી એને-એના કુળને લાભ શો ? સોરઠના રાજવિના મને હિસાબ પૂછ્યો-ગદ જાય-પોતે જાય-રાજ્ય જાય-સતીનાં સત વખણાય-એટલા માટે આ બપંકર મુહો ! જગદંબાઓ આ માટે જ અવતરતી હશે !

દેવડીના અપાર્થિવ અટકતો સ્વર લંબાયો-વાક્ય પુરું કયું :

" અને રાણકનો રા' અમર થશે. "

જાણે સ્વપ્નમાંથી જાગતી હોય તેમ રાણક ઝમઝમી રા' સામે તાકીને બેઠી રહી અને બોલી :

તપારી કરવા માંડી. આ તરફ મીનજદેવીએ જયસિંહને રાણુકનો સંદેશ સંભળાવ્યો.

મોલંકી સિદરાજ તો મોટો રોઠા રાણુક સાક્ષાત્ દેવી હોય તોય જીં ! મેણું તીર સમુ સોંસરવું નિકળી ગયું. સિદરાજ મહારાજે નિશ્ચય કર્યો—એમણે જતે ગઢ જીતવાની યોજનાઓ કરવા માંડી—જતે હસ્ત્રાઓમાં આગળ પડવા માંડ્યા—આગળ ને આગળ ઘેરો વધવા માંડ્યો અને આખરે અણુધાર્યો માર્ગ જડી આવ્યો.

ખેંગારના બાણેજ દેશન, વીરાજ પર રા'ની ધતિરાજી ઉતરી. રા'એ એમને ગઢ બહાર કાઢ્યા. બાણેજને પોતાને અન્યાય થતો ભાર્યો—એ ખેવદા બની ગયા. મિદરાજ મહારાજ પોતાને જીનાગઢનું રાજ આપે એ લાલચે તે ગઢ અપાવવા તૈયાર થયા.

ગઢના ગઢવીને દેશજે છેતર્યો—દગાથી પાટણનું સૈન્ય તેણે રાતના અંધારામાં છુપાવું અંદર છુસાડી દીધું. ગઢના દરવાજા તોડવાની મહેનત બચી ગઈ.

અજીત ગઢના દરવાજા પાટણના મૈત્ર્યે ખોલી નાખ્યા—સિદરાજ મહારાજ અને તેમના શુરવીર સામંતો—સેનાપતિઓ અને અગણિત પટ્ટણીઓએ ગઢમાં પેસી પ્રમદ્ગ મુદ્દ જમાવ્યું.

રા'એ છેલ્લી ક્ષણ પારખી લીધી. સમરોર ખેંચી 'જય અંખે'ની ઘોષણા સાથે રણની વચમાં ધપ્યો.

પટ્ટણીઓના 'જય સોમનાથ' અને સોરઠીઓની 'જય અંખે'ની ઘોષણાઓથી સારું ચહેર કંપી ઉઠ્યું. છેલ્લી રમત રમાતી હતી. રા'એ શત્રુઓનો ધાણ વાળી નાખ્યો—જયસિંહ મહારાજે ઉછળી ઉછળી અમંખ્ય સોરઠીઓને કતલ કરી નાખ્યા. રા' ઘેરાઈ ગયો—બહુએ ઝડપ્યો—બહુએ લડ્યો—પણ આખરે પડ્યો—જયસિંહ મોલંકીએ છેલ્લો ધા કરી તેને પૂરો કરી દીધો. એનું માથું સંભાળી રાખવાને

હુકમ દર્ષ આકીનો સંગ્રામ મૈનિકાને સોંપી લોહીથી ખરડાયેલા વિકાળ બની ગયેલા જયસિંહ મહારાજ ખાસ માણસો લઈ-દેશાને આગળ કરી-રણુવાસ તરફ દોડ્યા. બન્ને ગઢ તેમને માથે જીતવા હતા-રાંને તેમણે રોલ્યો હતો, રાણુકને હવે નીચે ઉતારવી હતી.

દેશને મુકિત કરી રણુવાસના ઓરડા ઉઘડાવ્યા. એક ઓરડામાં રાણુક બેઠી હતી-એ કુંવરો દોલીયા પર સૂતા હતા. જેને માટે પોતે તલમતા હતા તેની પાસે જવા જેવા જયસિંહ મહારાજ મુઘડ ને સ્વચ્છ નહતા, પણ હાલ તે જુદીજ ધુનમાં હતા. એમની આંખો લોહી. તરસી હતી-એમનાં વચ્ચે લોહીથી બીનાં હતાં-એમનાં વાળ વિખરાયેલા હતા ને તેમની પ્રતાપશાહી મુખમુદ્રને ભયંકર બનાવતા હતા. એમના સ્વરમાં વિજયનો નાદ હતો-એમના હાથમાં બીણુ ખડગ હતું.

નાની પણ જવનંત મૂર્તિને તેમણે ભેઈ-રાણુક ઉભી થઈ ગઈ-વીજળી ઝળુકતી તેમને લાગી.

જયસિંહ મહારાજે હૃદયની વાત કરી નાખી: “ રાણુક ! ‘સિદ્ધરાજની થઈ.”

રાણુક પાછી પડી-એણે શાન્તિથી જ ઉચ્ચે-

“ રાણુક તો રાંની. ”

“ ગઢ પડ્યો-રા’ રાજાઓ-મધરો શેઠ જાતે તને લેવા આવ્યો છે-હવે નિચે ઉતરવું પડશે, દેવડી ! ”

રાણુકે સોલંકીને ઓળખ્યો. ક્ષણભર તે પાટણના પ્રખ્યાત સોલંકીની તેજવંત મૂર્તિને ભેઈ રહી. સધરો આખરે જીત્યો ને રા’.....

“ હાય ! રા’ રાજાઓ ? ” મતીના સ્વરમાં વેદના આવી.

“ બીજું શું ચાપ ! સોલંકીની દેવડીને ઉઠાવી જનારનાં આયુ હાંખાં હોઈ શકે ખરા ? દેવી ! તમે તો મારાં હતાં. ”

“કદી નહિ.” રાણકે હુંકા જ જવાળ દીધો.

“લુલી ગયાં દેવડી ! પાટણના મહારાણીપદે ખીરાજવાનાં હતાં—પાટણ આવવાનાં હતાં—તૈયાર હતાં—માર્ગમાં હુંટાવાં—હુંટનારને મેં હણ્યો—પધારો—પાટણનું મહારાણીપદ હજી ખાલી છે.” સિદ્ધરાજ મહારાજે યાદ આપી.

“ગાંડા ન ચાઓ, સોલંકીરાજ ! રાણક જડ વસ્તુ નથી કે હુંટનારા હુંટી શકે. રાણકે પાટણના મહારાણીપદ કરતાં રા'ના હૃદય પર ખીરાજનું પસંદ કર્યું—અને જે પસંદ કર્યું તે જ તેને પસંદ રહેશે—રા' જીવતાં કે રા' મરતાં.”

“રા'ના હૃદયમાંથી ચૈતન્ય ચાલી ગયું—દેવડી ! હવે સિદ્ધરાજના હૃદય પર ખીરાજો.”

“ભૂલ્યા પાટણપતિ ! ભૂલ્યા. રાણીપદે કે મહારાણીપદે બદલ્યા બદલાય પણ હૃદયનાં સ્થાન તો અખંડ ને અડગ જ રહે. રા' નથી પણ રા'નો પ્રેમ જીવતો જ છે.”

સિદ્ધરાજ મહારાજ શાન્ત દમીય માટે તૈયાર ન હતા એ તો ભયંકર જીસ્સામાં હતા. છેલ્લી વિનવણી કરતા બોલ્યા :

“રા'ના પ્રેમને દાટી દો, દેવડી ! મિદ્ધરાજના હૃદયનો રસમાગર જીઓ—”

“અશક્ય છે, મિદ્ધરાજ ! ભ્રમણા છોડો—”

“સિદ્ધરાજને મન જગતમાં અશક્ય કંઈ નથી. રાણકદેવી ! ગરવો ગઢ ગિરનાર પડ્યો—રા' પડ્યો—તમે પણ દેવડી ! હમતાં હસતાં પધારો તેવી ઉમેદ છે, નહિતર સોલંકીની સમશેર જગતમાં મશ્કુર છે.” તત્ત્વચારથી હૃદય શી રીતે જીતાતાં હશે તે પ્રશ્ન શાન્તિથી વિચારવા માટે મમય ન હતો. આવેશમાં સિદ્ધરાજે તત્ત્વચાર હવામાં

વીંઝી. રાણક સમજી નહિ. કુંવરો ગરબડથી ભગી ઉઠ્યા હતા. તે માતાની પાછળ લપાયા હતા, પણ નાનો કુંવર બધું જોતો હતો. એ સમજ્યો સિદ્ધરાજ રાણકને-માતાને કાપી નાખતો હતો. નાના કુંવરે જીમ પાડી, " દુષ્ટ ! મારી માને મારે છે ? " નાના કુંવરે ખીજવાઈને ધુરડી કરીને દિગ્મતથી જરા આગળ આવ્યો.

સિદ્ધરાજ મહારાજે આ ધુરડી જોઈ-તે હસી પડ્યા.

" તારી માને કહેને કે પાટણ આવે-નહિ મારું. "

" નરાધમ ! છોકરાં માને ખીજે જવાનું કહેશે ? એ સિંહનાં બાળકો છે-સંભાળજે ! તને કાડી ખાશે. " રાણકે સંયમ ગુમાવ્યો. બાળકો પણ માતાના શબ્દો સાંભળી ઝનુની થયા. એકાએક નાનો કુંવર તેની તલવાર લઈ ગિરનો ઝીપડો કુદે તેમ કુદી પડ્યો-એ ઉછડ્યો.

સિદ્ધરાજ મહારાજ બેકામ હતા-હલો અચાનક આવ્યો-તે હાથ નહિ. બાળકનો તેમને દિસાબ ન હતો-પણ કુદરતી સ્વર-શક્તિની વૃત્તિથી તેમણે પોતાની ખુશ્કી તલવાર આડી ધરી-કુંવર તે પર કુદી પડ્યો. સિદ્ધરાજ મહારાજના ખભા પર તેની નાની તલવારનો ધા થઈ ગયો. એમનું શ્વાણું મોં માંડ માંડ બચી ગયું. સિદ્ધરાજ મહારાજની તલવાર અનાયાસે હિંચી થઈ ગઈ-કુંવર કપાઈ નીચે પડ્યો-ઓરડામાં લોહીની ધાર ચાલી.

“ રાણુક ! ના પાડી તો ખીજો કુંવરે એ જ માર્ગે જશે-
તારી ખાતર સિદ્ધરાજ સારોયે સોરઠે કતલ કરતાં નહિ અચકાય ! ”
સિદ્ધરાજ મહારાજે હુંકું પતાવવા વિચિત્ર અવાજ કર્યો.

રાક્ષસ જેવો લાયકર આકૃતિવાળો બાળરો દાખલ થયો-મોટા
કુંવરે ચીસ પાડી આંખો મીચી દોધી.

ઝોરડામાં લય વ્યાપી રહ્યો.

“ રાણુક દેવડી અને કુંવરને સંભાળથી ઉપાડી જા, વામનસ્થર્ગીના
મહેલમાં છાનાં રાખજે—”

અધર્મચિહ્નિત દશામાં રાણુકે રા'નો મહેલ છોડ્યો. મોટો કુંવર
ખીકથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ-તેણે આંખો મીચી જ રાખી.
બાળરાના ખ્યાલે તેનું નાનું હૃદય ધડકી ઉઠ્યું હતું.

પાટણનું મહારાણીપદ સ્વીકૃતિ કરતાં એ મોંઘું બન્યું જણાતું હતું. સોરઠ શરમાતો હતો. પાટણના સિદ્ધરાજને વરદાયેલી રાણુક રા' ઉપાડી લાવ્યો ત્યારે ન્યાય અન્યાય નહિ જોતાં પાટણનું નાક કાપવા માટે રા'ને અલિન'દી સોરઠ હરખાતો હતો. હવે સિદ્ધરાજે વેશ વાળી સોરઠને નમાવ્યો હતો-પોતાની દેવડીને પાછો લઈ જતો હતો ત્યારેય ન્યાય અન્યાય નહિ જોતાં સોરઠ હવે સિદ્ધરાજને નિન્દતો હતો અને કચવાતો હતો-પણ લાચાર હતો.

પરમ ભટ્ટાક' સિદ્ધરાજ મહારાજ સામે થવાની કોઈની તાકાત નહોતી-એના માર્ગમાં ડુલ વેરાતાં હતાં. સોરઠની સામાન્ય ધ્રુજ તો સિદ્ધરાજનાં વાવ તલાવોથી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ હતી. બાબરાની અહમુન વાતો તે ફરી ફરી કરતી હતી, છતાં રાણુક માટે સોરઠ કચવાતો હતો.

સાંભળતાં તે ધાક દેતા હતા. માણેરા બાળરાના નામે કારમી ચીસ નાખતો હતો.

પુત્રનું દુઃખ માતાથી સહુ જણું ન હતું. ત્રાસતી ત્રાસતી તે પાટણ તરફ ડગલાં માંડતી હતી. માણેરાને તે પાણી ચડાવતી હતી. શેતા પુત્રને તે કહેતી—

“ મા રો માણેરા, મા રો—કુળમાં કસંક લાગે છે. રા'ના દીકરા ! તું આવો પાક્યો ? ” એના હૃદયને એ વિચારે પરમ દુઃખ થતું હતું. માણેરા રા'ના દીકરો હતો—નાનો છતાં સોરઠના કોઈ વીર યોધા મામે તલવાર ફેરવી શકે તેવો હતો, પણ બાળરા ને સિદ્ધરાજ મહારાજના નામથી એ કંપતો હતો. રાણુકને સુજણું ન હતું—માણેરા કંઈથી છુટતો ન હતો—હૃદયની મહા મુંઝવણમાં તે કુખી હતી.

પાટણની વિજયી સેના માથે તે ઘસડાતી હતી. એ સમજતી હતી, સોરઠ છોડીને તે જશે તો સોરઠનું મોં સદાકાળ માટે કાળું બની રહેશે. માર્ગે એણે પથરનાં હૃદયો પીગળાવી નાખે તેવા વિશ્વાસ ક્યા—રા'નાં, ગઢનાં સ્મરણો સ્મરી સ્મરી તેણે દેવાની વેદના કવિતા રૂપે બહાર કાઢી. ગિરનારને અદ્વૈત થતો જોઈ તે કકળા ઉઠી—પોતે પાટણ તરફ જતી હતી તે પાટણ પર તેણે થાપ વર્ષાવ્યા—છતા તે જતી હતી પાટણપતિ સાથે—પાટણ તરફ. માણેરા બચે ને પોતે અજીત રહે તેવા ઉપાય શોધતી હતી.

વર્ધમાનપુરી આગળ પાટણની સેના થોબી. સિદ્ધરાજ મહારાજે ત્યાં નવો રાજગઢ બંધાવ્યો હતો. મહારાજના દર્શને ત્યાં રજવાડો એકઠો ઘર્યો. મહારાજ ધામધુમથી રાજગઢમાં પધાર્યા. નવા ગઢ ઉપર ચડી માતા મીનગદેવી સાથે રાણુકે સોરઠ દેશને નિરખ્યો. બોગાવો વહે જતો હતો. આ સોહામણો સોરઠ તજ તે જતી હતી—રા'ની રાણુક પાટણ જતી હતી. સોરઠ એથી લગ્નવાર્ધ મરશે—કદરૂપો બની જશે.

રાતે એણે નિશ્ચય કરી લીધો—જે નખખાઈ તેને ઘસડતી હતી તે તેણે ખંખેરી નાખી—માણેરા મરે તો ભલે મરે—તે સોરઠમૂમિની હદ ઓળંગશે નહિ.

ખીજે દિવસે નિયમ મુજબ મહારાજ રાણુકને મનાવવા આવ્યા. એ મહામુત્સદી ધીમે ધીમે રાણુકને કમાવતો હતો કે બધા અનર્થનું મૂળ રાણુક પોતે જ હતી. તેનાં રૂપ અને તેના ઉપરના સ્નેહે કરીને જ આ બધું બન્યું હતું. સિદ્ધરાજનો કરોડ દોષ નહતો. રાણુકની ધૂન પણ બદલાતી નહિ.

રાણુકે સિદ્ધરાજ આવતાં પૂર્ત જ કહ્યું—જમે તેવા દુરમનોપ સહવાસથી નમ્ર બને છે—

“ સિદ્ધરાજ ! હવે હદ યર્ષ—મને મારા રા’નું માથું આપી દે—હું અહીં સતી થઈશ. ”

“ સતી ! ” સિદ્ધરાજ હસ્યો.

“ હા—હું બોગાવાકડિ ચિતાએ ચડીશ. ”

“ કેમ ! રહી રહી વિચાર આવ્યો ? ” સિદ્ધરાજના કટાક્ષથી રાણુક પ્રજ્વળી ઊઠી.

“ પાટણુના ફર રાજ ! મોહમાં તને સત્ય સમજાવું નથી. રા’ જતાં મારે જીવવાનું નહોત—જીવતી રહી ખીજ લાગણીએ—”

“ કપી ? ” પાટણુપતિને આશા આવી.

“ માણેરાનાં આંસુ મને ઢસડે છે—ચુડાસમાનો વંશ રહે તો મારું, તેમ માનું હૃદય ધ્રુએ છે. ”

“ તો ભલે રહે—માણેરા મોટો ચતાં હું જીનાગદની માદી તેને આપીશ. ” સિદ્ધરાજે લાલચ આપી.

“ તો ઉદાર કહેવારો. જરા વધુ ઉદાર બનો—મને બોગાવા કાંઠે ચિતા ખડકાવી આપો. ” રાણુકે માગણી કરી.

“ અરે વાહ ! માણેરા જીવે-જીનાગદની ગાદીએ આવે તે ક્યારે બને ! એક જ સરતે—”

“ વગર સરતે આપો તે ઉદારતા. તમારી સરત હું સમજું છું, પણ રાણુક સોરઠની જૂમિ છોડશે નહિ—સરત ઉચ્ચારશે નહિ. ”

“ જોઈશું ! માણેરાને પૂછીશું. ” સિદ્ધરાજ મહારાજને માણેરાની બીકની ખબર હતી.

“ એ લાયક પણ મેં જતો કયો છે. ”

“ સાચું ! ” કંઈક તાજુબ થતા સિદ્ધરાજે પૂછ્યું

“ ખાત્રી કરો, માણેરા આ રહ્યો. ” રાણુકે માણેરાને બોલાવ્યો. તેણે માણેરાને છેવટ સમજાવી નિંદર બનાવ્યો હતો.

“ માણેરા ! બેટા ! તારા બાપ પાછળ જા-હું ચે ત્યાં જવાની છું. હર મા ! ”

માણેરાએ બહુ રૂદન કર્યું હતું—તે પણ માતાની વેદના સમજી દેડ બન્યો હતો. શિર ઝુકાવી સિદ્ધરાજ આગળ ઉભો.

“ સિદ્ધરાજ ! મારી લે—એક જ રૂંદે તું એની રોક ઉડાવી દે—મારે માટે એ પણ જોવા નિર્માણ હોય તો તે ઝટ કરી લે. ”

માણેરા રડ્યો નહિ—ડગ્યો નહિ. ઝુકેલા શિર પર ઝાટકો મારવાનું સામર્થ્ય સોલંકીની તલવારમાં હતું નહિ. સિદ્ધરાજ મહારાજે જરાયે ગુસ્સો બતાવ્યો નહિ. તે ગંભીર બની, કંઈ હસીને બોલ્યા :

“ ના, ના, દેવડી ! મને કુર મમજો છે ? નાનેરા અકબ્રાત મમ્મો—મોટાને તો મારો કરી રાખીશ. ”

“ હું વિચાર કરીશ, દેવી । ” તેટલું જ કહી સિદ્ધરાજ મહારાજ જતા રહ્યા.

સિદ્ધરાજ મહારાજને પ્રશ્ન વિકટ થતો ભાર્યો. ખીજે દિવસે તેમણે આગળ પ્રયાણ કરવાનો હુકમ દીધો. દીક્ષ કરવામાં તેમને ભ્રેષ્ઠ જણાયું. સોરઠની ભૂમિ જ કંઈક શાપીત હતી-એ ભૂમિ છોડ્યા વિના સલામતી ન હતી.

પ્રયાણ થતાં રાણુકને લેવા માતા આવ્યાં. રાણુકે પગલું ભર્યું નહિ-રાજમાતાએ પુત્રને મોકલ્યો.

સિદ્ધરાજ મહારાજ ડરાવવા આવ્યા-રાણુક ડગી નહિ.

“ રાણુક ! પાલખીમાં બેસો છો કે નહિ ? ” એમણે માણેરા સામું જોયું અને ભયંકર ગર્જના કરતા બોલ્યા:-

“ બોલાવું બાબરાને-” માણેરા હવે બદલાયો હતો તે જાણ્યો છતાં તેના ડરવા ઉપર અને રાણુકના માતૃપ્રેમ પર તેમણે મદાર ખાંધી. માણેરા થયેયો નહિ-રાણુક ડગી નહિ-સિદ્ધરાજ મહારાજે કુર પ્રયોગ આદર્યો-તેમણે વિચિત્ર અવાજ કયો.

રાક્ષસ ખડો થયો. તેને જોતાં માણેરા કંપ્યા વિના રહ્યો નહિ. રાણુકના તેજથી ખંચાતો હોય તેમ રાક્ષસ ઉભો.

“ પકડ માણેરાને. ”

પાકો નિશ્ચય છતાં માણેરા ડરી પાછો દડ્યો-રાણુકે તેને આગળ ધકેલ્યો.

“ દાર્નવ ! પકડી લે-હું પણ એ જ કહું છું-એ વચમાં નડે છે. ” રાણુકની આંખમાં ભયંકર તેજ હતું.

બાબરાએ માણેરાને ડોકથી પકડ્યો-માણેરાએ તીણી ચીસ નાખી. સિદ્ધરાજને આશા આવી.

“ એની ડોક મરડાવું ? ” રાક્ષસના સૂઢવાસમાં રાક્ષસ બનતા

સિદ્ધરાજે સતીને ડરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. રાણકે જરાએ ડગી નહિ. તે બોલીઃ
 “ વાહ ! સોલંકી ! ” સિદ્ધરાજે બાળરા સામે નજર કરી. રાક્ષસે
 વગર સમજે માણેરાને ડાક્યા પકડી અંદર ઉંચો કર્યો—માણેરા તરફડયો.

જયસિંહ મહારાજ કેટલ ડરાવવા માગતા હતા. પોતે રાક્ષસને
 બીન્ને હુકમ કરે તે પહેલાં કુર રાક્ષસનાં આંગળાં સહેજ ડોક પર
 ભીંસાઈ ગયાં—માણેરાના ડોળા નિકળી ગયા—જીભ બહાર નિકળી
 ગઈ—તરફડાટ અટકી ગયો. સિદ્ધરાજ મહારાજ કમકમ્યા, તેમણે જીભ
 પાડી—“ મૂકી દે. ” પણ હવે તે મોડું હતું. બાળરાની ઝડપ રાક્ષસી
 જ હતી. ગંભીર ઘેરા સાથે રાણકદેવી બોલીઃ “ બમ, સિદ્ધરાજ ! હવે
 કંઈ બાકી છે ?—રા’નું માથું આપી દે, નહિતર શાપું છું. ”

અંદર કંઈ ગરબડ ચાલે છે તે જાણતાં મીનગદેવી પાછાં આવ્યા.
 સિદ્ધરાજ કુર પ્રયોગના પરિણામથી કંઈ અંખવાઈ ગયા હતા—રાક્ષસ
 અસોપ ઘઈ ગયો હતો—માણેરા નીચે પડ્યો હતો—એમાં જીવ હતો નહિ.

બીજે દિવસે બોગાવાના કાઠિ માનવ મેદની નાખી હતી-‘ જય
અંબે’ની બુમોથી કાન ફાટી જતા હતા-વાજાંત્રો શરાણુકો વાગી
રહી હતી. બધે કંકુ ઉડતું હતું-મો સતીની આશિષ વાંચતું હતું.

સુખડની ચિતા ખડકાર્ધ હતી-ધુટા વાળ, કપાળે કંકુની આડ,
ઢેલ પર ચુંદડી ને બોળામાં રા’નું માથું લઈ રાણુક ચિતાએ ચડી હતી.

મધ્યાહ્ન પછીનો પ્રચળ સૂર્ય ધોમ તપતો હતો-તે પણ ચંબીને
પોતાના સઘળા તેજથી સોરઠના સતીને ધારી ધારી જોતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ નમતા શિરે નજીક ઉભો હતો-એ પણ
સતીનાં મત જોતો હતો.

“ સતી! સ્વયંભૂ અગ્નિ પ્રગટાવો !” હજીયે તે સતીને કસતો હતો.

રાણુકે સૂર્ય સામે જોયું-હાથ જોડી અગ્નિની આરાધના કરી.

ચારે દિશાએથી ઉના ઉના બાળી નાખે તેવા વાયુ વાયા.

એ વાયુમાં જાણે અગ્નિની જ્વાળાઓ ભરી હતી. ચિતાને તે
શ્પર્શે તે પહેલાં સતીએ કહ્યું-

“ સિદ્ધરાજ ! રાણુક પાછળની તારી લાવના સાચી જ હોય
તો રા’ની સાથે ચિતામાં આવી બળ. આ ભવે રા’ની રહી-આવતા
ભવે તું મને પામીશ. ” સતીએ સિદ્ધરાજની છેલ્લી કસોટી કરી.
રાણુક અચકાઈ સિદ્ધરાજ મહારાજે હાથ જોડ્યા-

“તો જીવતો રહે ને ભવ બહુ માણુજે. મારા રાત્રી હણ્યો તે માટે સાપતી નથી-પણ મારા પુત્રોને હણ્યા માટે સાપું છું કે તું અપુત્ર મરજો-”

મતીએ દષ્ટિ રા' તરફ વાળી લીધી-સિદ્ધરાજ જોઈ રહ્યો-એકાએક ફરીથી અભિજરતા પ્રચંડ વાયુ વાયા-અને જાણે સતીના પગના અંશુકામાંથી પ્રગટતી હોય તેમ અભિજ્વાલા લબૂધી.

‘જય અંબે’ ને વાજંત્રોના નાદે આકાશ ગાજી ઉઠ્યું.

બોગાવા કઠિ સોરઠની સતી જળી ગઈ-પાટણનો સિદ્ધરાજ મોત્રંકી ઉભો ઉભો જોઈ રહ્યો.

એની ભરમ પર સુંદર દેવાલય બાંધવાના હુકમો આપી તે પાટણ તરફ ચાલ્યો ગયો. તે સોરઠને જીતી ગયો હતો, પણ સોરઠને મન અવુદ્ધ હઈ હતો-કારણ સોરઠની મતી સોરઠમાં જ રહી હતી.

*

બોગાવા કઠિ હજીયે હિના હિના વાયુ વાય છે. બોગાવાનાં જળ સુકાઈ ગયાં છે. બોગાવાનો કિનારોય ફરો ગયો છે.

રાણુકની દહેરી ઉભી છે. એના ધુમ્મટની બાંધણી સુંદર છે-જોનારને આકર્ષે છે.

વહવાણની પ્રજા સતીની માનતાઓ રાખે છે. રાજરાણીઓએ નિર્મિત દિવસે પૂજવા આવે છે. મધ્યકાલીન યુગની ભાવનાઓ જગાડતી એ દહેરીમાં રાણુક બિરાજે છે.

એ દહેરી પર સોરઠના અપ્રતિમ સૌર્યની પ્રતિમા જેવા રા' જોગારના અને ગુજરાતના અપૂર્વ ગૌરવની મૂર્તિ જેવા સિદ્ધરાજ સોલંકીના અનન્ત પડછાયાઓ પથરાયેલા છે.

કલ્પાજીવન

યાને

હીરા ભાગોળ

૩ રૂમાળ પૂરો થયો અને એના ગમનચુંબી શિખરોએ સિદ્ધરાજની કીર્તિ ચોમેર પોકારી; પરંતુ સિદ્ધરાજનું હૃદય હસ્યું નહિ.

આતમુદ્ધર્ત વખતે જોપીએ જાખેલી જાવી વાણી એના મનમાંથી ખસતી નહિ. શતકે એ શતકમાં તો રૂમાળ તૂટશે એ વિચારે એને હડી બેચેની રહેતી. રૂમાળ જશે અને એનું નામ રાખનાર યોગ્ય સ્મારક નહિ રહે એમ એને થયા કરતું, તેથી કોઈ બીજું કશાનું સુંદર કામ બંધાવવાનું એણે નક્કી કર્યું હતું; અને હીરાધર નામનો એક કલાકર, જે રૂમાળ બાંધનાર ગંગાધરનો ભત્રીજો હતો તેને, એનું કાતરકામ જોઈ, નજરમાં રાખ્યો હતો.

એ અરસામાં ગુજરાતની દક્ષિણે લાટ પ્રદેશમાં યુદ્ધ ચર ચડ્યું અને સામ્રાજ્યની સત્તા બેસાડવા સિદ્ધરાજ જાતે સૈન્ય લઈ ગયો. એણે શત્રુઓને હરાવ્યા ને પોતાની હાક વગાડી, વ્યવસ્થા કરી પાછા

‘કરતાં એને જણાયું’ કે વડોદરાની પેલી પાર મજબુત કિલ્લાઓની જરૂર હતી, જે સરહદની રક્ષા કરવામાં કામ આવે. એણે વિચાર કરી દર્શવતી અને ઝીંઝુવાડા પસંદ કર્યા અને દેશ પરદેશથી કારીગરો તેડાવી દેવદત્ત નામના એક પ્રખ્યાત કલાકરને દર્શવતીનો કિલ્લો બાંધવાનું કામ સોંપ્યું. હીરાધર એને યાદ આવ્યો, એને પણ તેડાવ્યો અને દેવદત્તને ખાસ લલામણુ કરી, એના કાતરકામનો લાભ લેવાની આશા કરી. મિલ્કરાજે હસીને કહ્યું, “હીરાધર ! તારા પૂર્વજોએ તો પૃથ્વીપર દેવીકલા ઉતારી છે, તારા હાથે છું એવું ઉપગ્રવ કે આ મૃત્યુસોકમાં અપૂર્વ ગણાય અને અમર થાય. કેમ બનશે ને ? ”

“બનશે, મહારાજ !” હીરાધરે શ્રદ્ધાથી હા પાડી. સિલ્કરાજને શ્રદ્ધા ઉપજી. બનતી ત્વરાએ કામ થવું જોઈએ એટલું જ બોલ્યો.

સિલ્કરાજ છુકમો આપી પાટણુ ગયો. દર્શવતીનો કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. દેવદત્ત અને હીરાધરે મળી યોજના તૈયાર કરી. કોટ સહજ લાંબ ચતુષ્કોણ રાખવામાં આવ્યો. ચારે તરફ ચાર લાંબ દરવાજા રાખવામાં આવ્યા હતા. કોટની અંદર કોટ હતો અને દારની અંદર અંતરદાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ખરી કલા અને સૌંદર્ય આ અંતરદારો અને ગોખો ઉપર ખર્ચવાનાં હતાં. સજ્જાયાતે માન આપી કામ ઝડપથી લેવાવા માંડ્યું. મંગીન સિલાઓથી કોટ ચણાવા માંડ્યો. એની પહોળાઈએ દીર્ઘ કરી નાંખે એવી હતી. અસંખ્ય માણસો કામ કરી રહ્યાં હતાં. આથી દર્શવતી એક ઉલોગ અને ઉત્સાહની

બાળુએ એકદમ શ્વેત જણાતા ઉંચી જાતના પર્યાર-મોટી શિલાઓ
જુદી મૂકેલી જોવામાં આવતી હતી. એ શિલાઓ પર એક જ કારી-
ગરનાં ટાંકણાં કામ કરવાનાં હતાં અને એ ટાંકણાંથી કારાયેલી
ભાગ્યશાળી કલાકૃતિઓથી પૂર્વ દરવાજો આજોયે બાંધવાનો હતો.
મિદરાજને ખુશ કરી નાખના કારીગર એનો જીવ નિર્જીવ જણાતા
પર્યારમાં રેડવાનો હતો.

હીરાધર શરીરે મજબુત પણ કોમળ હતો. ઉમ્મર તો ત્રીસ
પાંત્રીસની જ હતી-યુવાનીના એને અભિલાષ હતા. પ્રખ્યાત કાકાની
તાલીમ લઈ એણે કાતરકળા જીજ વખતમાં જ હાથ કરી હતી. એ
૩૫ થડતો ત્યારે જીવ જ મૂકેલો બાકી રહેતો. મુજરાતમાં એની જોડ
જડવી મુશ્કેલ હતી. સૌ કોઈ એની હરીશર્ષમાં ઉતરવા ના પાડતું.
એ કોઈથી ગાંજયો જાય એવો નહતો, પણ એનામાં એક હોય હતો.
સંજોગોનું ખાસ કપાણુ ન હોય ત્યારે કામ કરવા એ પ્રવૃત્ત થતો
નહિ. પ્રમાદ એના ઉપર ચડી બેસતો અને કોઈ મોટી સુંવાળી શિલા-
પર ચઢાઈ નાખી, બીજી શિલાનું આશીકું કરી, વૃક્ષની છાયામાં
કલાની કલ્પનાઓ ધડતો, કલાકોના કલાક એ બેસી રહેતો અથવા
તો મન માથે કંઈક ઝીણું ઝીણું ગાતો ને પોતાના ગાયનની ધૂનમાં
દુનિયાને ભૂલી જતો. એના પ્રમાદ અને વિચારોની પરંપરામાંથી
જન્મત કરી શકે તેવી કોઈ ચીજ હોય તો તે સંગીત. એની પત્ની
એ જાણતી હતી અને બ્યારે એના તરફ દુર્લક્ષ થતું ત્યારે અદસ્ત રહી
સિતારપર અંગુલિ ફેરવી ગાતી એટલે કલાકર એ શોધવા ઉઠતો.
પાકોશમાં રહેલું આ કલાકરનું નાનું કુટુંબ મૌને પ્રિય ચપુ હતું પણ
કંઈક વિચિત્ર લાગતું. એમના જીવનના સંસ્કાર તેઓ સમજી શકતાં નહિ.

મંદિવામાં એના પ્રમાદને ચોકનાર કોઈ હતું નહિ. કેટલાક
મંદિવા કામ કરે થયે પહોં જવા છે. બીજા દરવાજાના પર્યારે એક

પછી એક તૈયાર થતા જાય છે, જ્યારે હીરાધરના પથ્થરો હજી મલામત અખંડ પડ્યા છે. એક મોટા લીમડા નીચે સિલા પર પથારી કરી હંમેશની માફક વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો તે એક દિવસ નમતા પહોરે બેઠો છે. સામે ચત્તી ટાંકણાંની કીટકીટ એના કણને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. એવામાં દેવદત્ત કામ જોવા નિમિત્તે આવી પહોંચ્યા.

દેવદત્ત એકે વયોવૃદ્ધ દક્ષ શિષ્યકાર હતા. કિલ્લાઓ બાંધવાનો એમનો ખામ અનુભવ હતો. એમણે દક્ષિણમાં ધણા વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. કેટલાયે મજબુત હેરત પમાડે તેવા કિલ્લાઓ એમણે બાંધ્યા હતા. અમને પોતાની શક્તિનો જરા મર્વ હતો. યુવાનો તરફ એમની મહાનુભૂતિ હતી. એનું કારણ એ હતું કે એમનો આશાજનક પુત્ર ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યો હતો અને પરિણામે એ ઉંમરના બધા યુવાનો આ વૃદ્ધ પુરુષની પ્રીતિનું પાત્ર થતા. હીરાધર તેથી જ કંઈ પણ દમ્બ વિના પોતાનું કામ કરી શકતો હતો.

દેવદત્તે હીરાધરને છેટેથી જોયો, હસ્યા અને સીધા જ માંડવામાં દમ્બ થયા. કામ કરનારાઓના હાથમાં નવું જળ આવ્યું. ટાંકણાંની અવાજ વધી પડ્યો. દેવદત્તે અહીં તહીં ફરી જોયું, સંતોષ પામ્યા અને બાલુમાંથી બહાર નિકળતા પેલા શ્વેત પથ્થરો દીઠા. “કેમ આ બધા એક તરફ ગોઠવ્યા છે ?” એણે એક કારીગરને પુછ્યું.

“એ હીરાધરજીના હાથે કોરાવાના છે, દાદા !” કારીગરે જવાબ આપ્યો.

“ક્યારે કોરશે ? હજી શરૂ નથી કર્યું ?”

કારીગર કંઈ બોલ્યો નહિ. દેવદત્ત હીરાધર તરફ ગયો. હીરાધરે દેવદત્તને દેખ્યા ને કંઈક આશ્ચર્ય પામતો વિનયથી ઉભો થયો.

“પધારો.” એણે આસન આપ્યું.

“ હીરાધર ! કામ તો ઠીક લેવાય છે. જોખ નીચેનાં કમળ મને બહુ ગમ્યાં. ” દેવદત્તે સંતોષ જાહેર કર્યો. હીરાધરને ઠીક લાગ્યું.

“ હીરાધર ! પેલા પથ્થરોનું શું ધાધું છે ? ” એણે આંગળાથી બતાવ્યા.

“ ખરે કામ તો એ ઉપર કરવું છે, દેવ ! ”

“ એમ કે ? ”

“ હા ! પૂર્વદ્વાર મારે હાથે ફેરવા માણું છું—અખોયે. ”

“ કેટલાં વર્ષ લેશો ? ”

“ કેટલાં વર્ષ કેમ ? દેવ ! મહારાજ પમારે તે પહેલાં તૈયાર થવો જોઈએ. ”

“ તો તો તમારે કામ શરૂ કરવું જોઈએ. રાજાજી તો ધાર્યા કરતાં વહેલાં આવે-પોતે બહુ ધનિજાર છે. ”

“ કરીશ, દેવ ! વહેલા આવે તેમ લાગશે તો વહેલું પુરું કરીશ. ”

“ પણ ક્યારે ? હીરાધર ! આ કરતાં કેટલો વખત જોઈએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. મહારાજ આવે ને તમારું કેમલું ન હોય તો કેલું ખરાબ લાગે ? રાજા, વાજાં ને વાંદરાં એમનો વિશ્વાસ નહિ. આગસ કરવી એ ઠીક ન કહેવાય. ”

“ વિચારમાં છું, દેવ ! ”

“ વિચાર તે કેટલા ? ”

“ હજી હું કાતરણી વિચારમાં પૂરી કરી નથી રહ્યો. ”

“ અરે ! તમે તો ગાંડા છો. ખરા કારીગરને તે વિચાર શાના ? ઓળખ હાથમાં લે ને કલા ઘડાવા માડે, સાચો લેખક જેમ કલમ હાથમાં લે ને સાહિત્ય ઝરી ચાલે તેમ. ”

“ સાચું, પણ વિચારવાની તૈયારી હોવી જોઈએ—કાર્ય વિચાર-માંથી પ્રગટે, કલાને પ્રેરણા પ્રેરે, પણ કલ્પના હોવી જોઈએ, દેવ ! ”

પછી દેવદત્તે વડીલપણના દાંધે હીરાધરને પ્રમાદ દૂર કરવાની સલાહ આપી. તે ગંભીર થઈ બોલ્યા, “ હીરાધર ! મેં ઘણા કલાકરો જોયા છે. જ્યાં જ્યાં મેં ખરું તેજ જોયું છે ત્યાં ત્યાં સાથે સાથે એક અનિવાર્ય દોષ જોયો છે. જેના હાથ પર સિદ્ધિ બેઠી છે એના શરીરમાં પ્રમાદનું રાજ્ય જોયું છે, પ્રબળ શુદ્ધિ અને અસાધારણ જન્મસિદ્ધ શક્તિ ને અતિ આળસ અને બેપરવાઈ સાથે રહેવા જ જાયે નિર્માયાં હોય એમ મને જણાયું છે. મારો શિવદત્ત—તમારી જ ઉમ્મરનો હતો. એટલો શુદ્ધિશાળી—એવો સમર્થ પણ એવો જ આગસુ ! તમે પણ એવા જ છો હીરાધર ! બીજાં મેં ઘણા દાખલા જોયા છે. ”

શિવદત્ત યાદ આવતાં ડોસાની આંખ સજળ બની. સહેજ અટકી એ બોલ્યો : “ હીરાધર ! મારે ઘેર આવજો—મારા શિવદત્તનું કામ બતાવીશ—તમે જોજો તો ખરા, કલાકર થું કરી શકે છે. કામ અધુરું જ રહ્યું પણ...” દેવદત્ત આગળ બોલી શક્યો નહિ.

હીરાધરને દેવદત્તની વાતમાં રસ પડ્યો અને દયાએ ઉપજી. “ આવીશ ! દેવ—જરૂર આવીશ—શિવ ! શિવ ! જીવાનીમાં જ દેવલોક થયા ! ”

“ હા, ભાઈ ! અસ્થાય એ આજસની માફક ચતુર માણસને નશીબે લખાયું જ હોય છે ને ? ”

“ એમ તો શું દેવ ! આપ ક્યાં જેવા તેવા કલાકર છો, આપને મીતરે પૂરાં થયાં હશે—અને એ ઉમ્મરમાં ફેટલું ફેટલું માધું દશે જેનો ખ્યાલે અમને ન આવે. ”

પછી તો દેવદત્તે પોતાના ભૂત જીવનનાં પ્રકરણ ઉઠાવ્યાં—પુવાન કારીગર સાંભળી રહ્યો, એને ધણું જાણવાનું મળ્યું—એનું હૃદયે બીનું બન્યું, સંખ્યા થતાં સૌ વેરાવા, દેવદત્તે જૂઠા પડતાં કહ્યું, “ હીરાધર ! આવજો, હેં, શિવદત્તની કારીગરી તો જોજો, અને એતણું છું—પેવા પથ્થરો હવે ત્યાં પડી ન રહેવા જોઈએ—નહિતર પસ્તાઈસ. ”

હીરાધર ઘેર ગયો, આજે તે વિચારમાં હતો, રાજની માફક ધર તરફ વળતાં જે ત્વરા ને આનંદ એનામાં જણાતાં તે આજે જરા દબાયેલાં હતાં, એની પત્ની સુધના, આજક વિચારને રમાડતી, રાહ જોતી ઉભી હતી, એની ચાર વર્ષની બાળકી કેતકી એને દેખી દોડતી આવી અને જાણે ખાસ વાત કહેવાની હોય તેમ એને વળગી ખેલી :

“ બાપુ ! મારે તમારું કામ છે ? ”

“ શું ? ”

“ મારી રાણી માટે પાલખી જોઈએ છે તે બનાવી આપો. ”
કેતકી માટે હીરાધરે એક નાની પુતળા બનાવી હતી જેને એ તવાં વસ્ત્રો પહેરાવી રમાડતી, આજ બપોરે વિચાર આવતાં એને પાલખીમાં બેસાડી ફેરવવાનું મન થયું હતું અને તેથી રાહ જોઈ ખેડી હતી, હીરાધર આજસુ હતો પણ બાળકો તાકીદ કરી એની પાસેથી કામ લેતાં, કેતકીને તેથી શ્રદ્ધા જ હતી.

“ ના—નહિ ચાલે. ” કેતકી એમ માને તેવી નહોતી તેણે આગ્રહથી કહ્યું.

“ મારે બહુ કામ છે જો કેતકી ! હું કહું છું મારે કામ છે. ” કેતકી હાથ જાલી એને અટકાવી ઉભી હતી તેને દૂર કરી આગળ ચાલવા માંડ્યો.

કેતકી વળી બોલી. “ બાપુ ! ક્યાં કામ છે ? હું કાલે જ માડવે આવી હતી. તમે તો પેલા લીમડા નીચે બેસી રહ્યા હતા ને કહેતા હતા કે પવન મારે આવે છે.—બાપુ ! તમારે ક્યાં કામ છે તે વળી ? મારે પાપખી જોઈએ ! ” કેતકી રીસાવા માંડી. કેતકીના શબ્દોથી હીરાધરને ચમક લાગી. નાની બાળકી પણ મમજી મર્મ કે એ બેસી રહેતો હતો. એ હસ્યો ને બોલ્યો, “ જો કાલે આવજો માડવે ને જોજો કે હું બેસી રહ્યો છું ? ” સુધનાને આજ પતિમાં કંઈક ફેરફાર થયો લાગ્યો. એણે મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું, “ કંઈ બહુ ચાક્યા છો ? ” પ્રશ્ન બોળાંભાવે પૂછાયો હતો—પણ પતિ વધારે ચમક્યો.

“ હા, બહુ ચાક્યો છું—બેસી બેસી થાકી ગયો. તું પણ પછી ડીક દાણો મારે છે ! ”

“ ના, ના, મારા સમ મને ખજાર નથી. તમારે તું કામ કરવાનું નથી હોતું ? ” હીરાધરને આજ વાત કરવી ગમી નહિ.

એણે કહ્યું : “ મને જમવા આપો—મારે દેવદત્તજીને ઘેર જવું છે ”

“ હવે તો સવારે જ જઈશ.” એણે વિચાર માંડી વાળ્યો.

સુધનાએ પછી ક્યો ક્યો બધી વાત કાઢી લીધી અને હેતયી પતિને પગે હાથ મૂકી બોલી. “ જુઓ, ખોટું તો નહિ લગાડોને-મને તો દેવદત્તજીનું કહેવું વ્યાજબી લાગે છે. રાજાજીનું ધાન ખાઈએ અને કામ ન કરીએ તો પ્રભુના ગુનેહાર થઈએ. અને આમ, યામ છે-યામ છે ત્યાં વખતમર પૂર્વધાર પૂરો ન થયો તો ફળેલી તમારી થાય, ખીજાને શું ? એટલે તમને કાણ ખરું કહે ? માટે જો મારું માનતા હો તો કાલથી શરૂ કરો-ગમે તો થોડું થોડું. પછી રાત દિવસ દબાણને લીધે કામમા કુખી જશો ને મારી સાથે વાતે નહિ કરો. એ મારાથી સહન નહિ થાય-હું તમને ખરું કહું છું. મારી અવગણના કરી પથ્થરની પૂતળીમાં એકચિત્ત થઈ જાઓ છો એ મને નથી ગમણું. ” હીરાધરને ગળે વાત હતરી-એ દરથો. એનો નિશ્ચય થઈ ગયો અને નિશ્ચય થતાં શાન્તિથી હંધી ગયો.

ખીજે દિવસે પ્રભાતે વહેલો તૈમાર થઈ દેવદત્તને ઘેર ગયો. દવદત્તે મંલાજથી ઢાંકી રાખેલી પુત્રની કથાકૃતિ બતાવી. શિવદત્તે એક ગુલાખી રંગના પથ્થરમાંથી ગુલાખનો એક કોરી કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. અર્ધા ઉપર એક કોરાર્ધ ગયો હતો. ચડ-ડાળીઓ-ડાંખળીઓ પછો-કળીઓ-પુખો આખેદુખ જેવાં કુદરતમાં માલમ પડે છે તેવાં પથ્થરમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હતાં. બાળુમાં એક અતિ લાવણ્યવતી મધુર સ્મિત કરતી બાળા જાળ સાથે પુખ્ત ચુંટતી હિલી રાખી હતી-જાણે સજીવ હોય. અત્યારે આ કદપણું એ અતિરાયોક્તિ બારેણું લાગે છે, પણ શિવદત્તે અખૂટ ધીરજથી તે સાધ્યું હતું. એક અધૂરો હતો પણ જે ચણું હતું તે કલાકરની અપૂર્વ શક્તિ ને ધીરજ સાબીત કરવા પૂરણ હતું. હીરાધર તો પ્રથમ હેતક જ ખાઈ ગયો. પથ્થરમાંથી આવી છૂટી છૂટી ડાળીઓ ને પછો-શી રીતે ધડાપ દશે.

તે સમજી પણ શક્યો નહિ. એણે બારીક દૃષ્ટિથી જોયું. કામ ખચિત ટાંકણાથી જ કોરેલું હતું—યુક્તિ કે જાદુ ન હતું. એના દિલમાં 'કંઈ કંઈ ચર્ચ' ગયું—એની આંખમાં એક આંસુ આવ્યું. એ બોલ્યો, “ દાદા ! દુનિયામાં શું નથી બનતું, એ કળાનું એ મૂલ્ય છે. આ શિવદત્ત જીવ્યા હોત તો શું ન કરી શકત ? આટલું કામ કરતાં એમણે કેટલો વખત લીધેલો ? અને આ ભાવનિતરતું સૈદ્ધ્ય પ્રગટાવવાનો વિચાર એમને ક્યાંથી આવ્યો ? ”

“ એક વરસ, હીરાધર ! અને પ્રેરણા તો એક મીઠા પણ કરુણ પ્રસંગમાંથી તેને મળી એમ હું માનું છું. યુવાન હૃદયોનો પ્રેમ, રસિકતા ને સૈદ્ધ્યનો અંત શું કરુણ જ હશે ! ”

“ બહુ વખત ન કહેવાય, દેવ ! આ કૃતિ તો વર્ષો સુધી મથતયે કાણુ કરી શકે તેમ છે ? અરે ? ધાયું હોત તો ત્રીસ વર્ષમાંયે એ શું ન કરી શકત ? ” હીરાધરને વખતની કિંમત સમજવા લાગી. તેણે મીઠો કરુણ પ્રસંગ પૂછ્યો. દેવદત્તે દક્ષિણના મરદારની પુત્રીની—તેની પુષ્પો વિણુવાની ટેવની—શિવદત્ત સાથેની મેત્રીની ને અકાળ મૃત્યુની વાત કહીને ઉમેયું, —“ તેથી જ તને ટોકું છું, હીરાધર ! પ્રભુએ જે કંઈ આપ્યું હોય તેનો જને તેટલો સદુપયોગ આ જગતના હિતમાં કરી લેવો એનું નામ જીવનની સફળતા. માણસના અભિવાષ પર મૃત્યુનો ફટકો એકાએક ક્યારે પડે છે એ કાણુ કહી શકે છે ? ” દેવદત્તની આંખ વગી સજળ બની ગઈ. એ કંઈક યાદ આવતાં બોલ્યા, “ હીરાધર ! આ અધુરી કૃતિનીયે કદર થાય છે. રાજમહારાજનો વિરમિત ચર્ચ હજારો રૂપિયા આપી લેવા રાજ છે—હું નથી વેચતો. એ તો મારું શિવદત્તનું મંભારણું છે. હવે તો કોઈને જતાવતોયે નથી—ફક્ત કોઈ કારીગરના પુત્ર સિવાય ક્યાની ખરી કદર તો કલાકર જ કરી શકે. ” હીરાધરે ફરી કૃતિ નિરખી લીધી—એના હૃદયમાં નની

આવવા લાગ્યો. “ અહાહા ! કેટલું અલૌકિક ! શું શોભા ! ધન્ય છે હોરાધર તારી કરીગરીને ! ” મૌ કાઈને આ જ લાગણી હતી.

એવામાં પાટણપતિના સજ્જન આવી. સિદ્ધરાજ મહારાજ ફરી સ્વારીએ નીકળ્યા છે અને થોડા વખતમાં દર્ભવતીને કિલ્લો તૈયાર થયેલો જોવા આવી પહોંચ્યો. એકદ મહિનો બાકી હતો. હજી તો છેલ્લી અંતરદ્વારની મુખ્ય કમાન કેરાવી બાંધે હતી. હોરાધર બાંધ ચડાવી બમણી ઝડપથી કામ કરવા માંડ્યું—એની કસાની પરિસીમા તો એને એમાં બતાવવી હતી.

સિદ્ધરાજ મહારાજના આગમને આગસે દિવસે સંધ્યાકાળે એણે મહા મુસ્કેલીએ કમાન પૂરી કરી દ્વારપર ચડાવી. ભારતવર્ષમાં જોની જોડ ન મળે એવી અદ્ભુત દ્વારશોભા ખડી થઈ. દેવદત્તનું હૃદય હરખી ગયું. “ શાબાસ ! હોરાધર ખૂબ કરી. મેં બહુયે કિલ્લા જોયા અને બાંધ્યા પણ આની તોલે નહિ. આ કિલ્લો મારું-તારું-નામ રાખશે-મારું જીવન સાર્થક થયું. ”

ખીજે દિવસે મિદ્ધરાજ લખ્ય રસાલા સાથે ત્વરિત વેગે આવી પહોંચ્યો. પાટણ દૂર હોવાથી લાચારીથી અત્યાર સુધી કુતુહલ વૃત્તિ તેણે રોકી રાખી હતી. દૂર દૂરથી એણે કિલ્લાના કાંમરા જોયા અને એ અધીરો બન્યો. મહાજનોએ, પ્રજાજનોએ અને દેવદત્ત વિગેરે રાજપુરુષોએ મહારાજને ઘણાં ઘણા માન આપી સત્કાર્યા.

રાંજને પ્રથમ કાર્ય કિલ્લો જોવાનું હતું. રાજને આશ્ચર્યમાં નાખતા દેવદત્તે પૂર્વ દરવાજાએ છેલ્લો બતાવવાનું રાખ્યું—દક્ષિણ દરવાજાથી શરૂઆત કરી. રાજ એ બાધણી જોઈ સંતોષ પામ્યો. પછી વડોદરા તરફનો દરવાજો જોયો. એ જ નમૂનો, કેટલીક કમાનો બાકી હતી. અહીં વિશેષતામાં રાજએ જુરજો તપાસ્યા અને એની મજબુતાઈ જોઈ ખુશ થયો. મંડળ આગળ વધ્યું. રાજ ઘડીકમાં સુંદર શહેર તરફ

નજર ફેંકતો. ઘડીકમાં બહાર જંગલ નિરખતો, ઘડીકમાં દેવદત્ત અને મહાજનો સાથે આનંદમાં વાતો કરતો, ઘડીકમાં અટકી કિલ્લા વિશે કંઈક પૂછતો આગળ આવ્યો. પછી ઉત્તર તરફનો દરવાજો આવ્યો. કોથુ જાણે રાથી આ દરવાજાની યોજના સમાન છતાં વધારે મોહક લાગતી હતી. અંતર્દ્વારમાં પૂતળીઓ ગોઠવવામાં આવી હતી જે મશ્વર સૌંદર્યની પ્રતિમાઓ લાગતી રાજાની પ્રમન્નતા વધી પડી. “આ તરફ કયું શહેર આવ્યું ?” એણે પૂછ્યું.

“ચાંપાનેર, મહારાજ ।” દેવદત્તે જવાબ આપ્યો.

“ચાંપાનેર-એ તો કલાનું કેન્દ્રસ્થાન । આ દ્વારમાં કલા વધારે ખીચે એ સ્વાભાવિક છે. ” ચાંપાનેર યાદ આવતાં રાજાને હીરાધર માંભર્યો. તેણે તુર્ત જ પૂછ્યું, “દેવદત્ત । હીરાધર ક્યાં ? ભણું હશે તો એણે જ આ દ્વાર પર પક્ષપાત કર્યો હશે. ” એ હસ્યો.

“ આ શું ? આ દૂધ કરતણિ વધારે ઉઝાશ શી ? મધ્યાનના પ્રકાશને લીધે કે પથરની જાતજ જુદી દરો ? ” રાજાએ મિંદદાર જોયું, બહારનો ભવ્ય દાર જોયો, અંતર ગર્ભ જોઈ વળ્યો, ગોખની ઝીણી કારીગરી તપાસી. કુલો, વેલાઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રસંગચિત્રો સ્વચ્છ અને બારીકાઈથી એવાં આગેદુગ્ધ કારેલાં કે ઉપરની રૂંવાટીએ જુદી જણાય. અને બધી યોજના એટલી સપ્રમાણ કે કદા મવં છાયેલી લાગે. રાજા સૌંદર્યના ઘેનમાં પરવશ બનવા લાગ્યો, આગ વધી સ્તંભો ને કુંભીયો જોઈ. ગોખ જોયા અને છેલ્લે પેલી કમા જોઈ, એ તો અવાક જ થઈ ગયો. કમાન તે કેવી ? ઉપર જાણે સાઃ મોતીની સેરો ઝુલતી હોય, કુદરતી વેલ વિંટાઈ ઢાંકી હોય, અ મરોડદાર એવી કે કવિની કલ્પનાએ કાવ્યરૂપ બની મૂર્તિરૂપ લી હોય. રાજા કેટલીક ઠાણુ તો ઘેનમાં સ્તબ્ધ બની ગયો. પછી પોતા અંતરની ઉંઠમાં ઉંડી અંતરવૃત્તિ મંતોવાઈ હોય તેમ અતિ પ્રમ- મુખમુદ્રા કરી જોલ્યો, “ દેવદત્ત ! ધન્ય છે. તમે મારી આરાને સમજી પૂરતું માન આપ્યું છે. આ કોણે કારી ? ”

દેવદત્ત માધાત્મ્ય રીતે માન જતું કરતા નહિ પરંતુ આ પ્રમ- હીરાધર ઉપરની મમતાથી સ્પષ્ટ જોલ્યા, “ અમારી કરજ બખ્તવી મહારાજ ! એ બધું માન હીરાધરને ધટે છે. ”

“ એકલા હાથે બધું ઉપજાવ્યું ? ”

“ હા, મહારાજ ! આપની ખાસ મૂલ્યના હતી તેથી આપને પ્રસન્ન કરવા અદ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.”

“ અદ્ય પ્રયત્ન ! આથી વધારે સુંદર પ્રયત્ન કોણ કરી શકે તેમ છે ? ” રાજાને એકસ થયું હતું કે આથી સુંદર કામ ક્યાંય થઈ શકવાનું નથી અને એનું નામ અનંત કાળના પથર પર કોતરાર્થ ચૂક્યું હતું. હીરાધર કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“ હીરાધર ! આવી કમાનની જોડ શું હોઈ શકે ? ”

“ એ તો કેવી રીતે કહી શકાય મહારાજ ! પૃથ્વી વિશાળ છે— કેવાએ કલાકરો ખડા હશે. ” હીરાધરને સિદ્ધત્ત યાદ આવ્યો અને તેથી રાજા જે જવાબ માગતો હતો તે આપી શક્યો નહિ. રાજાને આ વિનય ન ગમ્યો.

“ પરંતુ હીરાધર ! भारी ખાત્રી છે કે આવી રચના તો કોઈની કશ્પનામયિ આવી શકે નહિ. તે તારો જીવ આ કમાનમાં રેડયો છે તે હું જોઈ શકું છું. આથી વધારે સુંદર હવે તું ઉપજાવી શકે જ નહિ. કારણ સંપૂર્ણ કલાકૃતિ કલાકર જીંદગીમાં એકજ વાર આપી શકે છે.” હીરાધર ચૂપ જ રહ્યો, અને રાજા ફરી કમાન નિરખવામાં ગુંધાયો.

“ હીરાધર ! આથી સુંદર કમાન તું જાંધી શકે જશે ! ”

હીરાધર આ પ્રશ્નથી સહેજ ખંચાયો. પણ કાંઈ બોલાવતું હોય તેમ પ્રેરણા બોલ્યો, “ કલ્પ જાંધી શકું, મહારાજ ! વધારે પ્રબળ પ્રેરણા, વધારે અનૂકૂળતા ને ચિતાગ્રતા ને પ્રસન્નનું દબાણ કલા વધારે સુંદર બનાવી શકે. કલા ચૈતન્યમય છે. મહારાજ ! પ્રતિક્ષણે પ્રગતિ કરે છે અને કંઈ ક્ષણે પ્રેરણા ફેટલું ઉપજાવી શકે તે કાણ કહી શકે ! ” હીરાધર બોલ્યો તો જશે પણ રાજના મુખ પર હવાતાં વાદળથી ગભરાયો. અને રાજના મુખ પર ખચિત અભયથી ઉપજાવે તેવું પરિવર્તન થયું હતું. એક ક્ષણ પહેલાં ખુશ થયેલો રાજ જાણે મહા સંકટમાં આવી ગયો હોય--જાણે પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ ગુમાવવાની અણી પર હોય તેમ બચ્ચ બની કંઈક કોધને વચ થતો હતો.

છે તે રાજા જોઈ મયો અને તુર્ત જ ક્રોધ દબાવી ખડખડ હમી પડ્યો. મુત્સદીઓના સહવાસથી એ પણ પડ્યો બન્યો હતો.

“ શાઆસ છે, હીરાધર ! હું તો તારી પરીક્ષા કરતો હતો કે તું સત્ય બોલી શકે છે કે નહિ. તારી શક્તિ વધશે તો હું વધારે પ્રસંગ પાડીશ. આ અપૂર્વ દાર જે તે બાંધ્યું છે તે સિદ્ધદાર તરીકે ઓળખાશે. ” એમ કહી સિદ્ધરાજે ફરી મંત્રોષ બહાર કર્યો. દેવદત્તને ખીજ દારોએ પણ આવી જ કમાનો ચક્રવર્તુ કહ્યું અને હીરાધર વગેરેને પોતે મુલાકાતે બોલાવશે એમ કહી ઉતારે મયો. સિદ્ધરાજને નહિ સમજનારાઓએ એમ માન્યું કે હીરાધરનાં ભાગ્ય ઉપડી ગયાં. ફક્ત દેવદત્તને જાની શંકા રહી ગઈ.

હીરાધર ઘેર આવ્યો ત્યારે સુધના આતુર બતી રાહ જોતી હતી. યુવાન હીરાધરને રાજાના છેલ્લા ચબ્દોથી આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેથી તે ઉત્સાહમાં હતો. સુધનાએ બધી વાત પૂછી લીધી. તે બોલી, “ તમારે કહેવું હતું ને આથી સુંદર કમાન ન બતી શકે- તમારે અપ્રસન્ન કરવાની શું જરૂર હતી ? ”

હીરાધરને હસવું આવ્યું “ વાહ ! દુનિયામાં બીજો કારીગર જ નહિ પડ્યો હોય ! અને હવે આખી જીંદગીમાં વધારે સુંદર હું બનાવી જ નહિ શકું ? બાકી જોઈને જુકું બોલવું ? ”

નહિ-જાંપડે હોયો, પછી કહો કે આટલો વખત હોત તો આમ કરત ને તેમ કરત. આવી તક ક્યાં ફરી ફરી મળવાની હતી ? ઠીક, પણ હું ધારું છું રાજાજી તેડાવશે ને ? ”

હીરાધર હસ્યો. “ તેડાવશે-આજ રાતે જ તેડાવવાનું કહ્યું છે. પણ તું બોલી દે-રાજા કહે, માગી લ્યો તો શું માગવું ? બોલ, પછી વાંકે કાઢીશ ”

સુધના જવાબ આપે તે પહેલાં કેતકી જે સાંભળી રહી હતી તે બોલી,

“ બાપુ, મારી રાણી માટે એક સોનાનું ઘર માગી લેજો હો ! ”
પતિપત્ની હસી પડ્યાં.

“ ને તારે માટે કેવું ! ”

“ ગાઝી ગાઝી જ છે ને ? ”

દ્રવ્યની લાલસા ન હતી. પૂર્વદ્વાર બાંધનારને લાવિ પ્રગ્ન યાદ કરે એવી એની ઇચ્છા ખરી. એ બોલ્યો, " પૂર્વદ્વારને લોક સિદ્ધદ્વાર કહેશે, પણ એના બાંધનાર તરીકે તક્તી ત્યાં મૂકવાનો મારો હક્ક નહિ ? શું સમજી એટલું ન કરી શકે ? "

સુધના પોતેથી લાવનાશીલ હતી, અને ધન કરતાં પતિની કીર્તિથી વધારે રીઝતી. છતાં સ્ત્રીઓના સ્વભાવ પ્રમાણે હોસધર પાસેથી ઉપરનો વિચાર પ્રગટ ચતાં સાચી ચર્ષ બોલી,

" વગર તક્તીએ તમને કાણુ બૂલનાર ? લોક શું એવા તદન અસિક કલાવિહીન ચર્ષજનો ? અને એમ જ બને તો-વખત જ પચ્છાર્ષિ જાય તો-બિચારી તક્તીએ શું કરી શકવાની છે ? પરંતુ એ ચિન્તા શી ? રૂઢમાળને જોઈ સિદ્ધરાજ મહારાજ કરતાં ગંગાધર દાનને લોકો કેવા યાદ કરે છે ! "

" પણ સુધના ! સ્મૃતિ તાજી છે-વર્ષો પછી કાણુ જાણે એમનું નામે કાઈ જાણતું હશે કે નહિ તેની ખાતરી શી ? સિદ્ધરાજ મહારાજને તો કવિઓ ને ઇતિહાસકારો બૂલવા નહિ દે-કદાચ દર્ભવતીના કિસ્સા માટેયે એમ બને-કાણે બાંધાવ્યો તે લાવિપ્રગ્ન પૂછ્યો ને શાધરો-કાણે બાંધ્યો તેની દરકાર-રહેશે કે ? "

પારિતોષિકની તૃષ્ણા શી ? પ્રાણુધર દાદાએ તો લાખોનાં જવાહીર પાછાં ઠેલેલાં = હીરાધરને પોતાના વંશની ખ્યાતી યાદ આવી. લાલસાને અંશ એણે દિલમાંથી કાઢી નાંખ્યો અને વિશ્રાન્તિ લેવા પડ્યો. એને સુખદ વિચારો એક પછી એક આવી ગયા. એને એમજ યતું, કે સિદ્ધરાજ એને આગ્રહ કરી નવાજી જ નાખશે.

સિદ્ધરાજ મહારાજ આ જ વખતે કંઈ ખીજ જ વિચાર કરી રહ્યા હતા. મુકામે જઈ એમણે ભોજન લીધું અને વિશ્રાન્તિ લેતાં વિચારે ચડ્યા. એમના મનમાં દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યું. પૂર્વદ્વારનું કામ જોઈ જેટલી ખુશાલી ઉપજી હતી તેટલીજ વ્યગ્રતા એમને હીરાધરના જવાબ-થી થઈ હતી. રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો—જેથી બોલ્યો—‘તુટશે.’ દર્ભવતીનો અપૂર્વ કિસ્સો પુરો થયો—આધનાર કહે છે, ‘બંધાવનાર હોય તો એથીએ મુંઢર બાંધી શકું !’ બસ ગુજરાતના મહાન સમ્રાટનો અંતર મનોરથ અણપુરાયેલો જ રહેવાનો ? સિદ્ધરાજને આ વિચારે બહુ દુઃખ થયું. તે હીરાધરના શબ્દોની આલોચના કરવા માંડ્યો. એને શું પ્રતિકૂળતા હતી ? વખત નહોતો ? દ્રવ્ય નહોતું ? સ્વતંત્રતા નહોતી ? શું ઉણપ હતી ? છતાં અપૂર્ણતા કેમ સખી ? પાટણનો નરેશ તે બંધાવનાર તરિકે એની વિસાતમાં નહિ ? અદર્શીલ રાજાને કોષ ચડવા માંડ્યો. હીરાધરે એક અક્ષય અપરાધ કર્યો હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું, અને અપરાધ લાગતાં શિક્ષાનો વિચાર સ્પૃયો. માનવ હૃદયમાં હંમેશ વસતા દાનવે તક જોઈ એકદમ ડોકીયું કયું અને સૂચવ્યું, “હીરાધર છે ત્યાં સુધી સિદ્ધરાજના મથને ભય છે.”

માનવ હૃદયનો સ્વભાવ છે કે એક વિચાર સારો થા નરસો મનમાં ધર દરી જોડે તેને હાંકી કાઢવો બહુ મુશ્કેલ પડે છે. વિચાર પ્રબળ બનતાં કાર્યમાં મુકવાની તત્પરતા વધે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સાધન અને શક્તિ આણુસના તાબે તેટલા પ્રમાણમાં ત્વસ્તી વિચાર

કાર્યમાં ઉતરે છે ને મુખદ યા દુઃખદ પરિણામ ઉદ્ભવે છે. મોટા મોટા પુરુષો ને સત્તાધારી માણસોએ વધારેમાં વધારે અવિચારી કૃત્યો કર્યાનું કારણ જ એ છે કે તેઓને પોતાના તરંગો અમલમાં મૂકવાની ઘણી અનુકૂળતા હોય છે. પાપી-કૂર અને હલકા વિચારો વત્તાઓછા હરેક માનવ હૃદયને સંતાપે છે, પરંતુ એથી કંઈ હરેક માણસનાં કૃત્ય એવાં મક્કીન નથી હોતાં. પોતાના ચતુરને દાર કરવાની વૃત્તિ મહેજ મહેજમાં માણસને ધર્મ આવતી હશે, તેથી કંઈ ચતુરોનાં ખૂન ધર્મ જતાં નથી; કાણુ કે બીજી સત્તાઓ એને ડરાવે છે. ભયમાં એ રાહ જુએ છે અને વખત જતાં-આવેશ ઉતરતાં હૃદયનું ઉજળું તત્ત્વ પ્રમળ બની જાય છે-અવિચારી કૃત્ય અટકી જાય છે. આ પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ માટેની અશક્તિ અને સાધનોનો અભાવ ઘણીવાર માણસને અનિષ્ટ કૃત્યોમાંથી બચાવે છે. એ અશક્તિ સત્કૃત્યો પણ નથી કરવા દેતી એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. સિદ્ધરાજની સ્થિતિ છુદી જ હતી.

કમનસીબે સિદ્ધરાજ એવો સર્વસત્તાશીલ હતો કે એણે જે ધાણું તે કરવાને અટકાવનાર જગતમાં બીજું કોઈ નહોતું-એને કોઈને, પૂછવાની જરૂર નહોતી-એનો પડતો બોલ ઉઠાવી લેવા અસંખ્ય સેવકો હાજર હતા. એક ભયંકર વિચાર એના દિલમાં આવી વસ્યો-ઘોળાયો-ઘોળાયો-એક નાની વાદળી વધતી વધતી ધનધોર આઞ્છાદાન બની આઠશ ઝાઈ નાખે તેમ એનું મનોકાશ ઘેરી નાંખ્યું. એમાંથી પ્રશ્ન-કારક મૂલાગધાર વર્ષાદ વરસે-વિજળી ચમકે ને કાટક જ થાય-બીજી શી આશા રાખી રાકાય ?

મંધ્યાકાળનો દરબાર રાજાએ મુલતવી રાખ્યો.

*

અંધારી રાતના બાર વાગી ગયા હતા. પૂર્વ દ્વાર તરફ કંઈક ઝાંખો પ્રકાશ જણાતો હતો. જે કક્ષા પર રાજા વારી ગયો હતો એ કક્ષાકૃતિની નજીકના શુરજમાં અંદરની બાજુએ કંઈક બોદાવું હતું.

મળુરો કામ કરી રજા હતા. એ કડીયાઓ જેવા હતા હતા—એ મળુમુત માણસો એક કાળા વસ્ત્રમાં વીરિલી વ્યક્તિને પકડી હતા હતા. એક રાક્ષસ જેવો જણાતો માણસ સૌને સચનાઓ આપતો હતો. નવા ખૂરજના પત્થરો મહા મહેનતે ખમવા લાગ્યા અને આખું માણસ મમાય તેવું બાકારું ખોદાણું, એ બાકારું પેટી કાળાં વસ્ત્રોમાં દૂપાવેલી વ્યક્તિની કમર ખનવાની હતી.

પોતાણુ પુરતું ખોદાતાં પેલા રાક્ષસે આજ્ઞા કરી ને પેલા રક્ષકોએ હીનભાગી માણસને પકડી અંદર ઉભો રાખ્યો. તડકડાટ કરવાનીએ એને જાણે પરવા ન હોય તેમ મુઝા માથે તે ઉભો જ રહ્યો. મૂચના મળી અને ભીંત ચણાવા માંડી. કડીયાના મોં પર નારાજ હતી. પરંતુ પેલા રાક્ષસ ધુરંદરો ને એમના ઓળર યંત્રવત્ કામ કરતાં હતા. પેલા હીનભાગી માણસના પગ કુખ્યા, ફેડ આરી, હાથ કળાવા લાગ્યા—ઠાંતીએ ચણતર પહોંચ્યું. ડોક સુધી આવતાં રાક્ષસ ખોદ્યો, "હા રહો, એવું માયું ખુશું કરો ને મોમાથી કુચો કાઢો જોઈએ એ શ્રવે છે ?" એણે જાતે જ ઉંચા ચડી વસ્ત્રપટ ખસેડી નાંખ્યું—જ ધન દૂર ક્યું. મોંમાથી કુચા કાઢી નાખ્યા ને ખોદ્યો, "કેમ હવે માનવું છે કે નહિ ?" મથાસ ઉંચી કળામાં આવી ને કડીયાઓએ ત્રીણી ચીમપાડી. ઓળર એમના હાથમાથી પડી ગયા—એમણે એ કમનશીખ માણસને ઓળખ્યો. એ શ્રવતો ચણાતો માણસ હીરાધર હતો. જે કળાકરે અપૂર્વ કલા ઉપજાવી કિલ્લો તૈયાર કર્યો હતો એમાં જ એ ચણાતો હતો

ગુજરાતના નરેશને આ ઘટના કથકિત કરનારી છે. પણ કલંક તો એના નશીબે જડ્યું હતું. રાત્રે રાજ્યએ હીરાધરને તેડાવ્યો હતો અને નિરુપ્ત છતાં કંઈક અવનવી આજ્ઞામાં હીરાધર શુકન અપશુકન થયા છતાં ત્વરિત ગતિએ સંજીવન મેળવ્યો હતો.

આખા દિવસના વિચારોથી મમગીન અનેકો રાજ એકદમ ખોટ્યો,
 “ હોરાધર ! મારી એક આસા છે અને તારે તે પાળવાની છે, કાઈ
 બીજાની ખાતર તારે ટાંકણું પકડવું નહિ એ વચન હું માગું છું.”

હોરાધર આ માગણીથી ચમક્યો. એને આશ્ચર્ય થયું.
 “ મહારાજ ! હું મમજી શકતો નથી, કારીગરનો દીકરો ત્યાં કામ મળે
 ત્યાં કામ કરી શકે. ”

“ હું કામ આપીશ ”

“ તો રહીશ, મહારાજ ! ”

“ આખી જીંદગી સુધી ? ”

“ મારું દીલ ગોઠ્યો ત્યાં સુધી, મહારાજ ! ”

“ એટલે ? ”

“ રાજધિરાજ ! માણ્યને નવીનતા ગમે છે, મનનો વિશ્વાસ
 નથી હોતો. અમારાં કારીગરોનાં મન તો ખલુ ચંચળ હોય છે, સ્વર્ગ
 મનું સુખ હોય પણ દીલ ઉઠી જતાં કામમાં રસ નથી રહેતો અને
 કામ વગર અમે રહી શકતા નથી. ”

“ મારે તારું તત્વસાન ન જોઈએ-ધન-જા અનિચ્છાનો સુવાવ
 નથી, તારો હાથ મને વેચવાનો છે, આજે તારે પ્રતિજ્ઞા લેવી જ
 જોઈએ કે હોરાધર પાટણપતિ મિવાય અન્યનું કામ કરી શકે નહિ ”

રાજાએ હજી હોય તેમ દમામધી વાત કરવા માંડી. હોરાધરનો
 આત્મા ઉરકેરાવા લાગ્યો.

“ મારો હાથ ! રાજધિરાજ ! મારો હાથ, મારી મિલકત છે,
 એને વેચવી ન વેચવી મારી મુનસફીની વાત છે. દર્લેવતીના કિસ્સાનું
 કાતરકામ માથે લીધું, ત્યારે આખી જીંદગીભરનું ગુલામી ખત લખી
 નથી આપ્યું. મહારાજ ! હું મારો હાથ વેચવા નથી માગતો.” ધીમેથી
 પણ દૃઢતાથી ખોટ્યો

“ તો કાપીને જુદો કરીશ.” ક્રોધથી તાડુકી રાજા બોલ્યો—
રાજાએ રાજત્વ સુમાવવા માંડ્યું.

“ તો હું ઠો દાચ લઈ દેશમાં ભમીશ ને સોલંકી સિદ્ધરાજના
ઉપર બદલાનો ઢંઢેરો પોકરીશ.” હીરાધાર વધારે તોડાને ચડ્યો.

“ તે પહેલાં જલ તાળવે જડી દઈશ.” રાજાની આંખમાં
ખુન આવવા માંડ્યું.

“ તો જાતીએ તક્તી લટકાવી આપનો કીર્તિલેખ સૌને વંચાવીશ.
રાજાધિરાજ ! ડરાનીને તમે મને ડગાવી ચકશો-નહિ.” રીસથી હોઠ
દાખી હીરાધર તાડી રહ્યો સિદ્ધરાજના દીવમનિા દાનવ ત્રાડ પાડી
ઉઠ્યો, “ ડગીશ નહિ તો જીવતો દાદીશ ! હીરાધર ! તું કેની માથે
વાત કરે, છે તેનું જાન છે ? ”

“ યાદ છે. રાજા ! કળા વેચીને ગુલામ બન્યા કરતાં જીવતાં
દટાવું હું વધારે પસંદ કરીશ. હું કાણ છું એ જાણે છે ? મારા
પૂર્વજોએ મોટા સમ્રાટોનાં આમંત્રણોનેયે ગણુકાર્યાં નથી એમનો
વંશજ હું પાટણપતિના દમામથી પોતાનો દાચ દબેશ માટે વેચશે ?
કલ્યા સ્વતંત્ર રહેવા સર્જઈ છે-એનાં વેચાણખત ના હોય.”

“ મોત જ તારું પોકારે છે. ઉદ્ધત જીવાન ! જે દાર તેં રચ્યું છે
તે જ તારી કબર ખનશે. હજી માને છે ? ” રાજાએ છેલ્લો પ્રશ્ન કયો.

“ લડે-એમજ થવાઘો. પ્રભુએ આપેલી મત્તાનો ઉપયોગ એમાં
કરવો થોડ્ય લાગતો હોય તો તેમ થવાઘો.” સ્પષ્ટ તિરસ્કારથી
હીરાધર બોલ્યો.

“ હીક બહો આખો ગુજરાતના રાજા !” હીરાધર બોલ્યો. આગળ કંઈક બોલવા જતો હતો ત્યાં પેત્રો રાક્ષસ પકડી બહાર ખેંચી ગયો અને ત્યાર પછી તે આપણે એને એના વાંક માટે ડોક સુધી ચલાવેલો જોયો.

હડીયાઓ હબકી ગયા ને એમનાં હથીવાર હાયમાંથી પડી ગયાં. રાક્ષસ ચીડાયો—એણે એમને પાછગથી બે બે ઠોંસા માર્યા—એ જેવા તેવા નહોતા. હીરાધરને સંબોધી એ બોલ્યો, “ કેમ સુપ થઈ ગયો ? એટલી વારમાં ? ”

હીરાધરની ખીડાયેલી આંખો સહેજ ઉઘડી—હજી એ જાનમાં હતો. બોલ્યો, “ નરપિશાચ ! તારી સાથે અત્યારે બોલવાનું ન હોય છતાં તારા રાજાને કહેજે કે હીરાધર એની કબરમાંથીયે ચોકાસે અને પૂર્વદ્વાર તો એના જ નામે ઓળખાશે—સિદ્ધરાજને તો કોઈ સંભારશે જ નહિ એ મારો શાપ છે.”

આંખ ઉઘી કરી એણે કંઈક જની પ્રાર્થના કરી લીધી—પછી પેલા હડીયાએને સંબોધી બોલ્યો, “ ચલાવો કારીગરો—કિસ્સા તો બહુ ચણ્યા હશે—આવો નહિ ચણ્યો હોય, હિતાવળ કરો. આ પાપી દુનિયાની હવા મને ગુંગળાવે છે.” એણે આંખ મીચી લીધી—જાણે દુનિયાને જેવા માગતો ન હોય. પેત્રો રાક્ષસ કણબર થઈ ગયો. હડીયાઓએ અંદર અંદર તે દરમ્યાન કંઈક વાત કરી લીધી. પેત્રો રાક્ષસે પછી ફરી ચણી દેવાની આગ્રા આપીને કંઈક છેટા બેઠો. મોડીવારમાં બાકાર ચણાઈ ગયું—ભીંતમાં ભીત જની ગઈ—કીર્તિની કાલ્પનિક દુર વેદી પર કલાકરનું અલિધન હોમાયું. સિદ્ધરાજ એ વખતે એના ખાસ બનાવેલા શયનખંડમાં હતો—નિદ્રાની વ્યર્થ આરાધના કરતો હતો.

મંડળ વેરાઈ ગયું. રાત્રિના અંધકારમાં બન્યું તે મોડી રાત સુધીના આનંદોત્સવ પછી ગાઢ નિદ્રામાં ઉઘટતા દર્શવતીના લોકોએ જાણ્યું નહિ. માત્ર આકાશના ટમટમતા તારકો લગવાતા લગવાતા સાક્ષી રહ્યા.

નગર છોડી બીજે જ દિવસે રાજ્ય જતો રહ્યો. હીરાધરનો પત્નો નથી—ક્યાં ગયો તે કોઈ કહી શકતું નથી. પૂર્વદ્વાર ઉપર પહેરેગીર ફરે છે—કોઈ ત્યાં જઈ શકતું નથી.

છતાં એ ભયંકર કાગરાત્રિ પછી બીજી મધરાતે એક સ્ત્રી કાળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલી હાથમાં કંઈક લઈ પૂર્વદ્વાર તરફ ઝડપથી ચાલી જાય છે. એ દિવસે મંધ્યાકાળે એક અગ્નિચો કારીગર અંતિશય ડરતો ડરતો એને કંઈક મમાચાર આપી ગયો છે. એનું હૃદય અમાનુષિક બની ગયું છે—અત્યારે તે એકવી ચાલી જાય છે—તે સુધના છે. જીવતા ચણાયેલા પતિને જીવતો જોવાની આશામાં એ દોડતી જાય છે.

એ પૂર્વદ્વારે પહોંચી પહેરેગીર કંઈક ઓઠાં ખાતો મળક્યો તે ભૂત માની ભડક્યો. એ અંદર દાખલ થઈ. તુર્ત જ એણે આલુઆલુ ફરી. પતિની ઉભી કબર શોધી કાઢી. એક પથ્થર છેડે પડ્યો હતો. જોર કરી તેને નજીક લાવી ઉપર ચડી અને ભીંતમાં હાથ ફેરવી શોધવા લાગી. એક બાકું હાથ આવ્યું. એણે મોં નજીક લાવી જુમ પાડી “નાથ—નાથ !” જવાબ આવ્યો નહિ.

તુર્ત જ એણે માથે લાવેલી નાળા બાંકામાં દાખલ કરી, નાળોમાથી પ્રવાહી રેડવા માંડ્યું—નાળા દ્વારા પ્રવાહી અંદર ઉતરવા માંડ્યું. ભીંતમાં પુરાયેલા શરીરમાં એ ધો પહોંચ્યું. ચણનારાઓએ ખુબી કરી હતી. હીરાધરના મુખ આગળ એક ખાલી પથ્થર મૂકી એક બાકું ગમ્યું હતું અને સુધનાને તેને મમાચાર આપ્યા હતા. પછી જીવ લઈ નગર છોડી એ ચાલી ગયા હતા.

સુધનાએ ફરી જુમ પાડી—“નાથ !” જવાબ આવ્યો નહિ, પણ કોઈ કંઈક અવાજ કરતું હોય એમ એને લામ થયો—કદાચ ક્ષમણા હોય પાંચ જ મિનિટમાં સ્વામ્ન રૂંધવી છાંદવી પુરી કરે તેવી જીવતાં ચણાવાની ક્રિયા પછી હીરાધર શું જીવતો રહી શકે ? છતાં

એ સ્ત્રીને આશા હતી. એક વિચાર આવ્યો ને જે ત્વરીત વેગે તે આવી હતી તેવી જ રીતે નગરમાં આવી. શેરીઓ પછી શેરીઓ વટાવતી એક ડેલી આગળ આવી ઉભી રહી. એણે જોરથી બારણું ખખડાવ્યું. દેવદત્ત માડ માંડ ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. દીરાધરના ગુમ થવાની અથવા ચાલ્યા ગયાની ઘટના એને સમજતી નહિ. અનેક તર્કો કરતો એ આખરે ચાકી ઉંઘવા જતો હતો ત્યાં ડેલીનું કમાડ ટેલાયું અને નોકરને સુમ પાડી તપાસ કરવા કહ્યું. નોકરે બારી ઉઘાડી, અવાજ પરથી સુધનાને ઓળખીને અંદર બોલાવી લાવ્યો. દેવદત્ત દીવે કસાવી બહાર આવ્યા. સુધના બોલી, “ હું પુછવા આવી છું, દાદા ! આપ બધા કારીગરોના મુરજી છો, જેને તમે પુત્ર સમો ગણતા તે ક્યાં છે એ શોધી કાઢ્યું ? ”

“ બેટા ! એ જ ચિન્તામાં છું. કાઈએ ક્યું કે રાજાજીએ એને પરગામ મોકલ્યા છે. ”

“ પરગામ ? ” સ્ત્રીના હોઠપર અચંકર તિરસ્કાર આવી એઠો. તે બોલી,

“ રાજાજી એમને એવા ગામ મોકલ્યા છે જ્યાંથી તે પાછા ફરી શકે નહિ. ”

“ બેટા ! હિમ્મતના અભાવે શું દીરાધર મુંઝગાઈ મરી જશે ? શીકર નહિ—અણે સિદ્ધરાજ મને જીવતો ચણાવે. અમઘડી આપણે ત્યાંજ પહોંચી જઈએ છીએ. ” વૃદ્ધ દેવદત્તની આંખ શરી હની. એણે પોતાને ત્યાં સુધા આવતા બે સુવાનોને ઉગડ્યા, નોકરને સાથે લીધા, સૌ આત્મા. રસ્તામાંથી સુનો વિગેરે માધનો લઈ લીધાં ને ઝડપથી પૂર્વદ્વારે પહોંચી ગયાં. પેલો પહેરેગીર હતો નહિ. પહેલી જ રાતે એણે ભૂત જોયું અને મધરાત પછી ચોકીની જરૂરીઆત નહિ જણાતાં પાછો આવ્યો જ નહોતો.

અચૂતર હતી લીધું હતું. એક પછી પત્થર બહાર નીકળવા માંડ્યા. પા કલાકમાં એક અચેતન જણાતું સન્નિહ લાકડા જેવું બની ગયેલું શરીર દેખાવા માંડ્યું. તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યું. સુધના-એ ઉતાવળે બાંતીએ હાથ મુકી તપાસ્યું, ચેતન્યનું ચિહ્ન નહોતું પથ આશા હોડી શકતી નહિ. સુવાનોને હતું તેવું કરી નાખવાની આશા આપી, દેવદત્ત અને સુધના નોકર સાથે દીરાધરના શરીરને કપડામાં વિંટાળી ઘેર આવ્યાં.

પથ કરવું શું ? આ શરીર-પત્થરની મૂર્તિસમું કડુંગાર ચેતન-હીન-સૌ લાલુભર સામું જોઈ રહ્યાં. ત્યાં તો ડેવીનો માલીક કે એક પુખ્ત વયને લાલચુ હતો તે કંઈક ગરબડ જાણવાથી જાગ્યો હતો અને મોડી રાતે દેવદત્તજીના ઘરમાં પ્રકાશ જણાતાં વગર આમંત્રણે દાખલ થયો, દેવદત્ત બડક્યા. “ અત્યારે ! ક્યાંથી ? ”

“ આ કંઈક ગરબડ જણાતા આવ્યો—આ શું છે ? ” મુડદા જેવા શરીર તરફ હાથ કરી પૂછ્યું. હવે કલ્પા વિના છુટકો નહોતો. દેવદત્તે સિદ્ધરાજ મહારાજનું નામ લાવ્યા વિના ટુંકામાં વાત કરી ને સલાહ માગી. જગન્નાથ બ્રૂહેવે ચેતન્યહીન શરીરના કપાળે અને મગજ પર હાથ મૂકી જોયો—એમને કંઈક ગત્તી જેવું લાગ્યું.

“ થોભો હું આવું છું. ” એ એકદમ ગયો અને પાંચ મિનિટમાં પાછો આવ્યો. આવ્યો ત્યારે એક માટીનું વાસણ લેતો આવ્યો.

“ પ્રથમ તો આ લેપ તુર્ત જ ચોપડી શરીરને ગરમ કપડાં વીટી દો. પછી શું કરવું તે કહું છું. ” તુર્ત જ સૂચના પ્રમાણે લેપ લગાડવા માંડ્યો. જગન્નાથ ભૂદેવ બોલ્યા, “ આ લેપ અકસીર છે—ગમે તેવી શરદીને કાષ્ઠમાં લાવે છે. વીજલ ગામના નારાયણ વૈદનો આપેલો છે અને કહું છું કે નારાયણ વૈદ વિના કોઈ આ શરીરને જીવતું કરી શકે તેમ નથી. ”

આગળ ખુલાસો પૂછતા બોલ્યા, “ અહીંથી પાંચ ગાઉ છે એ વૈદ રહે છે. એના જેવો વનસ્પતિનો જાણકાર બીજો કોઈ નથી. આપણે તુર્ત જ નારાયણ વૈદ પાસે આ શરીરને લઈ જવું જોઈએ. ” અને પછી જગન્નાથ ભૂદેવે નારાયણ વૈદની ખ્યાતિ અને પ્રશંસા માટે વાંધારા ઊડી.

તુર્ત જ ગાડાનો બદોબસત ધયો. દેવદત્ત, સુધના અને ભૂદેવ હીરાધરના શરીરને લઈ બેઠાં. ગાડું નારાયણ વૈદના ગામ બણી આધું.

જુલો પ્રભાતના આછા પ્રકાશમાં એક જૂદા પોતાના ઘરના માટીના ઓટલા પર બેસી દાંતણ કરી રહ્યો હતો. એનું શરીર સૂકું હતું પણ દઢ હતું. નિમાળા ચાંદી જેવા બની ગયા હતા. ગળામાં મોટા શ્વાસની માળા હતી. બાલુમાં મોટો લોટો હતો. એણે નેવું વર્ષ પુરાં કર્યાં હતાં અને સતક પુરાં કરવાના કોડ હતા. બેંખારતો બેંખારતો એ દાંતણ કરતો હતો—એ નારાયણ વૈદ હતા.

આવો દર્દી પહેલવહેલો જ મારી પાસે આવે. સ્નાયુઓ સરદીથી શિથીલ થઈ ગયા છે, પણ ગલગરો નહિ-મટશે " તેઓ પછી ડાંગ લઈ લેતા સાથે ગામ બહાર ગયા આ-આ ત્યાં ઘેાડીવામા વગડાઉ વનખતિના પાડા લેતા આ-આ-એમા ચોરાશી જાતો હતી તે પાણીમા ઉમગી અગોગ કલાવનાનો પ્રભોગ શરૂ થયો મુઘના વગેરેએ બાગકોને તેડાવી ત્યાં જ રહેવાનું રાખ્યું સવાર સાંજ નહાવણ દેવાતા અને જમન ઔપથી તેનો મમગામા આવતા ધીમે ધીમે ચૈતન્ય આવવા લાગ્યું દુધ અપાવા માંડ્યું, સ્નાયુઓ દ્રુટવા માંડ્યા અને એકવીમમે દિવસે હીંગધરનું શરીર હાથ નાસવળવેદે પોતાને ત્યાં જ રાખી મારવાર ચાતુ રાખી જગન્નાથ પણ ત્યાં જ હતા મૌની મહેનતનું ફળ મળતું હતું પણ શરીર હજી અમ્મ હતું. દર્ભવનીમા આ વખત દુઃખાન ચણચણ વાત ચાલતી હતી સિદ્ધગજની કુરતાની વાત યાથી પ્રસરી તે માર્છ કહી રમ્મ નહિ

સિદ્ધગજ મહાગજ દર્ભવતી છોડી ગયા, પણ જાતી પર એક અમલ્ય બોલે વગડ્યો તે દૂગી શકતો નહિ આર્ષ રાખતું હત્ય અહતાના પડમાથી ઉચું થઈ કોર ધનના પર શોખની દષ્ટિ કરવા લાગ્યું ' હીરા-ધરને શા દોષે આમ દડ્યો ? ' એ પ્રશ્ન એને કોરી ખાવા લાગ્યો પૂર્વદ્વારની કના નજર આગળ તરવરતી હીરાધરની મોહક પણ દદ મુખમુક્ષ યાદ આવતી અને એને ક્યા દાગ્યો તે ઉપર વિચાર ચોગી જતો ફરીથી દક્ષિણમા ફરીને એણે વિજયપનાકા ફાળા માડી પણ એને જાન દ થયો નહિ પથાતાપતો અગ્નિ શેકવા માંડ્યો હીરા-ધરના શબ્દે ' જના વેચ્યા કરતા મોત પમ દ -રીત ' એ રણક્ષેત્રના વાણત્રો પ્રતાએ વધારે જોરથી એના કાન પર અચડાતા પૂર્વદ્વારની કના પર મોહી જનાર રાખ એના કનાપ્રનો ઝરણુ અત વિમરી શક્યો નહિ-વિસરવા ધણાએ પ્રયત્નો કર્યા પણ એ કાળ્યો નહિ હા હીરાધર, તારી ઉભી કબરમાથી એ ચુન્નતાના સમ્રાટને તું આમ

સંતાપી શકે છે? એને એમ થતું કે એક વાર દર્ભવતી પાછા જઈ જાહેર મારી માગી પાપનો જોખો ઓછો કરે. પણ એ નૈતિક હિમ્મત ક્યાંથી લાવવી ?

યુદ્ધના અંતે સિદ્ધરાજનું કામ પૂરું થયું. પાટણ જવા એ પાછો ફર્યો. માર્ગમા દર્ભવતીનો માર્ગ ફેટાતો આવ્યો. એક ફાણ એણે ઘોડાને ચોલાવ્યો અને ઈચ્છા નહોતી તોએ જાણે કોઈ ખેંચી જતું હોય તેમ દર્ભવતી તરફ વળ્યો. સહુ રમ્માડો એ તરફ વળ્યો. મહારાજ પધાર્યા. પ્રજાએ આવકાર આપ્યો, પણ એમાં ઉત્સાહ નહોતો. રાજાએ નાદુરુદ્ધ ડાળ કરવા માંડ્યો. ફરીને દરવાજા જોવા ગયો ને કંઈક જોણતું ધારી બોલ્યો, “ દેવદત્ત ! જણું પૂરું થઈ ગયું ? ”

“ હા, મહારાજ. ”

“ અરે ! કમાનો તો નથી બદલી, મેં કશું હતું તે ? ”

“ એ હવે નહિ બદલાય મહારાજ ! ” દેવદત્તે જવાબ આપ્યો. એના સ્વરમાં ન સમજાય તેવી ગંભીરતા હતી.

રાજાએ માથું જોડું ને પૂછાઈ ગયું, “ કેમ ? ”

“ કારણ એ છે કે મહારાજ ! આપ જે કમાનો માગો છે એનો કોતરનાર કંઠાકર હવે અહીં નથી અને ક્યાં છે તે કોઈ જાણતું નથી. અને કોઈ જાણતું હોય તોયે કહે તેમ જણાવું નથી. ”

“ એટલે ?—હીરાધર નથી ? ” રાજાએ મહામહેનતે સ્વરમાં અજાણપણું અને આશ્ચર્ય લાવી પૂછ્યું.

“ રાજાધિરાજ ! અપ તો ઈચ્છિરના અંશ છે. આપ કદાચ જાણવા પામી શકો કે હીરાધર હાલ ક્યાં છે. આપે રાતે મળવા તેને તેડાવ્યો ત્યાર પછી અમે એને જોયો નથી. કાણ જાણે એનું શું થયું ! ” સિદ્ધરાજને બોલ બારે થવા માંડી. એની કુલ જાણે જોણ-

વાની ચક્રિત ગુમાવી રહી હોય તેમ ચુપ રહેવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. એનું હૃદય અનેક વિકારોથી ડોળાવા લાગ્યું છતાં બોલ્યો, “કમાનો! થવી જોઈએ દેવદત્ત ! શોધી કાઢો કમાય ગયા હશે.” રાજા બોલ્યો પછુ જાણે ન જ બોલ્યો હોત તો ઠીક એમ એને થયું. દેવદત્ત નીચડો હોઈ દબાવતાં બોલ્યો, “કમાનો કસ્તાં એની એ જાંદગીની જગતને વધારે જરૂર છે, એમ હું માનું છું. મહારાજ ! કલાકર હશે તો એવી કમાનો તો ઘણીએ કાતરાશે, પણ એનું અસ્તિત્વ જ છે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે મહારાજ ! આપને મળી હીરાધર ક્યાં ગયા એ તો આપને કદાચ માધુમ હશે.” દેવદત્ત હવે બેઘડકે મુદ્દાની વાત પર આવવા માંડ્યો. એના સ્વરમાં ગંભીરતા ને કડવાશ એકઠી થવા માંડી. રાજા બેચેન થવા માંડ્યો. એણે જુઠાણાનો તાંત્રકાલિક આશરો લીધો, “દેવદત્ત ! મને મળીને હીરાધર ઘેર ગયો હશે. ખીજે ક્યાં જાયું? કહે કે સવારે વિચાર કરી પારિતોષિક માગી લઈશ...” રાજાનો અંતરાત્મા આ જુઠાણા સામે ખંડ કરવા લાગ્યો. એ આગળ બોલી શક્યો નહિ. દેવદત્તનો શેષ મહાનલ સમો ભભૂકતાં ભભૂકતાં રહી ગયો—અતિ નિમ્ન કરી તેણે શાન્તિ રાખી. ક્રોધ કરતાં મુક્તિથી

ડરવાનું કારણ શું ? તેડાવો એમને. એમને રાજી કરવાની તો મને જાણી હિમેદ છે. " સિદ્ધરાજને પાપના બોળમાંથી છુટવાની આશા પડતાં કંઈકે આનંદ થયો.

" આપનાથી જ એ ડરે છે, મહારાજ ! કોણ જાણે આપે એને શું કહ્યું-કયું ? કે પોતે હયાતી છુપાવે છે. " દેવદત્તે શાન્તિથી કહ્યું.

" મારું વચન છે દેવદત્ત ! મારાથી ડરવાનું કાંઈ ને નથી. એમને બોલાવો-શા માટે જાના રહે છે ? " મહારાજે મૃદુતાથી દીક્ષ બતાવ્યું.

" ત્યારે સાંભળ્યું છે તે કહું છું. મહારાજ ! જે દિવસે આપ મહારાજની સ્વારી પધારી તે રાતે મધરાત પછી પૂર્વદ્વારના છુરજની ભીંતમાં એક માણસને જીવતો ઘડી દેવાની ક્રિયા થતી હતી. ક્રિયા થઈ ગઈ અને એક માણસ જીવતો પત્યરની સખ્ત ભીંતમાં ચણાઈ ગયો. મહારાજ ! કહે છે કે એ માણસ તે હીરાધર. દાટનારે કોણ, દટાવનારે કોણ, કેના હુકમથી, તે તો પ્રભુ જાણે ! " દેવદત્ત બોલ્યો.

રાજાનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. દેવદત્તે પણ વાત જારી જ રાખી :
" બીજી રાતે સુમારે એજ વખતે એક સ્ત્રી અને કેટલાક માણસો એ જીવતી કબર ખોદી દટામેલાના શરીરને ખોદી કાઢતાં હતાં. શરીર નીકળ્યું પણ મુડદા જેવું હતું. એ સ્ત્રી તે હીરાધરની પત્ની. એને ક્યાંથી ખબર પડી-કોણે મદદ કરી-તે કાંઈ જણાયું નથી; પણ હીરાધરનું મૃતપ્રાય શરીર હાથ આવ્યું તે વાત સાચી છે. "

" પછી-પછી ? " રાજા હવે સહજ ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યો.

" પછી ? પછી તો એક ગામડામાં એ મૃતપ્રાય શરીરને સચેતન કરવાના અખતરા એક ધરદો વેદ કરી રહ્યો હતો. ઈશ્વરે યશ આપ્યો-કલાકર બચી ગયો-હીરાધર જીવ્યો-પણ હવે કંઈ ખુલાસો આપતો નથી. એટલું જ કહે છે કે મારે દર્બારીનાં દર્શન હવે નથી કરવાં અને પાટણના રાજાનાં મોટાં પારિતોષિક મારે નથી જોઈતાં. અને

વિશેષમાં એ કિંમતથી કાઢી પણ રાજના પરિચયમાં નહિ આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. કોણ જાણે શાથી આટલો બધો અણુવિશ્વાસ રાજાએ તરફ ? એ હવે એકાંત જીવન જીવે છે. ”

“ પણ હાલ રહે છે ક્યાં ? ” રાજાએ વળી આતુરતાથી પુછ્યું.

દેવદત્ત પણ બધું કહી દે તેવા કાચો નહોતો. “ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. પોતાના નાના કુટુંબ માથે જે સુકો પાકો ચેટલો મળે તે ખાઈ જીંદગી પુરી કરવાની ફકત એની ઇચ્છા છે—હવે એને છેડીને શું કામ છે ? મહારાજ ! એક કમાન બાંધી એ ધરાઈ ગયો જણાય છે—હવે શાન્તિથી અને મંત્રોપથી જીવન પુરું કરવા દેવું એ શું આપણો પ્રર્મ નથી ? દર્ભવતીનો અપૂર્વ પૂર્વદાર બાવનારનું નશીમ એટલુંયે શું ઊંજળું નથી ? ” છેલ્લો પ્રશ્ન દેવદત્તે એવી ઢબથી ને લાગણીથી કર્યો કે દ્રવતા રાજાથી પોતાનું પાપ મહન થયું નહિ. તે નમ્ર બની બોલી ઉઠ્યો, “ દેવદત્ત ! અપ્પ બોલી દો—ડરો નહિ—હું કેટલુંક જાણું છું—એને તમે કહો છો તેવી નિરાધાર સ્થિતિમાં લાવનાર જ હું છું. એ જીવે છે એ જાણી મને પરમ આનંદ થાય છે. એમને તેડાવો, મને મારા પાપની ક્ષમા માગી લેવાની તક આપો—હું સુક્યો છું. ”

શુજરાતના અભિમાની રાજાએ પહેલાં કહીએ આવો એકરાર કર્યો નહિ હોય, પરંતુ કલાનો દ્રોહ એને અક્ષમ્મ જ લાગ્યો. દેવદત્તને એણે હીરાધરને તેડાવી ઉતારે મોકલવા માટે આગ્રહપૂર્વક કંથું ને હા પગવી અને ઉતારે કર્યો. દેવદત્ત ઘડીભર તો અચકાપો પણ વિચાર કરી એણે હીરાધરને તેડવા ખાસ માણુમ મોકલ્યું.

એ જ દિવસે માંજનો હીરાધર સિદ્ધરાજ મહારાજ આગળ એના જરીઆનના તંત્રીમાં ઉભો છે એક ક્ષણભર તો કાઢી બોલી શકતું નથી. પછી રાજા જ મૌન તોડી બોલે છે, “ હીરાધર ! કેટલાક અપરાધની ક્ષમા નથી હોતી, છતાં મને ક્ષમા મળી શકશે ખરી ? ”

રાજમાં ખચિત આજ પરિવર્તન થયું હતું—આજ એ એક સંભાળ્ય લાગણીવાળો માણસ બની ગયો હતો. એ આશાબરી નગ્ર નગરે જોઈ રહ્યા.

“ક્ષમા ! ક્ષમા આપનાર હું કેણું ? મહારાજ ! ક્ષમા તો રાજા ! પ્રભુ આપી શકે, એની ક્ષમા ચાહો. જેની કૃપાથી અસંભવિત વસ્તુએ સંભવિત બની—વજ્ર મળી લીંતમાંથીએ હું જીવતો પાછો ફર્યો તે પ્રભુની કૃપાએ મારા હૃદયને અદ્યત્ત ઉપકાર વૃત્તિથી દ્રવ્ય કયું છે, અને તેથી હવે આપ તરફ હું રાજ સખી શકતો નથી, પછી ક્ષમાની વાત ક્યાં રહી ?” હીરાધરમાંએ પરિવર્તન થયું હોય તેમ જણાયું. છેલ્લા લખંકર પ્રસંગ પછી નવજીવન પ્રાપ્ત કરવાથી હીરાધર વિચારે જીવો જ બની ગયો હતો.

“હીરાધર ! સાચું કહે છે ?—ખરેખર તારું હૃદય મારો અપરાધ ભૂલી ગયું છે ?—એ માની શકાય ખરું ?” રાજાએ પુછ્યું.

“ગુજરાતના મહાન સોલંકી મહારાજ મારી ક્ષમા માગે એ શું માની શકાય તેવું છે ખરું ?” હીરાધરે સાચો પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, હીરાધર ! એમજ છે—મારું હૃદય તારી ક્ષમા માટે પોકારે છે. સમ્રાટ જીતયે તારી આગળ જાયે હું રંક હોઉં એમ મને લાગે છે.” રાજાને પોતાની લાગણી માટે આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું—પણ એ એકાંતમાં હતો—અને હૃદયનો બોલો ફેંકી દેવા એ આતુર હતો—એને પુરું પ્રાયશ્ચિત કરી લેવું હતું. રાજા ને કલાક એક ખીંગને ટીકીને જોઈ રહ્યા. હીરાધર ગંભીર બની બોલ્યો :

“એમ ન બોલો, મહારાજ ! પ્રભુની મહાન સત્તા આગળ આપણે સૌ રંક છીએ. આપણી સત્તા, સમૃદ્ધિ, શક્તિ સૌ એનાં છે. એ જોઈએ આપે છે, તેટલું જ આપણે પામી શકીએ છીએ. એ જોઈએ ઈચ્છે છે એટલું જ આપણે આ જીવનમાં કરી શકીએ છીએ. જતાં

આપણે માનુષિક અર્થ શક્તિઓના પ્રદર્શનની પાછળ એનાં અંતર કોટડાં ઉભા કરવા પાછળ લાગીએ છીએ, અને જે સરજી ન રાખીએ તે બેધડક ઉચ્છેદીએ છીએ. આપણી અમર્યાદ કીર્તિની ભૂખ લક્ષ્ય લે છે ને વધે છે, એ સહેલથી સંતોષાતી નથી. એનો સ્વભાવ જ એવો છે અને આપણે જાણતા અજાણતાં એને સંતોષવાની ગડમથલમાં આપું છવન વીતાડી દઈએ છીએ. અને અંતે ન્યારે છવનમાં વધુ કરવા જેવું ન રહે ત્યારે જાણીએ છીએ કે અહીં આપણે તો કંઈ જ નહોતું અને આ તડકડાટ નકામો જ હતો. આપણે સૌ મહારાજ ! વત્તો ઓછો સંભોગો પ્રમાણે જાનો કે ખૂલ્લો આ તડકડાટ કરીએ છીએ ને અથડામણમાં અનર્થ થઈ જાય ત્યાં કોણ કેને ક્ષમા આપી શકે ? તેથી કહું છું મહારાજ ! કે ક્ષમા તો પ્રભુ જ આપી શકે. ”

સિદ્ધરાજ આ શાણપણ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો હતો. એને અંતરમાં કંઈક સ્પષ્ટ થતું લાગ્યું. એ બોલ્યો, “ આ સત્ય પહેલાં સમજાયું હોત તો એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત. ”

“ કેટલાક પ્રસંગો ભૂલી જવા જ ઠીક છે. મહારાજ ! મને હવે ગળ આપો. મારી પત્ની કલ્પ્ય બેચેન થતી હશે. ” હીરાધર તો કંઈ ખાસ ઉદ્દેશ વિના બોલ્યો, પણ રાજા પાછો દુઃખથી ઝંખવાઈ ગયો.

“ હીરાધર ! બહુ નહિ રોકું-મારી એક માગણી કયુલ કર. આપણા પરિચયની યાદગિરી લેતો જા. ” રાજાએ એક સુવર્ણથાળમાં અમૂલ્ય જવાહીર મૂકાવી રાખ્યું હતું તે બતાવી બોલ્યો.

“ એ સબંધમાં તો દિલગીર છું. મહારાજ ! છતાંમ એક વાર હોય-એ વાર નહિ. ” હીરાધર વધારે ગંભીર બની જઈ બોલ્યો. એણે રાજાનો અપરાધ માફ કર્યો હતો, પણ દ્રવ્ય લઈ રાચવા તૈયાર નહોતો. સિદ્ધરાજ મહારાજે તેને લાગણીથી બહુએ સમજાવ્યો પણ કલાકરે માન્યું નહિ-એ દંડ જ રહ્યો.

“ મહારાજ ! પ્રથમ તો કલા બદલો જ માગતી નથી. એમાંયે વળી ખીજ વાર તો બદલો હું સ્વીકારીશ નહિ. મેં નવી સેવા કર્યાતું મને યાદ નથી. ”

“ હજી બાકી છે. હીરાધર ! હજી તો તારે હાથે નવી કમાનો કેરવાની છે. એનો બદલો સમજ આ સ્વીકાર. ”

હીરાધર આ માંલણી દુઃખમય સ્મિત કરી બોલ્યો, “ કમાનો ! રાજાજી ! કમાનો તો આ ભવમા કેતરી રાકું તેમ હું રહ્યો નથી. જીઓ, આ આંગળા જીઓ એ સંભળડ યર્ધ ગયાં છે-વળી શકતાં નથી. આપું શરીર સંભળડ યર્ધ ગયેલું છુટ્યું પણ આ ખોડ રહી ગઈ. પૂર્વદ્વારની વજ સમી બીંતમાં રાતવાસો રહ્યાની એક મુંગી નિશાની રહી ગઈ. આપની જે ભાવના હતી તે જ ફળી. મારો હાથ વેચાણ ક્ષેત્રમાં એ હાથે ખીજ સુંદર કમાન ન કેરાય એ જોવાનો આપનો ઉદ્દેશ હતો એ ઉદ્દેશ સફળ થયો છે; માગે પંજે નક્કમો થયો છે. હીરાધર ટાંકણું ભઈ હવે કોઈ પણ કલાકૃતિ ઉપજાવી શકે તેમ નથી. એની કલા મરી ગઈ-આપ હવે નિશ્ચિંત રહો. પૂર્વદ્વારની કમાન અત્તેડ જ રહેશે. ” હીરાધરે રાજાને પોતાના હાથ બતાવ્યા. આંગળાંના સાંધા સ્પૂલ યર્ધ ગયા હતા. જે આંગળાં વચ્ચે ટાંકણું અનન્ય અપજાતાયી ફરી વળતું તે અસકય બન્યું હતું. રાજાને એ જોઈ બહુ દુઃખ થયું.

મારું કલાજીવન પુરું થઈ ગયું. હવે હીરાધર જીવે નહીંવે તોયે સરખું છે. પણ મહારાજ ! હું ફરિયાદ કરવા આવ્યો નથી. આપનું નામ અમર રહે એ ઈચ્છું છું અને રમ માયું છું. ”

હીરાધરે નમન કર્યું અને જવા લાગ્યો. સળના ઉદારતાના તત્ત્વે એકાએક નવું રૂપ લીધું. તે ઉઠ્યો-હીરાધરને ખબેથી પકડી યાબાવ્યો ને બોલ્યો, “ હીરાધર ! સાંભળ. મારા કરનાં તારું નામ અમર થવાને વધારે લાયક છે અને તેમ બને તેવી વ્યવસ્થા હું કરીશ. હાલ તો તારા નષ્ટ કરેલા કલાજીવન માટે ક્ષમા આપતો જા, ને આ યાદગિરી તો લેતો જ જા. ‘ નહિ ’ બોલીશ નહિ. હું ક્ષમા આપે નહિ. આ સ્વીકારે નહિ. ત્યાં સધી મને શાન્તિ થાય નહિ.

યતા. ત્યારથી પૂર્વદ્વારને લોક “ હીરા ભાગોળ ”ના નામે ઓળખવા લાગ્યા, અને હજુએ એ નામે ઓળખે છે. પૂર્વદ્વારને સિદ્ધદ્વાર તરિકે તો કાંઈએ ઓળખ્યો જ નહિ.

અત્યારેએ દર્શવતી (ડબોઈ)ની મુલાકાત લેનારને હીરાભાગોળ સૌથી વિશેષ આકર્ષે છે. એની કાતરણી જોનારને આશ્ચર્યમાં નાખે છે અને એના બાંધનાર કલાકરની શક્તિનો ખ્યાલ થોડાધણેએ આપે છે. એક દંતકથા એના કરુણ અંતનો ભાગ્યેતુટથો ઇતિહાસ જાળવી રહી છે.

રત્ને ભરેલો થાળ સિદ્ધરાજે દેવદત્તને આપ્યો ને બીજા કિલ્લા બાંધવા બહુ લલચાવ્યો. પણ દેવદત્તે ઘસીને ના પાડી. સિદ્ધરાજે હેવટે હીરાધરે પારિતોષિક નમ્બીકાયું તેના માટે હૃદયનો શોક જાહેર કર્યો, “ દેવદત્ત ! એની છાંદગી મેં ખરાબ કરી નાખી એના માટે, એના કુટુંબના પોપણુ માટે હું કંચે રસ્તે મદદ કરી શકું ? હીરાધર અડગ છે.”

“ નિશ્ચિંત રહો મહારાજ ! પ્રભુને સૌની કાળજી છે. મારે સંતાન નથી—મારો વારસ હીરાધર છે—એનું ઘર તે મારું છે—મારું ધન તે તેનું છે. ” દેવદત્તે હૃદયની વાત કરી નાંખી.

રાજાને સંતોષ થયો. એણે એક હિપકાર ને સુખની દૃષ્ટિ એના તરફ કરી.

પછી સિદ્ધરાજ પાટણ પાછો ફર્યો. એ પાટણના મદધેલા—ગર્વ—શીલ રાજામાં જણાઈ આવતા પરિવર્તનથી પ્રધાન મંડળને તેમજ રાણીએને આશ્ચર્ય થતું. સિદ્ધરાજ હવે શીખ્યો હતો કે સમ્રાટોની સત્તાથીમે મોટી સત્તા છે ખરી અને પ્રભાવશીલ વ્યક્તિઓએ બીજી પડી છે ખરી.

હીરાધર એના કુટુંબ સાથે દેવદત્તના વડીલપણા નિચે શાંત જીવન ગાળે છે. એને મળેલી સમૃદ્ધિ ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં, કારીગરનાં બાળકોને ઉત્તેજન આપવામાં ખર્ચાય છે. હાથની કલા તો નષ્ટ થઈ છે,

તે હવે કંઈની કલા ખીનવે છે મુધનાના મંગીનની એને હવે વધારે જરૂર પડે છે દર્શવતીના કિંદવાની કલા પર મોટી ધાર્મિક શરીરો એ ઉપજાવનાર કલાકરને શોધતો શોધતો હીરાધરને મળવા આવે છે—એને નમી એનું સ્વાગત પામે છે, ત્યારે એને જીંદગીની કંઈ કૃતાર્થતા થઈ લાગે છે.

દેવદત્તજીનું જીવન પ્રભુપરાયણ થઈ ગયું છે—શિવના પક્ષે જરા જરા વિસરવા માંડ્યો છે મુધનાની પુત્રી સમી મુશ્કેલી અને નવા કુટુંબની ભાવના અને છેલ્લી ઘટનાએ એનાં જૂતકાગના બધનેને કંઈ આખાં ક્યાં છે એને મનમાં હવે ચાલિ છે—પોતાનું હૃદય મુમાર્ગે જતું જોઈ પરમ મતોષ છે—પેતો છોડતો ખચિત એમની સાથે જ છે

મુધના પતિભક્તિથી ને કુટુંબમેવાથી પોતાનું જીવન માર્થકર છે એ પોતાનું ગામડાનું પણ મુશ્કેલી ધર કલામય અને શૈલીનું રાખે છે ત્યાં સૌને હૃદયનો આદર મળે છે ધણીવાર એના નાના બાગમાંથી મધુર સંગીતના આલાપ શ્રવણાય છે અને જતો આવતો માણસ ક્ષણભર થબી જાય છે કદી એને પેલી ભય કરે રાત—જે રાત પતિએ ભોંતમાં ગાળી તે—માંભરે છે અને પોતાના જીવનના પક્ષે ઉપર વિચારમાં પડી જાય છે

કેતકી ને વિદ્યાધર ઉછેરે છે કેતકી ચાણા થઈ ગઈ છે તે બિચારી હવે પિતા પાસે પુત્રગામિની મામણી કમ્તી નથી વિદ્યાધર સૌની મોટી આશા મમો ભોંત પર કંઈ કંઈ ચિંતિત્વા મળે છે

આમ દલવતીનો સ્થુલ કિંતો ધણી પાં કંઈ મુશ્કેલી અમર કરી ગયો અને જાણે સિદ્ધરાજની ભાવના અને હીરાધરનો સાપ સદગ કરવાનું વિધિએ ધાયું હોય તેમ પેલી કમાનને વિસરાવનાર કમાનો બીજી ગુજરાતમાં ઠેરાઈ જ નહિ—એવા રાજાઓ અને એવા કલાકરોએ બહુ રહ્યા નહિ

અને એવી કલાજીવનની કરુણ ઘટનાઓએ હવે અસહ્ય ભવિત બની ગઈ છે—એ તે ભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય ?

Valleyce Prangce.

૭

ખલિદાન

સિ હસન મહારાજે પાટણના દુખ લાગવા બંધાવેલા મહત્ત-
લીંગમા નીર ટકતું ન હતું. બન્ધ તલાવની યોજનામાં
કનાકરોએ પોતાની કયા કસી હતી કિનારા ફરતી મહત્ત દહેરીઓમાં
ખીરાજતા મહત્ત લીંગા-શિવનાં લીંગા-પણ સુધાર્ષ જતા, તે
તનાવમાં પાણી લાવવા સમર્થ નહતા મહત્ત-લીંગ પર જરમાના
શાપ બેઠા હતા પાટણના પુરજનો પાણીના ત્રાસે કંકળતા હતા-એ
શાપ વહોરનાર જ્યમિ હ મહારાજને દુખનું કારણજૂત માની રાજને
ઉપન જતા હતા

સહસ્રલીંગ બધાયે બાર બાર વષો થયા-વરસેવરસે મોખા-ખા
મેદ લગમ્યા-પત્થરના આરાઓ બધેયા કિશાળ તલાવમાં પાણીનું એકે મીડું
પણ ન ટકે વર્ષાનું પાણી ધોધમધ ચાલુ આવે-તલાવના તળીયે
અડધું ન અડધું ને અદૃશ થાય-જાણે નીચે પાતાળે પહોંએ તેવા
નજો મૂક્યા હોય ! શો ગજબ ! પાણી વિના પ્રજા ટકવળે-બન્ધ
સુદર તવારને નિરખે ને નિશ્વાસ મૂકે આનો ઉપાય ? કંઈ ઉપાય ? પાટ-
ણનો રાજા કંઈ માર્ગ નહિ કાઢે ? પ્રજા તગસી રહેશે ? મહામાત્રાન્યની

મન્યધાતી પ્રખ્યાત પાટણમાં પ્રજાને નહાવા ધોવા પુરતું પાણી નહિ મળે ? પ્રજા રેતાળ પ્રદેશની અગ્નિમાં શેકાતી રહેશે ?

માલવાના યશોવર્માને પરાજીત કરી, પિંજરમાં પુરી, વિજય-પતાકા ફેરવી, મહા યશ લઈ આવતા મિદ્ધરાજ મહારાજને પાટણની ગર્વી પ્રજાએ ધણાંપણા માન દીધાં, પણ પ્રજાનાં દુઃખ મહારાજ નહિ ફેડે ?

પ્રજાનો ઠકગાટ વધતો જાય છે—નગરચર્યા વખતે રાજાના કાન પુરી જાય તેવા સોકોનાં વેણ મંલગાય છે. કંઈ ઉપાય—કંઈ ઉપાય—સતીના શાપનો કંઈ ઉપાય ? ચિતામાં જલની—મગતી જરમાએ દીધેલા શાપનું કંઈ નિવારણ ?

પ્રધાને ઉપાય મૂચ્યો, મહા બોલાવો—પંડિતોની—વિદ્વાનોની—જ્ઞેયીઓની મહા બોલાવો. શાપનાં નિવારણ ન હોય તેમ બને નહિ

મહાસહીંગ જયસિંહના હૃદયમાં ખુન્નતું હતું. જરમાનો શાપ તેમને યાદ હતો—શાપ દઈને ય જલ્લી જનાર જરમાનો મોંઢ્યલંઠાર મિદ્ધરાજ મહારાજનો છાની સ્મૃતિનો મધુર વિષય હતો, એ સતીનો શાપ ફેર નહિ તેવો એમને ઉડો વહેમ હતો છતાં તેમણે મહા બોલાવી.

અને પ્રેમજનો આગુરતાથી જાણવા-જોવા માગે છે, કે કોણ તૈયાર થાય છે; પણ પોતે તૈયાર થવાની જરૂરીયાત કોઈ વિચારતું નથી. પ્રભાતના મધ્યાન થયા-મધ્યાન નમ્યો-સંધ્યા ઢળી-આખા પાટણમાંથી શું કોઈ વીર નહિ નિકળે ? ઘણાં મળ્યા આવશે તેમ માનનાર ડાહ્યાઓ રાજમહેલની ડેલીએ જોઈ રહે છે. કોઈ આવતું નથી. અરે ! ફરીથી સાદ પડાવો, શિંગડું પુકાવો, કોઈ કદાચ જાણતું ન હોય રાત્રિ પડતાં પાટણમાં ફરીથી સાદ પાડનારનો જીવંદ અવાજ સંભળાય છે, શિંગડું પુકાય છે. રાતે આખું પાટણ પાણીના દુ ખની વાતો કરે છે, બલિદાન દેવા કોણ આવે છે તે વિચારે છે, ને તે જાણવા પ્રભાતે વહેલા ઊઠે છે.

“મયા ! કેમ તારી આંખ તેજ મારે છે ?-કેમ આમ બોલે છે ? ”

“ દાદા ! સાદ પાડી તમે ગળું બેસાડી દીધું, શિંગડું પૂંકી આણે ગળું પુલાવી દીધું, પણ કોઈ પાટણુમાંથી મળવળતુંયે નથી, કાસે મુદત પુરી થશે. પાટણુના દુઃખ શું ઉભા રહેશે ? સતીનો શાપ મંત્રોષવા કોઈ જીવ આખા પાટણુમાંથી નહિ જડે ? દાદા ! કાલ પરભાતે રાજડેલીએ ખજર દો કે કું તૈયાર છું. મારા લોહીયી સહસ-લોગિની ધરતી ધરપાવવા કું મારા દિલથી ખુશી છું. ”

સાદ પાડતા પાડતા ગામના શિમાડે પોતાના રહેવાસ તરફ તે આવી પહોંચ્યા હતા. જુદે મયાની આંખ ભોઈ લીધી. “ મયા ! તારી માને, વહુને પૂછ્યું ? ”

“ આજ રાતે પૂછીશ. તમે મોટા છો, પહેલાં રજા આપો ! ”

“ બાપુ ! એમ બને એવાં આપણાં ભાગ્ય ક્યાંથી ? આપણને દેખી ગાઉ ગાઉથી માણસો અભકાર્ષ જન્ય છે, શુંકવા કાટે કુસડીઓ બંધાવે છે, પગલાં જીંસવા પીઠે સાવરણીઓ રાખવી પડે છે. મયા ! ઢેડનું લોહી વાણીયા બ્રાહ્મણને ખપશે ? ”

બીજા બોલી ઉઠ્યા, “ ન ખપે તો કેમ કોઈ દેવા આવતું નથી ? ”

“ એ લાભ આપણને મળે તેવી સતીની મરજી જણાય છે. ” મયાએ પ્રત્યુત્તર દીધો. તેનાં ભવાં પર નિશ્ચય દઢ થતો હતો. એની મજબુત દેખાવડી ઉજળી કાયા કંઈક આવેશમાં કંપતી હતી.

ઢેડવાડામાં એક નાના ઘરની ઓમરીમાં દીવાના ઝાખા પ્રકાશમાં મયો તેની માની રજા માગતો હતો—સારો ઢેડવાડો એકઠો મળ્યો હતો :

“ મા ! રજા દે. ”

“ બેટા ! એકનો એક પું—” *Vallabhi's Ramje*

“ એક જ માણુમની જરૂર છે, મા ! ”

“ પણ આખા પાટણમાંથી કોઈ નહિ ને પું । ”

“ જરૂરમાં દેની અને જ માગે છે—માત માત દિવસી અને એ બોલાવી રહ્યા છે ”

“ એમ ! ”

“ હા, મા. મારું દિલ દુલવીસ નહિ—મારો નિશ્ચય જ છે. આશિષ દે આખા પાટણના દુઃખ લાગશે—એનાથી વધારે આ ‘ હવડા ’ અવતારમાં મારાથી શું થઈ શકે તેમ છે ? ”

“ વડુનો વિચાર કર્યો ? ”

“ પડેના પું આશિષ દે—માગ પર એની સાચી પ્રીત હશે તો મને તે નહિ જ ગેરે ”

ઘરની આરસાએ લપાઈ બેઠેલી વડુ બોલી, “ સામુજી ! પ્રથમ એ તમારો દીકરો છે. મારો વાંધો બોલો નહિ. પર કાળે એમની કાયા હોમારો પણ એ જુગ જુગ જીવતા રહેશે. હું એને સંભારી સંભારી જીવીશ ને જગતને જણાવીશ કે મમાની ઘરવાળીએ સતી હતી ”

માતાના દિવના તાર કંપ્યા પોતાની કુખે કોઈ હંચો જીવ જન્મેયો તેને જણાયો. મયાના બલિદાનથી પોતાની ધિકાનેર પેઠી તરી જશે તેમ લાગ્યું.

વડુના જવાબે તેમની છાતી ફૂલી

“ મયા !-”

“ મા, આશિષ દે-કાલ પ્રભાતે વહેલા રાજદેવડીએ હાજર થવું છે.”

“ ધન્ય મારા દીકરા ! લગવાન તને દેવ બન્યવે.”

આખો ઢોવાડો એકઠો થયો હતો. મયાનો નિર્ણય પ્રસિદ્ધ પામ્યો હતો. રાતે આનંદ ઉત્સવ કરી સવારે વાજતે ગાજતે જવાનો ક્રમ ગોઠવી દીધો. મહા મંગલ પ્રસંગ હોય તેમ લગ્નનોની ધુન જામી-રાસડાઓની રમઝટ જામી-જરમાનો ગરબો પરમ શ્રદ્ધાથી ગવાયો.

પ્રભાતે વહેલું સૂર્યપુરોનું એક ટોણું ગાણું ગાણું રાજદેવડી તરફ જવું હતું-જતાં જતાં ડરવું હતું. કાંઈને સામે આવતા દેખીને પુરુષો મોટે સ્વરે ચેતાવતા હતા-“ માબાપ ! આઘા રહેજો ! ” વહેલા ઉઠનાર અસ્પૃશ્યોના આ સરખસથી-હિંમતથી કંઈક છંછેડાઈ આશ્ચર્યથી પૂછવું, “ અત્યા ! શું માંડ્યું છે. અત્યારમાં ? ”

રાજદેવડીએ સૌ પહોંચ્યાં ને ખબર અખાઈ કે મયો લોહી દેવા તૈયાર છે. રાજગઢમાં ખબર પ્રસરી ગયા. પાટણમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. એક રાજપુરુષે ગદની બારીએ આવી પૂછ્યું, “ કાણ તૈયાર છે ? ”

મયો આગળ આવ્યો. “ બાપા ! હું તૈયાર છું-ખરા દિલથી તૈયાર છું-મારું લોહી સ્વીકારો.” વૃદ્ધો આગળ હતા તેમણે હાથ જોડ્યા ને કરગરતા બોલ્યા, “ માબાપ ! અમ ગરીબ પર એટલી કૃપા કરો. અમારા મયાનું લોહી લો ને પાટણના દુઃખ ટાળો ! ”

વિદ્વાનોની સલાહ ફરીથી લરાઈ. મયો અસ્પૃશ્ય છે, સહસ્રલોગની ધરા તે રક્તથી સંતોષારી ? સનાતની પંડિતોની શંકા પરથી રાજાએ નેપીને પૂછ્યું. ત્રિવેણન પંડિતે અકળ સ્મિત કર્યું. “ મહારાજ ! પૃથ્વી માતાને બધાં બાલ સરખાં છે. માતા હૃદયને જુએ છે, પવિત્ર-

તાને જુએ છે, નહિ કે બાલ ઉંચ નીચનાં બંધનોને. પરંતુ એ જીવ દેવા તૈયાર થનાર મયો બ્રાહ્મણોનો બ્રાહ્મણ છે. ”

અલ્પિદાન માટે મયો સ્વીકારાયો. પાટણે સહતનો આગ્રહ લીધો.

*

સહસ્રલ્લીંગ પર માનવ મેદની જામી હતી. આખું પાટણ રક્ત-અલ્પિદાનની ક્રિયા જોવા ઉઘડી પડ્યું હતું. ચારે તરફનાં આરાનાં પગથીયાં ભરાઈ ગયા હતાં. બાળ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ મૌને આ અદ્-ભુત અલ્પિદાન નિરખવાની ઇતેજારી હતી સહસ્રલ્લીંગની મધ્યમાં ફેટલીક જગા જુદી રોકવામાં આવી હતી. ત્રિયોચન પંડિત મયાને પાટણે બેમાડી મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા અને જળની અંજલીઓ દેતા હતા બીજા પંડિતો, રાજપુત્રો અને જુદા મિદરાજ મહારાજ પણ બાણુમા સમીપાણુમા બીરાજ્યા હતા. સૂર્ય મધ્યાન્હે આવતો હતો. સહસ્રલ્લીંગની આસપાસ દહેરીઓ તડકમાં ચળકતી હતી-રક્ત મયાની જાતિનાં સ્ત્રીપુરુષો છેટેથી જોયો પર ચડી આ ક્રિયા નિરખવાના મુશ્કેલ પ્રયત્ન કરતા હતાઃ અલ્પિદાન લેવા પાટણની જનતા તૈયાર હતી, પણ તેમના માટે ઉભા રહેવાનુંયે સ્થાન આપવા તૈયાર નહતી !

નાનો હોમ વચમાં કર્યો હતો; વિધિમર બ્રાહ્મણોના સ્થોત્રો-ચ્ચાર સાથે તેમાં ઔષધિઓ હોમાતી હતી. પૃથ્વીને સંતોષવાના, જળદેવતાને આમંત્રણ દેવાના મંત્રો ઉચ્ચારતા હતા-મતીના યાપ શમે તેનાં શક્તિસ્થિતિના સ્તોત્રો બોલાતાં હતા હોમવિધિ પુરી થઈ-છેલ્લો હોમ-રક્તદાન દેવાનું મુદ્દત આવ્યું. મયાનું પૂજન થયું-તેના ચિર પર પુષ્પો ચઢ્યાં-તે ઉભો-ચિર નભાવી ઉભો-વધ કરનાર નાગી તવવાર લઈ તૈયાર થયો-જેનાર જનતા કંઈક કંપી ઉઠી.

જયમિંહ મહારાજ બોલ્યા, “ મયા ! મારા પાટણની ખાતર હું પ્રાણ આપે છે. માગ-માગી લે તે હું તારા કુટુંબ માટે આપવા તૈયાર છું. ”

મયાએ ઉંચું જોયું. “ મહારાજ ! મારું બલિદાન સ્વીકારો છો એ જ પાટણનો મોટો ઉપકાર છે—મારે કંઈ માગવાની ઇચ્છા નથી, ફક્ત મારી સાતિનો વિચાર કરજો. ” એણે પોતાની માતા, પત્ની, સાતિજનોને જોવા ચારે તરફ જુદા નજર ફેરવી પણ તે તો ઘણે દૂર દૂર અદૃશ્ય હતાં, તેમને ત્યાં આવવા અધિકાર નહોતો. મયો મમજ્યોને બોલ્યો,

“ મહારાજ ! લગવાને અમને હલકી નાતમાં જન્માવ્યાં, પણ અમેએ માણુમો છીએ એટલું વિચારમા લેજો—ખીલું મારે કંઈ નથી માગવું. ”

“ જરૂર, મયા ! હું તે માટે પ્રયત્ન કરીશ. ” અને એ વધધડી આવી પહોંચી. વધ ઠરનારે તાપમાં ચકચક થતી તલવાર ઉગામી, મયાએ માથું બરાબર નમવ્યું. મંત્રોચ્ચાર થયા, જપનાદિ થયા, વાહાંત્રોના નાદ થયા, ને વિજગી પડે તેમ ચકચકતી તલવાર નમેલી ડોક પર પડી શિર્ષાં જુદું ચર્ધ ઉઠળા હોમવેદિમાં પડ્યું. ધડ પહોડાઈ પૃથ્વી પર પડ્યું ને રક્તની ધારાઓ ધગધગતી વહેવા માંડી. મહત્ત્વ રક્તિ સવિતા નારાયણ આકાશની મધ્યમાં સ્થંભી, મહત્ત્વલીંગની મધ્યમાં હોમાયેલું આ અપૂર્વ બલિદાન વિસ્મયથી જોઈ રહ્યા, અને જરા વધારે બારીકાઈથી જોતાં તેમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

મયાના રક્તની ધારામાં ખીલું કંઈ દેખાયું—સંતોષાયેલી ધરાએ છુપાએલાં નીર પાછાં પ્રગટ કરી દીધાં. સહસ્ત્રલિંગની વચમાંથી પાણી ઉભરાઈ ઉપર આવવા માંડ્યાં—ઝડપથી ઉભરાવા માંડ્યાં. જાણે ધડીક—માં સહસ્ત્રલીંગ ભરી દેશે, એવો ભાસ મૌને થયો. ડુબી જવાની ખીંક સૌ જિભા ચર્ધ નાહ ને કિનારે જઈ જરમાની—મયાની જપ-ગર્જનાઓ કરી આકાશ ફેડી નાખ્યું.

સિદ્ધરાજ મહારાજ પણ તાજુન થતા રાજપુરુષો પાંડિતો સાથે

બહાર નિકળ્યા. સત્ય કે વ્રમ પણ મહસલીગમાં જળની હેલીઓ વર્તાતી હતી. પાટણની જળતા ઘેરી બની જતી હતી.

અને એક વૃક્ષની નીચે છેટે છેટેથી મયાની મા, પત્નીને જાતિજનો, શું આશ્ચર્ય છે તે જોવા મથતાં હતા. મહારાજની આગાથી એમને નજીક જવા દેવામાં આવ્યાં. મધ્યમાં મયાનું ધડ ન હતું—શિર ન હતું—પણ જળ ઉભરાતું હતું. મિદરાજ મહારાજે પૂછ્યું, “માગો—માગો, તમે પાટણની લાજ રાખી છે. હું તમારે માટે શું કરું ?”

પાય માત વૃદ્ધો વિનયથી નમતા નમતા બોલ્યા, “મહારાજ ! બીજું કંઈ નહિ—આ ડોકેથી કુલડીઓ ને પીઠેથી માવરણીઓ ઉતરાવો.”

મહારાજે તુર્ત જ એવા હુકમ હોડ્યા. પાટણની પ્રજાએ વાઘો લીધા નહિ—લઈ શકી નહિ.

રાતે આકાશમાં મેઘ ગળ્યા—મૂસાબદાર વરમાદ પડ્યા ને મહસલીગના કિનારા પાણીથી ઊલસઈ ચાલ્યા. ધરતીએ આ વખતે પાણી શોષી લીધાં નહિ.

ત્રિલોચન પંડિતને રાજાએ ઈનામ દીધા, પ્રજાએ માન દીધા અને મયાના લોહીથી પવિત્ર થયેલા મહસલીગનાં જળ સૌએ હાથથી પીધા ને વાપર્યાં.

ભાવિ કથન

“ મહારાજ ! કુમારપાળ પાટણમાં છે. ”

“ હે ! પાટણમાં છે ? ખાત્રીથી કહે છે ? ” સિદ્ધરાજ મહારાજ ખાત્રીથી દેનારની ખાત્રીથી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. કુમારપાળ પાટણમાં આવવાની હિમ્મત કરે તે એ માની શક્યા નહિ. એમણે ખાત્રી દેનાર વિજયસિંહ પામે ખાત્રી માગી. વિજયસિંહે ખાત્રી આપી:

“ મારી સગી અપ્પિ મેં તેને જોયા છે. શ્રી આદિશ્વર ભગવાનના ઉપાશ્રયમાં જૈન સુરિ બનીને કુમારપાળ રહ્યા છે. ખાત્રી કરવા હું જાતે સુરિજના દર્શને જઈ આવ્યો છું. સુરિજ બહુ વિદ્વાન છે— હોંશીયાર છે—રાજગદની માહિતી પણ ત્યાં બેઠા બેઠા મેળવી શકે છે.”

કુમારપાળનો ધરદો નથી. કુમારપાળના મિત્રોએ પાટણમાં નહિ હોય તે કેમ કહેવાય ? ”

રાજસેવકે અરધી માહિતી મુજબ, અરધી કટપના મુજબ વસ્તુ-સ્થિતિ વર્ણવી. સિદ્ધરાજ મહારાજ ગાદી ઉપર ટટાર થયા. આવેશમાં તે કંઈ કહેવા જતા હતા પણ બોલ્યા નહિ. તેમણે નીચ્યો હોઈ કરડ્યો. એક ક્ષણભર તેમણે વિચાર કર્યો. તેમના કપાળ પરની કરચલીઓ, વિચારની ભયંકરતા જે સ્પષ્ટ થઈ તેને પ્રગટ કરતી હતી. મહારાજે કહ્યું,

“ મારાથી મનાવું નથી—મારે નજરે જોવા પડે ઠીક, પણ તને કુમારપાળના મિત્રો કોણ કોણ છે તેનો ખ્યાલ છે ? ”

વિજય જરા અચકાયો. એને થોડો ખ્યાલ હતો પણ તે ખ્યાલ આપવા તે હજી તૈયાર ન હતો. કાચીઓના યુદ્ધમાં નિર્દોષ વૃદ્ધો ઉખડી જાય છે એ તે જાણતો હતો સિદ્ધરાજ મહારાજ મર્વ શક્તિમાન હતા—રાજાધિરાજ હતા—એમને રક્ષવા મમથ હતા; પણ કુમાર-પાળનો મિત્રો જેવો તેવો માણસ નહતો—મહારાજનો તેના ઉપર વિશ્વાસ હતો. ખાતમી દેનારે પોતાની જાતનો પ્રથમ વિચાર કરવાનો હોય છે. બધું કહેવા જતાં કેવો ભડકો થાય અને કોણ હોમાઈ જાય તે કદી શકાય નહિ. સ્વર્ગ અને તેની વિષ્ટતાનો અનુભવી વિજય જરા અચકાયો. સિદ્ધરાજ મહારાજની લક્ષ જહાર તે રથું નહિ.

ભયંકર આક્ષેપ કરે તે નક્કી હોતું નથી. વફાદારીના બદલો વફાદારને મળે છે જ તે પણ નક્કી હોતું નથી વિજયને સિદ્ધરાજ મહારાજની સેવા બળવવી હતી-એણે બીકું ઝડપ્યું હતું; પરંતુ સેવા બળવવાનું કાર્ય તેને સહેલું જણાયું નહિ. એ મહારાષ્ટ્ર ખોલ્યો,—

“ અન્નદાતા ! હું અયકાયો એટલા માટે કે કુમારપાળને મોટી હુંક છે, પણ હજી મને ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. પુરી ખાત્રી વિના કોઈનું નામ દહ અને ખોટો પકું તો આપ મારું માથું ઉઠાવી દો-એટલે અયકાયો ”

“ ચોક્કસ નહિ પણ થોડી માહિતી તો મળી છે ને ? ”

“ હા...હા. કૃપાનિધિ.” વિજયને હા પાડ્યા વિના છુટકો નહતો.

“ ખેલ ત્યારે શી માહિતી મળી છે ? ”

“ મહારાજ ! ” ફરીથી વિજય અયકાયો.

ખુશીથી પાછા પગના ભરવા માડ્યા સેનાપતિનું નામ કદ્ધક અકાળ દેવાનું જોખમ તે જાણુવો હતો

“ પુરી ખાત્રી રી માહિતી આપજાની ટેવ રાખ-ઉપાશ્રયના સુરિ તો કુમારપાળ છે તેની તો ખાત્રી છે ને ? ” ફરીથી મહારાજે શકા ઉચ્ચારી

“ મહારાજ ! જોની તો જરાએ શકા નથી ”

“ રીક જ સુરી પાસે કોણુ કોણુ આવે છે, શા માટે આવે છે, તે મધી મસ્ત રાખજો ”

વિજયમિહ નમન કરી બહાર ગયો

અને મિદ્દગજ મહારાજનો કોપાગ્નિ શરી નિકળ્યો કુમાર-પાળ પાટણમાં ? - કાદાનદેવ ! - સેનાપતિ ! - કુમારપાળના અનેવી ! વિજયસિહની ખાતમી જેવી તેરી ન હતી કે પના દોડાવી મિદ્દરાજ મહારાજે આકાશ ગોઠવી દીધા કુમારપાળની હિમ્મત તે મમજી શક્યા-મહા ભનક મવતુ રચાવુ તેમને લાગ્યું ચોતે વિધિના લેખ ટાળવા માગતા હતા-પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ અધિમગીઓએ પોતાની વિરુદ્ધ જતા હતા એમના ઉદ્દેગનો પાર રહ્યો નહિ આ ધનનાને લગતા એક પત્રી એક પ્રમત્રો એમની સ્મૃતિપત્ર પર ચિતરાઈ ગયા

હાય જોવડાવ્યા-સામુદ્રિક જાણકારોએ ખાત્રી આપી નહિ. એમણે સમર્થ ત્રિકાળસાની મનાતા હેમચંદ્રસુરિને પૂછ્યું. સુરિએ પણ પુત્રયોગ બતાવ્યો નહિ મહાગજે વળી પૂછ્યું,

“ પાટણની ગાદીએ કાણ આવશે ? ”

હેમસુરિ મહાગજે કહ્યું, “ કુમારપાળ. મેં એનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોયા છે-તેને ગજયોગ છે.”

આ ભાવિકથને રાજાનું દેયું ભાંગી નાખ્યું હતું, છતાં સિદ્ધરાજ મહારાજે આશા છોડી ન હતી. હેમસુરિ મહારાજ સાથે તે ગિરનારની યાત્રાએ ગયા, એમણે સુરિજીને વિનંતિ કરી કે તમે સાધના જાણો છો. દેવી અંબિકા પ્રત્યક્ષ ચર્ચા કરે તો જ હું માનું.

સુરિએ દેવીની સાધના કરી-ત્રણ દિવસે દેવી પ્રગટ થયા-મંદિરના ગભારામાંથી અવાજ આવ્યો:

“ સિદ્ધરાજ અપુત્ર મરશે-કુમારપાળ પાટણની ગાદીએ બેસશે.”

સિદ્ધરાજ મહારાજે આશાની છાયાએ કાઢી નાખી; પણ તેમને વિધિના લેખ રચ્યા નહિ. મહાન સોલંકી પાટણપતિને એક પુત્ર આપવાનુંય વિધિને આવડ્યું નહિ ? ઠીક. સતીને શાપ હતો-શાપ તેણે વહોર્યો હતો. ભલે તે અપુત્ર મરે પણ કુમારપાળ પાટણની ગાદીએ આવે ? એમને વિધિનો આ પ્રબંધ ગમ્યો નહિ. પાટણની ઉન્નત ગાદી-સોલંકીઓની મરહુર ગાદી-તે ઉપર શુદ્ધ ક્ષત્રિય રકતનો સોલંકી જ આવી શકે. કુમારપાળ કાણ ? સોલંકી-નજીકનો વારસ-શુરવીર ને શાણો પણ ત્રિબુવનનો પુત્ર, ત્રિબુવનપાળ દેવી-પ્રસાદનો પુત્ર, દેવીપ્રસાદ બીમદેવ મહારાજનો પુત્ર-પણ બકુલા-દેવીના પેટેથી ઉત્પન્ન થયેલો. તે બકુલાદેવી કાણ ? એક વારાંગના.

કુમારપાળમાં એ લોહીના સંસ્કાર ઉતરેલા-શુદ્ધ દાત્રિયગત તેનામાં નહિ. એ કુમારપાળ સોલંકીઓની જગપ્રસિદ્ધ ગાદી પર આવે ? -દેવ મમા મિદરાજ મહારાજ જેવાએ ઉત્તરવંશ કરેલી ગાદી પર એ આવે ?

વિધિને કંઈ આવડત છે ? મહારાજને વિધિનો પ્રબંધ રચ્યો નહિ વિધિ પ્રબળ મનાતો હતો-પોતેય મહા પ્રબળ મનાતા હતા । ‘વિધિના લેખનેય હું ભુંસીશ’ સિદ્ધગજ મહાગજે મનથી નિશ્ચય કર્યો અને સિદ્ધરાજ મહારાજનો નિશ્ચય એટલે પર્વત જેવો અડગ નિશ્ચય. કુમારપાળ પર એમની ક્રૂર દષ્ટિ ઉતરી બીજાંય કારણે કુમાર-પાળ પર કુપીત થવાનાં હતાં. પોતાની આયુદ્ધોરી છુટે તે પહેલાં કુમારપાળની જીવનદોરી તોડી નાખવાની જરૂર તેમણે જોઈ. કુમારપાળ હયાત નહિ હોય તો પછી તે ગાદીએ કેવી ગીતે આવી શકશે ?

મિદ્ધગજ મહારાજે મહા બલીષ્ટ શત્રુઓ સામે જંગ માંડ્યા હતા-શત્રુઓને પરાજીત કર્યા હતા-અનેક અજેય દુર્ગો તે છુટ્યા હતા-બધેય તે વિજયવંત થયા હતા. પાકટ અવસ્થામાં તેમણે નવો જંગ માંડ્યો-તે વિધિને જીતવાનો.

પાટણના મહાવિદ્વાન જોષીઓએ લાખેલા, મહામમથ હેમસુરિ મહાગજે કથેલા, અને માક્ષાત અંબિકા દેવીએ હિચ્ચારેલા ભાવિકથનને અમત્ય ઠરાવવા-વિધાતાએ લવાટે લખેલા લેખનેય ભુસી નાખવા-પાટણના મહાસમ્રાટ સિદ્ધરાજ મહારાજે નિશ્ચય કર્યો

વિધિ બલવાન હશે પણ કોઈએ તેને જોયો ન હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજના નામથી જગત કંપવું હતું.

કુમારપાળને પકડી પગલોકમાં પહોંચાડવા તેમણે સકલ રાજસત્તા રોકી દીધી.

આ વર્તમાન જણતાં કુમારપાળ કંપી ઉઠ્યો.

વરમો પહેલાં જ્યારે યમદુતનું તેડું આવ્યું ત્યારે તેને કોઈએ ચેતવી દીધો. માધુવેયે તે પાટણ છોડીને ચાલ્યો ગયો, અને એવી જગ્યાએ સંતાર્ધ ગયો તે રખડ્યો કે સિદ્ધરાજ મહારાજને પસંદ લાગ્યો જ નહિ.

બહુ બહુ તેમણે તપામ કરી—ત્યારે દિશાએ તેમણે શુભચરો રોકી દીધો, પણ કુમારપાળ જડ્યો નહિ. એ કુમારપાળ પાટણમાં છે એમ જ્યારે જ્ઞાતમીદારે કહ્યું ત્યારે તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. મોટી કુંદ વિના તે પાટણમાં આવવાની હિમ્મત કરે નહિ તેમ તેમને ખાત્રી થઈ. સેનાપતિનું નામ વગર પુરાવેય સંકળાતાં તેમના ઉદ્યોગનો પાર ગ્લો નહિ.

વિધિ સાથે મહિલા યુદ્ધનો જુસ્સો કરી પ્રગટ થયો. જે વાત એક વખત તેમના મગજમાં ઘુસી તે પુરી કર્યા વિના તે જ'પે તેવા નહતા. એને ગુણ કહો અવગુણ કહો—કાંતો જીતવું કે મરવું તે સિવાય તે ત્રીજી સ્થિતિ પિછાનતા નહિ.

એમની કાર્યગતિને રોકે તેવા મહા અમાત્ય મુંઝાડે હવે નહતા. ખીજો કોઈ તેમને દાબે તેવો મંત્રી રહ્યો નહતો.

સિદ્ધરાજ મહારાજે આખી રાત વિચાર કર્યો—કુમારપાળને નગરે જોઈ ખાત્રી કરવાનો—ખાત્રી થતાં તેને મપડાવવાનો—અને કાર્યસિદ્ધિ કરી તેના છુપા મિત્રોને દંડવાનો.

પાટણમાં માધુમંતો, યતિઓ સૌને આમંત્રણ પહોંચી ગયાં. કોઈ પણ સાધુને આ દુકમ પગી પાટણના દગ્ગાળમાં આવવાને છુટ હતી, પાટણ બહાર જવાની મનાઈ હતી. માધુની સંખ્યા ઘટતાં શ્રાદ્ધનું પુરવઠું તે જોવા સિદ્ધરાજ મહારાજ તૈયાર ન હતા. ગળની આ ધર્મ-ભાવનાથી પ્રભુ ખુશ થઈ. સાધુઓને પોતાની મહત્તા વધી પડેલી લાગી.

રાજાને બધા ધર્મો સરખા હતા. જૈન યતિઓને પણ ધણા વિનયથી આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રી આદિત્યર ઉપાશ્રયના મુખ્ય આચાર્ય જ્ઞાનવિજયસુરિને પણ સકળ સાધુમંડળી સાથે રાજગદમાં આવવાનું નિમંત્રણ મળી ચુક્યું હતું. સુગિજ રાજાને ‘ધર્મલાભ’ આપવા આવુજ હતો. આમંત્રણ ઉપરથી તેમણે ગણતરી કરી કે, જૈન સાધનો ઉદય મિદગજ મહાગજની પાછલી અવસ્થામાં એમના જ ગજઅમતમાં પણ થાય. સિદ્ધરાજ મહારાજે જૈનધર્મિ ઉપર ખૂબ જ ચડાવવાની પરવાનગી આપી હતી. જૈનધર્મને રાજ્ય-ધર્મ ગણી પોતાની કીર્તિરૂપ જ્ઞાન તે જગતમાં ફેરકાવે તેવી જૈનાચાર્યોની શુભેચ્છા હતી.

રાજસેવકે આદિત્યર ઉપાશ્રયના મુખ્ય સુરિજને બહુ માનથી રાજાના આમંત્રણની વાત કરી ત્યારે એમને આ વિચાર આવ્યો- હેમસુરિ મહાગજની ગેરહાજરીમાં જ્ઞાનવિજયસુરિનું માન પાટણમાં થેડું હતું. એમણે ગળને આંજવા નિર્ણય કર્યો.

સેવકે કહ્યું, “ સિદ્ધરાજ મહાગજની ઇચ્છા છે કે કોઈ પણ સાધુ વંદના વિના રહી જવા ન જોઈએ-એમને એ પ્રત છે. ”

“ નિશ્ચિંત ગણે. જૈન માધુઓમાંથી કોઈ પણ સાધુ પ્રમાદ કરે રાજાના સ્તુત્ય પ્રતનો ખંગ કરાવશે નહિ. ”

જ્ઞાનવિજયસુરિએ ખાત્રી આપી. સેવક ગયો.

ઉપાશ્રયના બધા સાધુઓને રાજના આમંત્રણની ખબર આપવામાં આવી, અને આમંત્રણમાં રહેલી મહત્તા ઉપર જ્ઞાનવિજય-સુરિએ સૌને એકઠા કરી વ્યાખ્યાન આપ્યું.

નવા આવેલા શાન્તિસુરિ વિચારમાં પડ્યા. નવા સુરિજની ઉમ્મર પુખ્ત હતી-વદન ઉપર પ્રભાવ હતો. એમણે આંટીઆળી દાઢી રાખી હતી. જૈન યતિઓના માથાના નિમાળા ખેંચાવી નાખવામાં આવે છે-આ યતિના માથા ઉપર આજા આજા વાળ હતા. આ અપવાદ સિવાય જૈન સાધુનાં આર્ષાં પીત વસ્ત્રો સુરિને આબાદ બંધબેસતાં હતાં. નવા સુરિ પ્રાકૃત બોલી શક્તા હતા-જૈનસુત્રો અને કેવલ્યજ્ઞાનની ચર્ચા કરી શકતા હતા. સુરિ વિદ્વાનમાં ખપતા હતા-ચમત્કારી લેખાતા હતાઃ જ્યોતિષ અને સામુદ્રિકનો અભ્યાસ એમનો ઉડો છે તેમ મનાવું હતું. મારવાડ તરફથી એ સાધુ આવેલા હતા-અચાત છતાં જ્ઞાનવિજયસુરિજએ તેમને માનથી બધી અનુકૂળતા આપી હતી. સુરિજ વહોરવા માટે બહાર નિકળતા નહિ-ખીજ સાધુઓ લાવે તેમાં તેમનો હિસ્સો રહેતો-દિવસનો ઘણો વખત તે પોતાની ઓરડીમાં પુરાયેલા જ રહેતા. એમને મળવા આવનાર પણ થોડાં જ હતાં. એ શાન્તિસુરિને જ્યારે ખબર મળી કે રાજગઢમાં જવાનું છે ત્યારે તે વિચારમાં પડ્યા.

સિદ્ધરાજ મહારાજની સાધુભક્તિ તે સમજી શક્યા નહિ. પાટણના બધા પંથના સાધુઓને સિદ્ધરાજ શા માટે આમંત્રણ કરતા હશે ? જવું કે ન જવું ? રાજગઢમાં જતાં ઓળખાઈ જતાં શી પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ? નહિ જવાથી કદાચ શક ઉત્પન્ન થાય. આખરે સુરિજએ સાધુવંદ સાથે જવાનું મનથી નક્કી કર્યું. રાતે એક માણસ તેમને મળવા આવ્યો તેની સાથે એમણે કંઈક ખાસ ખાનગી વ્હાત કરી લીધી.

શાંતિસુરિ કે કુમારપાળે સિદ્ધરાજ મહારાજની પાદપૂજા સ્વીકારવાનું જોખમ - ખેડયું.

આદતિચિના દિવસે રાજગઢ માધુઓથી ઉભરાતો હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજ કણુદેવનું શ્રાદ્ધ ઉજવતા હતા-પવિત્ર મુનિઓ અને સંતોની પાદપૂજા કરી પવિત્ર થવાના હતા, મહારાજ શ્રદ્ધાથી અહીં તહીં ફરતા હતા. માધુઓને અતિ માનથી જુદા જુદા વર્ગો પાડી ખેમાડવામા આવ્યા હતા.

પૂજનો થાળ લઈને રાજગૌર આસતો હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજ તેમની સાથે આવતા હતા-એક પછી એક તે સાધુઓની પૂજા કરના હતા-આશિષ લેતા હતા.

તે અણખુટ ધિરગથી અમંખ્ય માધુઓની પૂજા એક પછી એક કરતા હતા.

હંડી સ્વામીઓને મહારાજે પૂજ્યા, પરમહંસોના સચ્ચિદાનંદ પામ્યા, ગિરનારી અવધુતોના અહાલેકે સાંભળ્યા-પુર્નરીઓનીયે પૂજા કરી આશિષમંત્રો સૂણ્યા, રખડતા બાવાઓ પણ ગુજરાતના સમ્રાટનું નમન પામ્યા. સાદા સંતોએ રાજનો વિનય રિમત સાથે વધાવ્યો, જૈન યતિઓનો વારો આવ્યો, યતિઓની સંખ્યા મોટી હતી, કમવાર તેમણે પ્રથમ મુખ્ય સુરિ કે આચાર્યની પૂજા આદરી પછી શિષ્યવૃંદને પૂજ્યો.

શાંતિવિજયસુરિ મહારાજની ખાસ નમ્રતાથી સિદ્ધરાજે પૂજા કરી-સુરિજીએ પરમ આનંદથી 'ધર્મલાલ' ગાધ્યો. સુરિજી સાથેના સાધુઓની પૂજા ચાલી. મહારાજ ખાસ ધ્યાનથી પૂજા કરતા હતા-એમને ઉતાવળ ન હતી-ધીમે ધીમે તે ધર્મલાલ પામતા શાંતિસુરિના પાર્ટલા તરફ આવતા હતા. શાંતિસુરિનું હૃદય સંયમી છતા ધડકતું હતું.

સિદ્ધરાજ મહારાજ તેમની પાસે આવ્યા-મેવકે થાળ મૂક્યો. સુરિજીએ પગ તેમાં ધર્માં-રાજાએ પૂજા આદરી-પગમાં ઉભી ઉર્ધ્વ રેખાઓ જાણે મધ્યમાંથી પગને કાપતી હોય તેમ પૂજનારને નજરે પડી-પગની પાનીઓની કુમાર છાની ન રહી. પૂજનારની નજર સુરિજીના મુખ તરફ વળી. પરમ નિઝદથી જરા હોઠ ઘળી સુરિજી બેઠા હતા-આંખોને ઢગતી રાખી હતી-ધનુષ્યાકાર ભમરો ને લાંબી મોટી આંખો ગળને પરિચિત લાગી. પૂજનારે એક જ ક્ષણ નજર સ્થિર કરી-ઢાઢી છતાં, માધુને સ્વાંગ છતાં, કુમારપાળને રાજાએ ઓળખ્યા. પોતે ઓળખ્યા નથી તે ખતાવવા ગળાએ ટુર્ત જ નજર પાછી ખેંચી લીધી, પરંતુ સાધુએ સિદ્ધરાજની આંખની ચમક જોઈ લીધી હતી. સિદ્ધરાજે આશિષ લેવા માથું નમાવી હાથ જોડ્યા ત્યારે તેમણે ‘ધર્મલાભ’ ઉચ્ચાર્યો. પરંતુ રાજગાદી લેવા જતાં રાજગદમાં કમી ક્ષણે પરલોકગમનનો લાભ પોતાને મળશે તે કલ્પનાએ શાન્તિસુરિને કમકમાં આવ્યા.

અહિંસા પરમેા ધર્મના ઉપદેશકને પોતાની સંભવિત હિંસાથી લયની ધુળરી છુટી. સિદ્ધરાજને તે ઓળખતા હતા-સિદ્ધરાજની નજર તેમણે પારખી હતી-રાજા જાણે કંઈ ખાસ બન્યું જ નથી, તેટલા સ્વાસ્થ્યથી બીજા સાધુ તરફ ગયા. શાન્તિસુરિજીએ નિઝદથી શાન્ત ભાવ ધારણ કરી રાખ્યો.

જ્ઞાનવિજયસુરિની સાધુમંડળી ઉપાશ્રયમાં પેસવા જતાં તે જરા
છેટે રહી બધાને જાનો જોવા માંડ્યો. તેના આશ્રયનો પાર રહ્યો નહિ.
તે આગળ આવ્યો તે જ્ઞાનવિજયસુરિને પૂછવા લાગ્યો,

“ આપ સૌ જઈ આવ્યા ? ”

“ હા, ”

“ કોઈ રજુ નથી ને ? ”

“ નહિ જ ! ”

વિજયે બધા સાધુઓ તરફ જોવા માંડ્યું. શું બોલવું; તે સુન્ય
નહિ, તે અપ્રતિ બોલ્યો,

“ નવા-જુના બધા સુરિઓ આવી ગયા ? ”

“ હા-હા-કેમ ? તમને શંકા છે ? ”

સૌએ ખાતરી કરવા એક બીજા સામું જોવા માંડ્યું. એક સાધુ
બોલી ઉઠ્યો,

“ શાન્તિસુરિ ક્યાં ? ”

“ અરે ! પૂજામાં મારી પાસે જ બેઠા હતા ! ”

“ ત્યારે ક્યાં ગયા ? ” જ્ઞાનવિજયસુરિએ પૂછ્યું.

“ કાણ જાણે માર્ગમાં રોકાયા હશે ! ”

સૌએ ખાતરી આપી કે તે પૂજામાં હતા જ. વિજયને તેની
ખાતરી જ હતી. પણ સુરિજી માર્ગમાં ક્યાં અસોપ ગયા ? તે ગભરાયો.

“ ફીક, વધા નહિ. પૂજામાં હતા ને ! કોઈ સાધુ રહી ન બપ
તેવો સિદ્ધરાજ મહારાજનો હુકમ છે એટલે ધૃષ્ટા કરવી પડે છે. ”
એમ કહીને તે બહાર નિકળ્યો. તેણે માણ્યોને બધા દરવાજાઓ
તરફ દોડાવ્યા-થોડી વારમાં અંધર આવી-એક દાઢીવાળો સ્વાર થોડી

બડી પહેલાં મોઢેરા દરવાજાથી પુરપાટ પસાર થયો હતો. વિજયસિંહના પેટમાં તેલ રેડાયું. તેને ખાત્રી થઈ કે શાન્તિસુરિ છટકી ગયા.

કંપતો કંપતો તે મહારાજ પાસે આવ્યો.

“ કેમ પકડ્યો ? ”

“ મહારાજ !.....”

“ બોલ, શું થયું ? ” મહારાજ તાડુકયા.

“ મતિ માર્ગમાં અલોપ થઈ ગયા. ”

સાધુઓની કંટાળા ભરેલી પૂજાથી કંટાળેલા સિદ્ધરાજ મહારાજને ન્યારે ખગર મળી કે શાન્તિસુરિ છટકી ગયા ત્યારે તેમના ક્રોધને સીમા રહી નહિ.

“ મને બીક જ હતી—તું રમત રમે છે—તારી ખાલ ઉતરેલીય, એક વધુ તક આપી અને તેં શિકાર નસાડી મૂક્યો—ઠાણુ છે બહાર ! ” મહારાજે ત્રાડ પાડી. એક ચોલો દાખલ થયો.

“ આને પહેરામાં રાખો. ”

“ મહારાજ ! મેં બાતમી મેળવી છે—”

“ મારે નથી માંલગવી—” છતાં વિજયે કહ્યું,

“ મોઢેરા દરવાજાથી એક દાદીસ્વાર નાકો છે. ”

“ ક્યારે ? ”

“ થોડા વખત પહેલાં જ. ”

“ હું જાતે જ હવે પત્તો મેળવીશ. ” તેમણે વિજયને તાત્કાલિક તો જામામાં જ રાખ્યો અને મારા પાટણને ઢુંઢી વગવા શુભચરોને—પાટણ બહાર નામતો હોય તો પકડવા મૈનિકાની ઢુકડીઓને સિદ્ધરાજ મહારાજે દોડાવી. તેમણે અમંખ્ય માણુમો કુમારપાળને

પકડી લાવવા શેઠી દોષાં ને વિદાય કર્યાં. પોતાના ખામુ વિશ્વામુ માણસોને જવાબદારી બાંસવી.

રમતમાં મહારાજે યાપ ખાધી હતી-શાન્તિસુરિને રાજગઢ બહાર જવા દેવામાં ભૂલ કરી હતી. શાન્તિસુરિને વહેમ નથી પડ્યો તેમ તેમણે માન્યું હતું. માધુઓની પૂજના દિવસે રાજગઢમાં જ એક સાધુ પર આક્રમણ કરવું એ તેમને હિચ્છિત નહોતું લાગ્યું. વિજય અને તેના માણસો મારફત રાજગઢ બહાર સાધુઓ જાય તે પછી સુરિ-જીને રાજ્યના આરોપી તરિકે પકડાવી આરોગ્યાર સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચાડવાની પેરવી રચી હતી પણ સુરિ માર્ગમાં જ અક્ષોપ થઈ ગયો.

દેવી રીતે તે યશું તે શુદ્ધ કાયડો હતો. કાહાનદેવ સેનાપતિ તે કાયડો જાણતા હતા.

શાન્તિસુરિ રાજગઢથી બહાર નિકળ્યા. અનેક સાધુઓનાં વૃદ્ધ જર્તા હતાં. ચાલાકોથી જટકી ખીજ વૃંદમાં ભળી ગયા, અને એક ખાંચો આવતાં તેમાં પેસી ગયા. શેરી વટાવી એક મહેલાતની ડેલી-માં અદ્વય થઈ ગયા. ઘોડીવારે એક દાદીવાળો ઘોડેસ્વાર તેમાંથી નિકળ્યો. ઘોડેસ્વાર પુરખાટ પાટણ છોડી મોરેશ દરવાજેથી નાઠો, એ મહેલાત કાહાનદેવની હતી. રાજ ઓળખે તો શું કરવું તે માટે તેયારી રાખેલી જ હતી. રાજગઢમાં જ આક્રમણ થાય તો રક્ષણ કરવા કાહાનદેવનાં માણસ તત્પર જ હતાં.

કાહાનદેવ કુમારપાળની બહેન પ્રેમજને પરણ્યા હતા. સોલંકી કુમારપાળની બહેનને પરણવામાં તેને શરમ આવી નહોતી-હિલટ તે બાળતનું તેના મનમાં ગૌરવ હતું. કુમારપાળને ગાદી આપવામાં સિદ્ધરાજ ચરમ્ભાતો હતો. કુમારપાળ હજીદાર હતાં તેનો હક સિદ્ધરાજ સ્વિકારતા ન હતા. કારણ ફક્ત એજ કે બકુલાદેવીનું લોહી કુમારપાળમાં હતું હતું. એક વારાંગના કે નદીને સિદ્ધરાજ મહા-

રાજતો જન્મ કેટલો આભારી હતો તે કાઠાનદેવ જાણુવા પામ્યો હતો—
 સિદ્ધરાજ મહારાજ કદાચ જાણુતા નહિ હોય—જાણુવા નહિ
 પામ્યા હોય—જકુલાદેવી જોવી સદ્ગુણી વારાંગના માટે આટલો બધો
 તિરસ્કાર બતાવવો વ્યાજબી નહતો તેમ કાઠાનદેવ માનતો હતો.
 ખાસ કરી કુમારપાળના પિતા ત્રિભુવનપાળના રાજ્ય ઉપર ઉપકાર
 ઓછા નહતા—એ ત્રિભુવનપાળનેાચ અંત મિદ્ધરાજ મહારાજને કૃતઘ્ની
 કહેવડાવે તેવો હતો. કાઠાનદેવને કુમારપાળનો પક્ષ ન્યાયી લાગતો
 હતો. ન્યાયનો પક્ષ કરવામા તેનું હિત મમાયેલું હતું. કુમારપાળના
 નાસબમા રાજયોગ હતો—એ કુમારપાળ પાટણની ગાદીએ આવે—
 કાઠાનદેવની મદદથી ગાદીએ આવે—પોતે તેનો બનેવી. પછી પાટણનું
 રાજ્યતંત્ર તેના અંકુશમાં આવે—તેનું માન કેટલું વધે ! આ ગણુ-
 ત્રીઓ પણ તેના મનમા હતી. સિદ્ધરાજ મહારાજને તેને મુખ્ય-સેના-
 ધિપતિ કરી રચામ્મો હતો, તે તેનું માન રાખતા હતા, પણ સિદ્ધરાજ
 મહારાજનો પ્રતાપ અને વ્યક્તિત્વ તેને હંમેશ દાબમાં જ રાખતાં હતાં.

ગુજરાતના ભાવિ રાજાને સહાયબૂત થવામાં તેને ન્યાય અને
 શાણપણ બંને દેખાતાં હતાં. જોષમાં તેને શ્રદ્ધ હતી. પ્રેમજ કાઠાન-
 દેવને પોતાના ભાઈ માટે સમગ્રવતી હતી—કાઠાનદેવે હિમ્મત કરી હતી.

સિદ્ધરાજ મહારાજની ધમ્જાને અવરોધવા તેણે માથું ઉંચું
 કર્યું. જરૂર પડે તો કુમારપાળ નજીક હોય તો સારું તે વિચારે
 કુમારપાળને યતિના વેધમાં પાટણ લાબ્યો—બધો પ્રબંધ બહુ ગુમ
 હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજને ક્યાંથી ખબર પડી ? આદતિયિના ક્રમનો
 હેતુ તે તુર્ત જ સમજી ગયો હતો. તેણે કુમારપાળને નસાડી મૂક્યો.

બીજે પહેંચાડી પોતે બીજે ક્યાંય સંતાઈ જવાનો તેણે ધરદો ક્યો.

તે દધિસ્થળી પહેંચ્યો. ધણા વરસે કુટુંબી જનેને મળ્યો. પોતાનો મિત્ર જોમરી નામનો બ્રાહ્મણ ત્યાં આવી ચડેલો હતો—તેને પોતાના કુટુંબને ઉત્તજન લઈ જઈ સંતાડવા ભલામણ કરી, બીજે દિવસે પ્રભાતે તો પોતે બીજે જતો રહેશે તેમ વાત કરી. એહીઓનાં હર્ષાશ્રુ સુકાયાં ન સુકાયાં એટલોમાં બહાર જુમ પડી. પાટણનું મૈન્ય ગામને ઘેરી વળ્યું હતું. ધરે ધરે મૈનિકા શોધતા હતા.

ડેહીએ સૈનિકા આવી પહેંચ્યા—હવે સંતાવું ક્યાં ? દરબારગઢની પાછળ કુંભારચાસ હતો. વંદી કુદી કુમારપાળ ત્યાં ગયો. અલિંગ નામનો વૃદ્ધ કુંભાર નિભાડો પકવવાની તૈયારી કરતો હતો—તે વાસણ ગોઠવતો હતો. ઉતાવળમાં કુમારપાળે અલિંગને વાત કરી. અલિંગે પોતાના અન્નદાતા ત્રિભોવનપાળના પુત્રને ઓળખ્યો. એણે ઝડપી નિર્ણય કર્યો. કુમારપાળને વાસણમાં સંતાડ્યો—ઉપર બીજાં ધણાં વાસણ ગોઠવ્યાં, અને ફક્ત એક બાણ ઉપર ઉપરથી સીંદીઓ ગોઠવી અને વહેમ ન પડે તે માટે તેણે સગગાવીને ધુમાડો પણ દાડ્યો.

કુંભારે કુમારપાળને બહાર કાઢ્યો—કુંભારનાં કપડાં પહેરાવ્યાં ને પરોડના અંધારામાં ગામની લાગોળે આવી તેને ચૂપકીથી વિદાય કર્યો.

કુમારપાળે, માણસના પગ જેટલી ઝડપથી જઈ ચોકે તેટલી ઝડપથી ભાગવા માંડ્યું. ગુજરાતનાં ગામડાંમાં સંતાતાં સંતાતાં ગુજરાતની સરહદ બહાર નાસી જવાનો તેનો ઈરાદો હતો.

સૂર્યોદય થયો—રસ્તામાં નદી નાળાં આવતાં તેને રાકાવું પરવડે તેમ ન હતું. જંગલના રસ્તે તે નાસતો જ ગયો—એક ઉંચી જગાએ તે આવ્યો ત્યાં શ્વાસ લેવા અટક્યો ને તેણે ચારે તરફ નજર કરી. છેટી ઘોડેસ્વારો તેની તરફ આવતા જોયા—તે નાહો.

ખચીત સિદ્ધરાજના ઘોડેસ્વારોમાંથી ફેટલાક દધિરથળી રાકાઈ ગયા હતા ને ફેટલાક ખીજે તપાસ માટે સવારમાં નિકળી ચૂક્યા હતા. ફેટલુંક અંતર કાપ્યા પછી તેમણે આગળ કોઈ માણસને જણે દોડતો જતો હોય તેવો જોયો. તડકામાં એ માણસની દાદી વર્તાતી હતી—એ જ દાદીવાળો ! એમણે કુમારપાળને પકડવાની આશામાં ઘોડાઓને દોડાવ્યા.

કુમારપાળ છેક પરોડથી ચાલતો હતો—દોડતો હતો—મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો—તે થાકી ગયો હતો, પણ મૃત્યુ જાણે તેને બેટવા આવતું હોય તેમ પાછળ ઘોડેસ્વારો આવતા હતા. કુમારપાળનો શ્વાસ માતો નહતો પણ તે દોડ્યો—દોડ્યો—જીંદગીમાં કદીયે નહિ દોડ્યો હોય તેટલા વેગથી અને લયથી દોડ્યો.

એનો શ્વાસ ધમણુ માફક ચાલતો હતો. તાપથી તેના મુખ પર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા—તેના વદન ઉપર વ્યાકુળતાના ભાવ સ્પષ્ટ વર્તાતા હતા. તેના પગ કાંટા ઝાંખરાથી છોલાયા હતા, ધીંગતી જમીન ઝાડની હતી—ઊંઘાળો ચાલતો હતો અને ઉત્તર ગુજરાતનો

મૂર્ચ્ઞ અગ્નિના પુંજ સમો બાળી દેતો હતો—તે દોડે જતો હતો. વાડો, ઝાડો અને છોડવાઓની ઓથ લેતો, ઘોડેસ્વારોની નજર ચૂકવવા પ્રયત્ન કરતો, આડળીક રસ્તે તે આજળ ને આગળ જતો હતો. ઘોડેસ્વારો દૂર દૂરથી વર્તાતા હતા પણ નજીક નહતા; હજીયે છટકવાનો મંભવ હતો.

કુમારપાળ જીવવા માટે નાસતો હતો—પગપાળો છતાં સીધે રસ્તે આવતા સ્વારોને તે દૂર રાખતો હતો.

પણ આમ ક્યાં સુધી દોડારો? સ્વારોએ તેને જોયો હોય તેમ તેની તરફની આવતા લાગતા હતા. દોડતા દોડતા ખેતરાઉ જમીન આવી. વાડો પાછળ દોડતા દોડતા જ કુમારપાળે સંતાવાની જગા શોધવા માંડી. હવે તેના પગ ચાલતા નહતા—તેનો શ્વાસ માતો નહતો—ઠાઈ ઝાડ ઉપર ચડી જાઉં?—ઠાઈ કુવામાં સંતારી જાઉં?

એવામાં તેના કાને અવાજ આવ્યો. એક ખેડુત ચોમાસાને વાર છતાં અગમચેતી વાપરી, પોતાના ખેતરની વાડ મરખી કરતો હતો. વાડ મજબુત બનાવવા તેણે કાટા ઝાંખરાનો દગ કર્યો હતો, ધોમ તડકામાં તે પરમ ખેદરકારીથી મહેનત કરતો હતો. કુમારપાળ ખેતરનો ખુશો વટાવી આગળ વધ્યો ને ખેડુતે તેને જોયો. માથુસ નામભાગ કરતો લાગ્યો.

નાસનારના વદન પર અપાર વ્યથતા અને લાય તેણે જોયાં. નાસનારનાં કપડાં નિર્માલ્ય છતાં તેના મુખ પર ખેડુતને પ્રભાવ જણાયો. એણે દાદાળી ચોલાવીને પૂછ્યું,

“ કેમ ભાઈ! કેમ નાસો છો ? ”

“ કાચુ મારે જીવું છે ! ”

“ કાચુ મારે છે ? ”

“ રાજના સ્વારો પાછળ પડ્યા છે. ”

“ કારણ ? ”

“ કહેવાનો વખત નથી. નિર્દોષને રક્ષવાની હિમ્મત છે ? ”

કુમારપાળે શ્વાસ લેવા અટકી જવાળા દીધા. આ સ્થિતિમાંયે કરગરવાની તેનામાં આવડત ન હતી. એણે પ્રશ્ન જ પૂછ્યો.

ખેડુતને આશ્ચર્ય થયું. એને લાગ્યું કે નાસનાર જેવો તેવો માણસ નહિ હોય-રાજના સ્વારો સાધારણ માણસ પાછળ દોડે નહિ. વળી એની સ્વાભાવિક વૃત્તિ જાણી. એ ખેડુત જાતે રજપુત હતો-ભીમાસંદ તેનું નામ હતું એણે અને તેના બાપે લડાઈઓ જોઈ હતી શાન્તિના સમયમાં તે ખેડ કરતો હતો. એના પૂર્વજોએ ગરામ ભોગવ્યા હતા-જાહોજલાલીની નિશાની રૂપ તેના કાનમાં સોનાની કડીઓ હતી. કપાળેથી પરસેવાનો રેલો આગળથી નિતારતો તે બોલ્યો,

“ શા માટે નહિ ? હું રજપુતજન્મ્યો છું. તમે ગમે તે હો, હાલ વિપતમાં છે-મદદ કરવી મારી ફરજ છે. ”

“ બચાવશો તો ઉપકાર નહિ જીવું. ”

“ એક જ ઉપાય છે. આ કાંટામાં સંતાશો ? ” ખેડુતે કાંટા ઝાંખરાનો ઢગલો બતાવ્યો.

“ આમાં ? ” કુમારપાળે પ્રશ્ન કર્યો. કુંભારના નિભાડમાં તે આજી તાપે શેકાયો હતો-હવે કાંટા તેને આમંત્રતા હતા-રે ! નસિબ !

“ બીજો ઉપાય નથી-જટ કરો-બોળાનાયનું નામ લઈ પેસો. ”

ખેડુતે કાંટાના ઢગને છુટો કર્યો. કુમારપાળ વયમાં પેટા-પગમાં ફેટલા કાંટા પેટા તે ગણવાનો વખત ન હતો. તે ઉધે માથે ટુંટીયુ વાળી સૂતો. ખેડુતે તેના ઉપર બહુ ન વાગે તેવાં પાંદડાંવાળાં ઝાંખરાં નાખ્યાં અને પછી ઉપર બાવળ, થોર, ખોરડી વિગેરેના કાંટાનો સુકાં ડાળાં ગોઠવ્યાં.

‘ અને જાણે કશું જ બન્યું નથી તેમ તેણે વાડને સમી કરવા માંડી.

એક ઘડી પછી તો ઘોડેસ્વારો વેગથી પસાર થતા નિકળ્યા. જેકુતને જોઈ તે અટક્યા ને નાચકે હિંચા સ્વરે પૂછ્યું, “ હમણું આ તરફ એક માણસ નિકળ્યો તે ક્યાં ગયો ? ”

જાણે વાત કરવાની નવરાશ ન હોય અને રસ્તે જનારાઓને કામ કરનારાઓના કામમાં વિશ્લેષ કરવાનો હક નથી તેમ સનળક માન્યતા ધરાવતો હોય તેવી બેદરકારીથી બીમા જેકુએ સ્વારનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો ક્યો અને પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું.

“ કેમ નથી સાંભળતો ? ” સ્વારે નજીક ઘોડો લાવી રાડ તાખી.

‘ જેકુ તે કાઠાળી થોભાવી, પાછું ફેરવી જોયું અને જાણે પહેલી જ વાર જોતો હોય તેમ અને જાણે પરિચિત માણસો હોય તેમ ઠંડાપેટે પૂછ્યું,

“ રામ-રામ બાપુ ! કેણી તરફ ? ”

“ તું બતાવે તે તરફ. હમણું એક દાદીવાળો માણસ આ ખેતરમાં ઘઠને નિકળ્યો તે ક્યાં ગયો ? ” સ્વારોએ દમથી પૂછવા માંડ્યું.

“ દાદીવાળો ! ક્યારે નિકળ્યો બાપુ ? ” જાણે દાદીવાળો આદમી હોઈ શકે તે નવાઈની વાત હોય તેમ અજાણપણું ને આશ્ચર્ય બતાવતો હીમો બોલ્યો.

“ હમણું જ-અમે તેને છોટથી જોયો છે. તે આ ખેતરમાં જ અલોપ થયો. બોલી દે-ક્યાં ગયો ? ” ફરીથી આ અનાડી જેકુતથી કંટાળી સ્વારોએ તાકુફીને પૂછ્યું.

“ મારી બધા જાણે ! જાણે અમે તે નવરા બેઠા હોઈ

ને જતા આવનાનો દિસાળ રાખતા હઈશું ! સાંજસુધીમાં તો બધી વાડ પુગી કરવી છે. કોણ ગયું ને કોણ નિકળ્યું તે જોવા જઈએ તો તો ખેડ કરી રહ્યા બાપુ ! ” બીમસિંહે કાને હાથ દીધા ને ખેનીના ધંધાનું તત્વ સમજાવ્યું.

સ્વારાને ખેડુત ભારે લાગ્યો. એમણે સમજાવટથી પૂછવા માંડ્યું,

“ અરે ભાઈ ! વાડ કરજે ને-કોણ ના પાડે છે ? આ તો રાજનો ગુહેમાર છે ને રાજનો હુકમ છે. પકડનારને ધનામ મળશે-તનેય લાગ મળશે. કહેને કેની તરફ ગયો ?

“ હાય ! હાય ! રાજનો ગુહેમાર અને રાજજનો હુકમ ! બાપુ ! મને હાકલ તો દેવી હતી-હું પકડત નહિ ? ” બીમસિંહે ખેલ ક્યો અને જાણે ધનામ ચાલ્યું ગયું તેનો અફસોસ બતાવ્યો. ”

“ પણ અહીંથી જ નિકળ્યો હતો-ક્યાં ગયો તે બતાવને તોય બહુ છે.”

“ એક વાર કહું ને મેં નથી જોયો.”

“ ખાતરીથી ? ”

“ બાપુના સમ ”-બીમાને બાપુના સમ ખાવામાં જ સસમાતી લાગી. તોજકાઈ અને વિનય બન્નેના મિત્રણ રૂપ લાપામાં ખોલતો આ ખેડુત જાણે સાચું જ ખોલતો હોય-કામમાં મરગુલ હોવાથી નાસનારને તેણે ન પણ જોયો હોય તેમ સ્વારાને લાગ્યું. છતાં નિરાશાના રોષમાં નાચકે ટાણે માર્યો,

“ ખેડુ કહ્યા એટલે : આડો આંક ! શુઘલ-દોર જેવા-પાસે ચઈને માણસ નિકળે તેનુંય લાન નહિ—”

“ બાપુ ! અમારા ધંધો જ એવો-” બીમાએ પ્રમાણપત્ર

સ્વીકારી લીધું. ધાર્યું કે કેમે ક્યાં ગ્યારો ખસે છે ? સ્વારો ખચિત ખસવા જ માંડ્યા.

વાતચિતમાં શેઠતાં રખેને દાદીવાળો દૂર ચર્ચ જશે-ક્યાક સંતાઈ જશે-તે બીકે તેમણે ચારે તરફ નજર કરી અને આલવા તત્પર થયા.

એકને શંકા ગઈ, રખેને કાટાના ઢગમાં નાસનાર સંતાણો હોય. પણ તેણે તે વાત હિચ્ચારી નહિ. પોતાને ઘીજ હસી કાઢે તે બંધિ તેણે ઢગલા પાસે જઈને જાતે જ ખાતરી કરવા માંડી-પોતાના હાથમનો બાલો તેણે ઢગલામાં બે ત્રણ જગ્યાએ ઘોંચી જોયો.

એકવાર તો કુમારપાળની ડોક પાસે નજીકમાં જ બાલો નીચે જિતડી ભૂમિને અડી ગયો. ઘોડેસ્વારને બાલો ખુંપી જતો જોઈ શંકા રહી નહિ. એમને હવે અડી થોભવું નિરર્થક લાગ્યું. એવામાં બહુ દૂર દૂર કોઈ માણસ દેખાણું અને તેમણે ઘોડાઓ દોડાવી મૂક્યા. બીમે વિદાય દેતો જોલ્યો,

“હુંયે રાજના ગુન્હેગારને શોધવા તમારી સાથે આવતું, બાપુ ! પણ મારે કામ ધણું છે.”

સ્વારો જવાબ આપવા શેઠાયા નહિ-તે દૂર દૂર અદ્રસ્ય થઈ ગયા ને બીમાએ ખડખડાટ હસી લીધું:—

“રામ રાખે તેને કોણ ચાખે-” દરેક માણસને પોતાનો પ્રયત્ન મફત ચર્તા આનંદ થાય છે. બીમમિંહે એક માણસને જીવ અચાવ્યો હતો-ખુબ ચલાકીથી બચાવ્યો હતો. એ કાટાના ઢગલા પાસે આવ્યો ને હસતો જ જોલ્યો,

“કેમ લાઈ ! બાલોબાલો તો નથી વાળ્યો ને ? મુંઝાણો નહિ ! હમણાં જ કાઢું છું. હાલજો નહિ, નહિતર કાંટા વધારે વાગશે.”

કુમારપાળે પડ્યા પડ્યા બધી વાતચીત સાંભળી હતી, ઢગલા તરફ આવીને કોઈ તેમાં ઘોંચવું હોય તેમ પણ તેને લાગ્યું હતું, એનો શવ કંઠે આવ્યો હતો. ધૂળ, કંટા અને તાપથી અને પુરતી હવાના અભાવે તેનો શવ મુંઝાઈ ગયો હતો. મહામહેનતે તેણે કહ્યું,

“ મને જલદી કાઢો, મુંઝાઈ છું. ”

ભીમસિંહે સંભાળથી તેને બહાર કાઢ્યો.

કુમારપાળનો દેખાવ દીક્રા કંપાવે એવો ચર્ચા મયો હતો. એના પગની અને હાથની રેખાઓ તેને રાજા બનાવે ત્યારે ખરી પણ હાથ તો લોહીથી ખરકાઈ ગઈ હતી-ઉઝરડા ચર્તા નવી રેખાઓ ઉપસી આવી હતી-દેહપરનાં મેલાં કપડાં ફાટ્યાં હતાં અને ચામડીએ અહીં તહીં ફાટી હતી. લોહી અને પરસેવા ઉપર ધૂળ ચોંટી હતી, હાથથી ઢંકાયેલું મુખ બચી ગયું હતું પણ તેના પર પરસેવાનો રોમેા ચાલતો હતો. સુજરાતના ભાવિ રાજાની સ્થિતિ કહ્યું ને દયાજનક હતી.

છતાં તેની આંખમાં ગંભીર શાન્તિ હતી. આગલી રાતે તે કુમારની લઢીમાં સંતાર્ધ બચ્યો હતો. આજે છેલ્લી ઘડીએ કંટામાં સંતાર્ધ બચી ગયો હતો. ઘોડેસ્વારનો ભાસો એક બે તસુ ડાક તરફ આવ્યો હોત તો ? એ કેમ બચી જતો હતો ? શું તેને ભાવિ બચાવવું હતું ?

બહુ જ કંદેડી સ્થિતિમાંથી આવા વિચારે તે ગંભીર હતો.

“ એમ તે જવાય ? ઉભા રહો, હું પાણી લઈ આવું !—
ઉતાવળ કરશો તો વહેલા પકડાઈ જશો. હવે તો અહીં જ રહો—
રાતે હું મારા ઘરે લઈ જઈશ. ”

“ ના, લાઈ રોકવામાં નેપમ છે ! ”

“ આ દાદી તમને નડે છે. એ દાદી કાઠી નાખે, પછી જાઓ. ”
બીમાએ સલાહ આપી.

કુમારપાળને સૂચના વ્યાજગી લાગી—બીમાની શુદ્ધિ ને સમય-
સૂચકતા માટે તેને માન ઉપજ્યું હતું.

“ વગડામાં વાણુંદ કયાથી આવે ? ” તેણે સંકા ઉચારી.

“ વગડામાં આવે, પણ ઉંચડો વહેમ પડે, માટે મારું ગરીબનું
કથુંદ માનો—અને તમે ખેતરમાં જ મંતાઈ રહો. પાણી પીએ ને મારું
હાત આવશે તે ખાઈ સ્વસ્થ થાઓ. રાતે જાનામાના હું તમને મારે
ઘરે લઈ જઈશ—ત્યાં હજમને ખોલાવીશું. સવારમાં વહેલા હું તમને
રસતો ખતાવીશ. ”

કુમારપાળ થાક્યો હતો ને ભૂખ્યો પણ હતો—તેણે સ્વાગત
સ્વીકાર્યું. બીમસિંહે ઘડામાંથી પાણી લાવી કુમારપાળને ધોયો—પાણી
પાયું—પાણી પીતાં જરા તેને શાન્તિ વળી.

મંધ્યાકાળ સુધી તે ત્યાં જ રહ્યા.

રાતે બીમાની પછેડી ઝોઢી તેની સાથે કુમારપાળ બીમસિંહના
ઘરે ગયો.

કદાચ તેના ગામમાંય રાજાના સ્વારો આવ્યા હશે તો ?

બીમસિંહે ઘરમાં જઈને ઘરવાળીને ખાનગીમાં વાત કરી. રજ-
પુતાણીએ રસોઈ કરી નાખી. કુમારપાળને જમાડ્યો અને રાતે મેમાનની
ચાકરી કરવા વાણુંદને જાતે જઈને કાનમાં કહીને તેડી લાવ્યો.

વાણદે બીમાભાઈના હાથે પગે ધવાયેલા દાઢીવાળા મેમાનની ચાકરી કરી-મેમાનની હળમત કરી-એણે પ્રત્નો પૂજવા માંડ્યા,

“ તમે ક્યાંના ટ-કેણી તરફથી આવ્યા ?-કાંટા શી રીતે વાગ્યા ?- બીમાભાઈ સાથે શું સમપણું ? ” વિગેરે પ્રત્નોની ધારા ચાલી. બીમસિંહે જ તેને ચૂપ કર્યો :

“ જો ખીમા ! મેમાન યાકયા છે-રજામાં ચોર મળ્યા ને માથે વીતી-મુંગા મુંગા ચાકરી કર-હું બધું તને કહીશ.”

ખીમાએ ચાકરી કરી-હળમત કરી-મેમાનની કાન્તિ દીપી ઉઠી. જતાં જતાં પૂજ્યા વિના ખીમાથી રહેવાયું નહિ,

“ બીમાભાઈ ! મેમાનનું નામ શું ? ”

બીમસિંહને ચીડ ચડી પણ તે હસીને જોડ્યો,

“ તારા નામે નામ ખીમા. ”

“ આયું ! ”

“ તારા સમ ” બીમસિંહને પારકા જ સમ ખાવાની ટેવ હતી. તેણે ઉમેયું, “ સવારમાં વહેલો આવજો, હોદ્દાપાણી કરીશું—” ખીમો સંતોષ પામી ગયો.

*કુમારપાળને મોઢી રાતે ગરમ પાણીથી નહવરાવી સૂવાડ્યો. કુમારપાળે બીમસિંહનાં નામ સમ પૂજ્યાં-તેની સ્થિતિ વિષે પ્રુજ્યું, પણ પોતા સંજ્ઞાથી કંઈ કહ્યું નહિ.

કુમારપાળની કાન્તિથી બીમસિંહને ખાત્રી થઈ કે આ કાઈ ગોરા માણસ છે-તેમને દુઃખમાં બહુ પૂજ્યું ઠીક નહિ. કુમારપાળ ચાકના લીધે ઉઠી ગયો.

પરોઢમાં બીમસિંહે તને ઉઠાડ્યો-મેમાન રહેતાં ખીમો મળવા

આવે અને તે દહેરો પીટાવે તેવો હતો. કપડાં બદલાવી, ‘લાતું’ બંધાવી, પરાદના અંધકારમાં મેમાનને વિદાય આપીને બોલ્યો,

“ભાઈ ! એ દહાડા મેમાન તરિકેય રોકી શકું તેમ નથી—તમારા માથે સંકટ ઝડપે છે એટલે લાચાર છું.” બીમસિંહને મેમાનને ઠાડવા ગમતું નહતું.

“બીમસિંહ ! તમે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે—મારા જીવ બચાવ્યો છે. ઈશ્વરની મરજી હશે તો સિદ્ધરાજ પછી ગાદીએ આવનાર રાજા તમને યાદ કરશે.”

અને તે બીમસિંહને વિમાસણમાં મૂકી ચાલી નિકળ્યો. બીમસિંહ વિચારી રહ્યો, “ઠાણુ હશે ? અને સંકટ આવતાં તેને ઠાણુ બચાવશે ?”

• “કુમારપાળે ફરીથી પગને દસવા માંડ્યા. વગમ્મઉ આડખીડ રસતે રાત દહાડો તેણે ચાલવા માંડ્યું. પાટણથી દૂર દૂર તેને જવું હતું. બીમસિંહનું આપેલું ભાતું પહેલા જ દિવસે ખુટી ગયું, પણ કોઈ ગામમાં જવાની હિમ્મત ચાલી નહિ. બૂખ્યા તરખ્યા કાચાં પાકાં વગડાઉ ફળ ખાઈ ઝડપથી તેણે ચાલ્યા જ કર્યું. તે રાતે મુર્છા જતો. આ રીતે પાંચ દિવસો વીત્યા—તે ચાકી ગયો—તાપથી કંટાળી બેઠો.

એક વૃક્ષ નીચે તે વિસામો લેવા બેઠો. તેના પગ ઉપડતા ન હતા—શરીરમાં ચકિત ન હતી. તપતા રવિનાં કિરણુ તેના વદન ઉપર પડતાં હતાં—દુઃખથી કરમાયેલા છતાં ખીમા વાંચુદે ઉગળા કરેલા વદન ઉપર રહેલી કુદરતી ઠાંનીને પ્રગટ કરતાં હતાં.

એક ગાડું નજીક ઘઈ નિકળ્યું. તેમાં એક રૂપવતી યુવતી બેઠી હતી—ગાડાની સાથે માણસો ચાલતાં હતાં. યુવતીના હૃદયમાં પીપર જવાનો ઉમંગ હતો—તે હસતી હસતી માનપિતાની વાતો માણસો સાથે કરતી હતી—તે સ્વનંત્રપણે ચારે તરફનાં વગમ્મઉ દરમો ભેળી હતી.

તેની નગર વૃક્ષ તરફ ગઈ. શિયા ઉપર એક પુરુષને બેઠેલો દેખ્યો—તે પુરુષ તેને લખ્ય લાગ્યો. ધણાએ ધનિક, કુલવાન ને સ્વરૂપ-માન વણિકપુત્રો તેણે જોયા હતા—અહાદેવો જોયા હતા—વીર પુરુષોય જોયા હતા—આવો કાન્તિવાળો વડની છાયામાં ગમગીન બેઠેલો કાણુ હશે ?

સ્ત્રીસ્વાભાવિક સંક્રાંચ તેને થયો, પણ હાલ તે મોટા ધરની વહુ મટીતે પીયર જતી હતી—દીકરી તરીકે રહેવાની હતી. કન્યાની નિર્દોષતાથી તેણે સાથે ચાલનાર માણુમને કહ્યું,

“ જુઓને, પેલા ભાઈ કાણુ હશે ? ” એણે ગાડું ઉભું રખાવ્યું.

કુમારપાળ પાસે આવી માણુસે પૂછ્યું. કુમારપાળે કહ્યું, “ પ્રવાસી છું. ચાલતાં થાકી ગયો છું—નજીકના ગામે જવા ઈચ્છે છે. થાક્યો એટલે વિસામો લેવા બેઠો છું. ”

માણુસે યુવતીને વાત કરી. યુવતીને દયા આવી. ગામ તો ખેલકુંપ હજી દૂર હતું. એણે કહેવરાવ્યું, “ ગાડામાં જગા છે, આવો ને બેસો. ”

કુમારપાળ તે હૃદયના આગ્રહને વશ થયો. તે સંકેતથી માણસમાં ખેડો. કન્યા જગા કરવા જરા આગળ ખસી. ગાકું આપ્યું.

બાઈએ પુરુષને ધારીને જોયો—કુમારપાળના કપાળપરની દુખની રેખાઓ વાંચી. તેણે સરગતાથી કહ્યું,

“ ભાઈ, તમે સુખ જોયું હોય અને દુખમાં આવી પડ્યા હો. તેમ જણાય છે. ”

“ હા, બહેન ! એકું કંઈક છે ખરું ! પણ સુખ કે દુખની સ્થિતિ કયા કાયમ રહે છે ? જગનમાં ચડતી પડતી એ તો કુદરતનો ક્રમ છે ને ? ” કુમારપાળ પોતાની ઓગખાણુ આપી શકે તેમ ન હતા, છતાં લાગણીથી પૂછતી બાઈને જવાબ તો આપવો જ નોઈએ તેમ ધારી તેમણે શાન્તિશુભિની તટસ્થતાને ગાભાવે તેવો તત્વજ્ઞો

કોની દીકરી-ક્યાં પરણી-અને કેટલા વખતે પીયર જતી હતી તે કહી બતાવ્યું.

માંગ પડવા આવતાં-એક નદી જેવું આવતાં-ગાડું થોભાવ્યું. ભ્રાતા નિકળ્યાં અને મીઝે ખાધું. કુમારપાળને પણ ખાવા આપ્યું.

દેવીશ્રીના ભ્રાતામાં 'જુખ્યા' કુમારપાળને અમૃતનો સ્વાદ લાગ્યો- તેની કુદા મમી-પાણી પી તેણે રળ માગી.

“ જહેન ! હવે હું જર્મશ. ”

“ ગામ સુધી ચાલોને ! ”

“ ના, જહેન ! મારે માર્ગ જુદો છે-હમણી તો એટલું જ કહું છું કે મારે વખત આવશે ત્યારે તમને યાદ કરીશ. ”

દેવીશ્રીએ આગ્રહ કર્યો પણ આ વિચિત્ર ભવ્ય પુરુષ ચાંદ્યો ગયો. દેવીશ્રી જોઈ રહી-દૂર જતા, મધ્યાના તેજમાં દીપતા-પુરુષનું લક્ષાદ તે જોઈ રહી ને શોચી રહી, “ કેણુ હશે ? કશ્વર એનું બહુ કંઠે. ”

એને શું ખ્યાલ હશે કે એ લક્ષાદમાં એના જ હાથે રાજ-તિલક થશે.

શંકા થતી કે આ ભ્રમણનું કંઈ ફળ હશે ખરું ? હમ્તરેખા જાણનાર ખરો પડશે ? હેમસુરિ-મહારાજ ત્રિકાગચાની મનાતા હતી—એ શું જુદા પડે ? રાજત્વ શું તેના માટે નિર્માયું જ હશે ? ક્યારે ? કેટલાં દુઃખો પડી ? ભ્રમણથી રહત્વ પણ નશ્વર આવતું લાગતું હતું. ચોક્કસ કોણ કહી શકે ? હેમસુરિજી ક્યાં હશે ?—તેમને મળું તો ?

પૂછતાં જણાયું કે હેમસુરિજી સ્તંભતીર્થમાં બીરાજે છે—ઉદયન મંત્રી પણ ત્યાં છે—તેને રક્ષણ ત્યાં નહિ મળે ?

કુમારપાળે હેમસુરિ મહારાજ પાસે જવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તે દિશા બાંધી ચાલવા માડ્યું.

માર્ગમાં દિવસો સુધી ગામ દેખાતું નહિ—ખાવા પીવા મળતું નહિ. ગામ આવે તોય જાતે યદને તેનાથી કોઈની પાસે મળાતું નહિ. પોતાં પાસે વાટખરચી તો હતી નહિ. કુમારપાળને બધા પાઠ ભંજવતાં આવડતા—તે ખેડૂત થતો—સાધુ થતો—વૃદ્ધિ થતો—વટેમાથુ થતો, પણ જીવ મંગાતી નહિ.

એક દિવસ તેણે વડોદરામાં પ્રવેશ કર્યો—નગર મમૃદિથી ભર્યું હતું પણ કોઈ તેને મત્કારનાર ન હતું. તેના પેટમાં મોટો ખાડો હતો—તે ગુજરાતનો ભાવિ રાજા થવાનો હતો—અત્યારે તેને ‘આવો’ કહેનાર કોઈ હતું નહિ. દુઃખમાંય તે અડગ રહી શહેરમાં ભટક્યો—એક દુકાન આગળ ઉભો રહ્યો. વાણીઓ ચણા—મમરા વિગેરે વેચતો હતો. સુધાએ જોઈ ક્યું—ચપટી ચણા મળે તો પણ કેવું સાફ કે ખાઈને ઉપર પાણી તો પીવાય ! પગલું માગવા કેવી રીતે ? પાઈ પણ પાસે ન હતી.

આખરે તેણે પ્રજાળ સુધાથી પ્રેરાર્થ કહ્યું,

“ ભાઈ ! એક પૈસાના ચણા ઉધાર આપશો ? ”

વાણીયાનું નામ કદુક હતું. નાના વેપારમાંય તે ઠીક કમાતો હતો.

જાંઘીમાં ઉધાર કરી તેણે દાઈનેય આપ્યું ન હતું—નામું કરી તે માંડતો ત્રહિ—તેનો વેપાર શેકડીયો હતો. આ અગ્નિપ્રવા માણસની ધૃષ્ટતાથી તેણે હૃયું જોયું.

કુમારપાળ જવાબ આપીને વિનવતી નજરે જોઈ રહ્યા હતા—
કુમ્ભમાંયે તેમના વદનનો પ્રભાવ જોઈ રહી શકતો નહિ.

કહુકે ‘ ના ’ પાડવા જતાં જતાં વિચાર કર્યો—તેણે પૂછ્યું,
“ ક્યાંના છો ? ”

“ તે કહેવાય તેમ નથી. ”

“ ક્યા જવું છે ? ”

“ તે પણ અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. ”

“ ત્યારે ઉધાર માગો છો તે ધેમો કેમ પહોંચશે ? ” કહુકેને
ચાતર્માં રસ લાગ્યો. પૈસાનું જોખમ જોડવા તે તૈયાર થયો.

“ જીવતો હર્ષિશ તો આ બંધે—નહિતર આવતા બંધે પહોંચ્યા-
ડીશ. વિશ્વાસ આવતો હોય તો આપો, નહિતર તમારી મરજી—મરજી
મારે નથી લેવા. ”

કુમારપાળે વ્યવહારની વાત કરી. છૂટા જ વાણીયાએ પૈસાના
અણા જોખી આપ્યા—પીવા પાણી પણ આપ્યું.

નામ પૂછી વટેમાર્ગ આપ્યો ગયો—કહુકે જોઈ રહ્યો, ને શાચી
રહ્યો, “ કાણુ હશે । ”

આ મુજબ વિષમતાઓ મહતો—વિધિના કટાક્ષો સહન કરતો તે
આપ્યો જતો હતો.

✱

કેટલાય દિવસથી તે એક વનમાં પ્રવેશ્યો હતો—માર્ગ જડતો નહિ-
રાત્રિ દિવસની લાચણો યઈ હતી—હતાશ યઈને એક જગેરે એક જાંના

મોટા ઝાડ નીચે વિસામો લેવો બેઠો. ઝાડનાં મૂળ મોટાં ઉપર ઉપસી આવ્યાં હતાં અને ઠેર ઠેર મોટાં દર . વર્તાતાં હતાં. નંગા નિર્જન અને ભયંકર લાગતી હતી. આબુઆબુ ઝાડી હતી. કેટલાંક પંખી-ઓના અવાજ મિવાય જીવનો સંચાર જણાવો નહિ. એના હૃદયમાં નિરાશા ભરી હતી. હતાશ થવાની તે અણી પર હતો.

કુમારપાળ થાકેલા મન અને શરીરને વિશ્રાન્તિ આપવા બેઠી રહ્યો-આરે તરફ જોઈ રહ્યો.

એકએક તેનાથી જરા દૂર કંઈક અવાજ થયો. તેણે જોયું. એક ઉંદર દરમાંથી નિકળી નવા આવનારને ધ્યાનથી જોતો હોય તેમ ઝાડના મૂળ ઉપર બેસી તેના તરફ જોતો હતો. ઉંદર વગડાનો હતો- મોટો હતો-મૂંઝાળો હતો. તે શું જોતો હશે ? કુમારપાળને રમુજ થઈ. ઉંદરે મૂંઝા હલાવી ને જાણે વિચાર આવ્યો હોય તેમ દરમાં આશ્વેા ગયો.

અરણ્યની નિર્જનતામાં આવો મહવાસે કુમારપાળને ઠીક લાગ્યો. તે દર તરફ જોઈ રહ્યો. ઉંદર બહાર નિકળ્યો. તેના મોઢામાં કાંક અગ્રદ્યુતું હતું. તેણે તે નિચે મૂક્યું-એ ચીજ ઓળખાઈ. અહા ! અહોં રૂપિયો ક્યાંથી ! કુમારપાળને આશ્ચર્ય થયું. ઉંદર વળી અંદર ગયો. તુર્ત જ બહાર આવ્યો અને બીજો રૂપિયો લેતો આવ્યો-ત્રીજો વાર ગયો ને ત્રીજો લાવ્યો-આશ્ચર્ય ! ઉંદર શું પોતાનો ખજાનો ખુલ્લી હવામાં લાવી મણવા માગતો હશે ? અગત્યજ્ઞતાના રાગ બનવાની આશા રાખના માનવી કરતાંય પોતે વધારે સધન છે તે બતાવવા માગતો હશે ? આવા વગડામાં ઉંદર પાસે રૂપિયા ક્યાંથી ? કુમારપાળ તર્કવિતર્ક કરતો જોઈ રહ્યો. ઉંદર ખૂંચીત મધન જણાયો. તેણે એક પછી એક એમ પીમ રૂપિયા લાવી બહાર ગોઠવ્યા. નાનો માગ મૂક્યો હોય તેમ તેણે ગોઠવીને

પ્રદર્શન કર્યું—ઉંદર વારેઘડીએ કુમારપાળ સામે જોતો હતો.

“આ વૃક્ષ નિચે શું ધન લાવ્યું હશે ?” કુમારપાળ વિચારતરંગે ચડ્યો. એવામાં ઉંદરે કુમારપાળ તરફ ફરીથી જોયું—મૂછો હલાવી અને જાણે પોતાના આમંત્રણનો અસ્વીકાર થતાં રીસ ચડી હોય તેમ ઝડ દઈને એક રૂપિયો મોમાં લીધો ને દરમાં મૂકવા જવા લાગ્યો.

કુમારપાળમાં જાગૃતિ આવી. પોતાની પાસે એક દમડી પણ નહતી. ઉંદર એક રૂપિયો અંદર મૂકી આવ્યો—ખીન્ને પણ ઉઠાવ્યો. કુમારપાળને વિચાર આવ્યો, ઉંદર રૂપિયાને શું કરશે ? જો પોતે તે લઈ લે તો સ્તંભતીર્થ વહેણે ન પહોંચી શકે ? અને કુદરતે જ શું ઉંદર દ્વારા મદદ નહિ મોકલી હોય ? તેણે ઝડપથી ઉડી રૂપિયા ઉપર તરાપ મારી.

પોતાના કરતા વધારે ચપળ ગ્રાણી દુનિયામાં છે તેવું સ્વીકારતો હોય તેમ નજર કરી ઉંદર તુર્ત જ દરમાં પેસી ગયો.

કુમારપાળે રૂપિયા ગણ્યા—અઘર ચળકતા રૂપિયા—ઉંદરને છુંટી તે ધનવાન થયો. રાજભંડાર મળ્યો હોય તેવી તેને સહત લાગી—જોરથી તેના પગ ઉપડવા માંડ્યા.

માર્ગમાં તેણે જેન યતિનાં કપડાં મેળવી લીધાં—ફરીયા તે જેન યતિ બન્યો, અને એક સવારે તેમણે હેમસુરિ મહારાજની પ્રખ્યાત પાઠશાળામાં પ્રવેશ કર્યો.

•

હેમસુરિ મહારાજ મોટા ભવ્ય મકાનના પાછલા ભાગમાં આવેલી શાન્ત પ્રકાશમય ઓરડીમાં બેઠા હતા. કેટલીક પોથીઓ રેશમી વસ્ત્રોમાં બાધેલી ખુણામાં ગોઠવાઈ હતી. એક પોથીનાં પાનાં ઠવણી—ઘોડી ઉપર હતાં—સુરિજ એક પગી એક તે જોતા હતા. શિષ્યે આવી ખજાર આપી કે એક નવા સુરિ આવ્યા છે તે દર્શન માગે છે.

સુરિજીએ સંભવિ સૂચક માયું હલાવ્યું. નવા સુરિજીએ આવીને વંદન કર્યું. હેમસુરિ મહારાજે ઉંચું જોયું—એમના સુંદર તેજસ્વી મુખ ઉપર સ્મિત ફેલાયું.

“આવો, ગુજરાતના જાવિ રાજા ! ક્યારથી જેન શાસનની દીક્ષા લીધી ?” હેમસુરિએ કુમારપાળને તુર્ત જ ઓળખ્યા. સિદ્ધરાજતું કાળચક તેના ઉપર ફરે છે તે પશુ તે જાણતા હતા—કુમારપાળ ગુપ્તપરો જટો છે એ તેમનાથી અચાત નહોતું. ઉદયન મંત્રી ઉપર સિદ્ધરાજનો કુમારપાળને પકડવાનો હુકમ હતો એ પણ તે જાણતા હતા. એમણે કુમારપાળને આવકાર આપ્યો.

“ પણ વિધિની ખરી ઇચ્છા કાણે નાથી ? ”

કુમારપાળે શંકા કરી—હેમસુરિજી હસ્યા. ચાન્તિથી તેમણે કહ્યું,

“ હું કહું છું કે તમારા માટે રાજતિલક નિર્માયું છે. ”

“ પણ ક્યારે ? આપ તો ત્રિકાળગાની છો. પરંતુ આપના ભાવિ કથને તો સિદ્ધરાજને ગડિા કરી મૂક્યો ને મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. આ વિટંબનાઓનો—વરસોનાં વરસો સુધીનાં ભય અને નામભાગનો—અંત ખરો ? હું ક્યાં ?—મારું કુટુંબ ક્યાં ?—મેં કેવું કેવું સંભ્યું ?—કેટલી ભુખ તગસો વેડી ?—ક્યાં ક્યાં સંતાપો ? ” કુમાર-પાળ ગળગળો થઈ ગયો.

સુગ્રિજીએ જોયું કે કુમારપાળની ધીરજ ખુટી હતી. દુઃખેા સહેવાનીય હઠ હોય છે. એમણે લેખીની હાથમાં લીધી. પ્રશ્ન પરથી તાડપત્ર પર કુંડલી ટપકાવી—ઝહોની ગણતરી કરી—આંખ મહેંજ નમાવીને ચિન્તન ક્યું ને વઘા :

“ નાંધી હ્યો, કુમારપાળ ! સંવત ૧૧૯૯ના માગસર માસની કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્થી ને રવિવારના દિવસના ત્રીજા પહોરમાં તમે પાટણની ગાદીએ બિરાજશો. આ ભાવિકથનમાં ફેર પડે તો હેમસુરિ “ જ્યોતિષ ” શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનું પણ મૂકી દે. ધીરજ રાખો, હવે એ જ વરસ બાકી છે. ”

“ મોક્ષકીનું વચન છે-સુરિજી ! ”

સુરિજી નિસ્પૃહ બન્યા.

“ રાજન ! કયો ધર્મ પાત્રવો તે તમારી શ્રદ્ધાની વાત છે-
પણ તમે સુરાશ્રવિ બની પ્રભને સુખી કરી અમર યશ પ્રાપ્ત કરો
તેવા મારા આશિષ છે. ” સુરિજીએ કુમારપાળને ગળ તરિકે જ
સંબોધ્યો. કુમારપાળને હવે શંકા રહી નહિ-તેને સુરિજી માટે ધણું
માન ઉપજ્યું.

એવામાં ઉદયન મંત્રીનું આગમન શિખે, જાહેર કયું. સુરિજી
ખોલ્યા,

“ આ પણ સુયોગ જ છે. કુમારપાળ ! વિધિ વિના આટલા
વરસોથી મિહિરાજના કોપ સામે તમને કાણ બચાવે છે ? ઉદયન
મંત્રી પણ હાજર વિધિના મોકલ્યા આવે છે-આવશ્યક છે ” તેમણે
શિખને રમ આપી.

એક અતિવૃદ્ધ પણ અશક્ત, ઝેરવ તે શુદ્ધિની રેખાઓવાળા,
મદ મંદ હસતા, કપાળમાં મોટો કેસરનો ચાંદો તે કમળી મોટી
પાધવાળા, કાનમાં હીરાજડીત કડીઓથી શોભતા કિમની જેમ હવાવતા
સ્તંભતીર્થના પરમ ધનાઢ્ય, મત્તાશીય, પ્રખર મુલમદી ઉદયન મંત્રી
દાખલ થયા, સુરિજીને વંદના કરી નવા સુરિનેય વિવેકથી ઘોકું નમી વંદા.

પણાએ મંત્રીઓ બદલાઈ ગયા-કેટલાયે મરણુચરણ ચર્મ ગયા-એ રજા હતી. પાટણના રાજબંડારનીય સ્પર્ધા કરે તેવી તેમની ધન-સમૃદ્ધિ હતી-પાટણનેય ભારે પડે તેવું મૈત્ર્યજ્ઞ તેમની પામે હતું. પાટણથી દૂર રહી, વધાદારીથી પણ પુરતી શ્વતંત્રતાથી તેમણે મતંબ-તીર્થની બહોળસાક્ષી વિકસાવી હતી-બોમ્બરી હતી. વૃદ્ધપણમાં યુગ-રાતના બાવિ રાજની એવા પણ જોઈ કંઈ ચર્મ સકતી હોય તો તે કરવા ઇચ્છા હતી-શક્તિએ હતી-હિમ્મતે હતી. તેમણે તે માટે પોતાની તત્પરતા બતાવી અને સુરિજની મલાહ પણ માગી

"મારી સલાહ ! મારી સલાહ શું હોઈ શકે ! હું તો રક્ત એટલું જ જાનબળે કહી શકું કે સિદ્ધરાજ આકાશ પાતાળ એક કરે તોપણ કુમારપાળ તેમની પછી પાટણના રાજા થશે. જો કુમાર-પૂર્ણદેવને આ સાધુઓના આવાસમાં રહી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરી હોય તો આ આવાસ તેમના માટે ખુલ્લો છે."

"મહારાજ ! કુમારપાળદેવને જ્ઞાન કરતા આરામની હાથ વધારે જરૂર છે. હું એમને લઈ જઈ છું."

આગ્રહ કરી ઉદયન મંત્રી કુમારપાળને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા.

*

ઉદયન મંત્રીનો વૈભવ અવર્ણનીય હતો. એમનો આવાસ રાજવિ-ઓના મહેલને વિસરાવે તેવો હતો. યુગરાતના બાવિ રાજની તમી-યત સાચવવામાં તેમણે મણા ગંજી નાંહ. કુમારપાળ નામ બદ્ધી, જૈન ચતિનો વેષ ઉતારી, આવકે જની મેમાન તરિકે તેમને આપેલા મુંદર ઓરાડાઓમાં રજા. સેવક ગણ તેમની તહેનાતમાં હાજર રહેતો. મંત્રી સાથે તે સુરિજનાં વ્યાખ્યાન સંભળવા જતા હતા. સુરિજ જૈન શાસનનું મહાત્મ્ય સમજાવતા હતા-ખુબીથી અને રોચક રીતે. કુમારપાળને દુઃખ સહ્યું તેટલું સુખ સાંપડ્યું જણાયું.

“ અહોહો ! કુમારપાળ મહારાજ ! આપ ક્યાંથી ? આ વેણે ? ”
ઉદયન મંત્રીની મીઠાશ ઉમ્મર માથે વધી હતી એમણે હાથ જોડ્યા,
અને જાણે જીવનનું અંતીમ ધ્યેય પ્રાપ્ત થતાં આનંદ થાય તેવો
આનંદ આખમા આપ્યો. એમણે સુરિજ તરફ જોઈ કહ્યું,

“ મહારાજ ! કુમારપાળદેવ ક્યારે પધાર્યા ? આપે મને સમા-
ચાર ન આપ્યા ! ”

કુમારપાળને વગસોથી આટલા માનથી કોઈએ સંબોધ્યા ન હતા.
તે મંત્રીની મીઠાશ પ્તી રહ્યા.

“ અબધડી જ ચાલ્યા આવે છે. જમણથી તે કંટાળી ગયા છે.
કહો—તમારા આવાસમાં તેમને વિશ્રામો મળે તેવી જગ્યા છે ? ”
સુરિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ શું જોત્યા ? મહારાજ ! ધરખાર એમનાં જ છે ને ?
ખુશીથી રહે—મારાથી જનતી રીતે તેમની તબીયત સાચવીશ.”
મંત્રીએ તત્પરતા બતાવી.

ધણ્યો મંત્રીઓ બદલાઈ ગયા-કેટલાયે મરણુચરણ થઈ ગયા-એ રક્ષા હતી. પાટણના રાજભંડારનીય સ્પર્ધા કરે તેવી તેમની ધન-સમૃદ્ધિ હતી-પાટણનેય ભારે પડે તેવું મૈત્ર્યળ તેમની પાસે હતું. પાટણથી દૂર રહી, વફાદારીથી પણ પુરતી મ્વતંત્રતાથી તેમણે સ્તંભ-તીર્થની બહોળલાલી વિકસાવી હતી-બોગવી હતી, વૃદ્ધપણમાં ગુજ-રાતના ભાવિ રાજની સેવા પણ બે કંઈ યર્મ શકતી હોય તો તે કરવા ઇચ્છા હતી-શક્તિએ હતી-હિમ્મતે હતી. તેમણે તે માટે પોતાની તત્પરતા બતાવી અને સુરિજની સલાહ પણ માગી.

“ મારી સલાહ : મારી મલાહ શું હોઈ શકે ! હું તો દક્ત એટલું જ જ્ઞાનબળે કહી શકું કે સિદ્ધરાજ આદ્ય પાતાળ એક કરે તોપણ કુમારપાળ તેમની પછી પાટણના ગજ થશે. બે કુમાર-પૂજાદેવને આ સાધુઓના આવાસમાં રહી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો આ આવાસ તેમના માટે ખુલ્લો છે. ”

“ મહારાજ ! કુમારપાળદેવને જ્ઞાન કરતાં આરામની હાલ વધારે જરૂર છે. હું એમને લઈ જાઉં છું. ”

આગ્રહ કરી ઉદયન મંત્રી કુમારપાળને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા.

*

ઉદયન મંત્રીનો વૈભવ અવર્ણનીય હતો. એમનો આવાસ ગજવિ-ઓના મહેલને વિસરાવે તેવો હતો. ગુજરાતના ભાવિ રાજની તખ્ત-યત સાચવવામાં તેમણે મણા રાખી નાંહ. કુમારપાળ નામ બમ્લી, જૈન યતિનો વેપ ઉતારી, આવક બ્ધી મેમાન તારિકે તેમને આપેલા સુંદર ઓરડાઓમાં રક્ષા. સેવક ગણ તેમની તહેનાતમાં હાજર રહેતો. મંત્રી સાથે તે સુરિજનાં બ્યાખ્યાન સાંભળવા જતા હતા. સુરિજ જૈન શાસનનું મહાત્મ્ય સમજવતા હતા-ખુબીથી અને રાચક રીતે. કુમારપાળને દુઃખ સહ્યું તેટલું સુખ સાંપડ્યું જણાયું.

આવી સુખદ સ્થિતિમાં પાટણની ગાદી માટે વરસો સુધી રાહ જોવાની હોય તોપણ તે આકરી લાગે નહિ. આમ થોડા મહિના વીત્યા. પરંતુ કુમારપાળની પત્નોત્તી ઉતરી ન હતી.

એકાએક સિદ્ધરાજ મહારાજના સૈનિકો મોટી સંખ્યામાં ઉદયન મંત્રીના આવામને ઘેરી વળ્યા.

સૈન્યના ઉપરીએ ઉદયન મંત્રીના હાથમાં સિદ્ધરાજ મહારાજનું આશાપત્ર મૂક્યું. મંત્રીએ શાન્તિથી તે વાંચ્યું ને બોલ્યા :

“ અહોહો ! એમાં શું ? મહારાજને મારા ઉપર શક છે ? મહારાજના શત્રુને મેં મારા ઘરમાં સંતાડ્યો છે ? કાઈકે જોટી દડકીકત જાહેર કરી જણાવ્યું છે. ભલે શક ટાળો-આટલા વરસની મેં પછીએ મારા ઘરની તપાસ સેવાનું યોગ્ય લાગે તો તે પણ કરો.” અને જાણે પોતાને અન્યાય થતો હોય તેમ તેમણે પોતાના મહેલને તપાસવા દીધો. તે જાણના હતા કે શુભ ભાગેથી ક્યારના કુમારપાળ હેમમુરિજની પાઠશાળામાં પહોંચી ગયા હશે.

સિદ્ધરાજ મહારાજના શુભચરોએ તવા મેમાનની વાત પાટણ પહોંચાડી હતી—મહારાજે ખામ મૈન્ય મોકલ્યું હતું. ઉદયન મંત્રી મામા થાય તો પહોંચી વળવા પુરતી મંખ્યા મોકલી હતી. મંત્રીએ વગરવાધે ઘર જોવા દીધું, પણ મેમાન હાથ આવ્યા નહિ.

મેનાપતિએ પૂછ્યું—

કાન્તિચંદ્ર શેઠ કે કુમારપાળ હેમસુરિ પાસે પહોંચી ગયા હતા. સિદ્ધરાજના સૈન્યની વાત યત્ની હતી ત્યાં શિબે ખબર આપી, સૈનિકો પાઠશાળામાં પણ પેઠા છે—મધી ઓરડીઓ ભુએ છે. સુરિશ્ચે કડક નજર કરીને કહ્યું—“ પાઠશાળામાં ? રોકી રાખ. એમને ઘડીક પછી આવવા દે. ” ધર્મસ્થાનોમાં હલો નહિ થાય તેમ તે ધારતા હતા. સૈન્યને હેમસુરિશ્ચની પાઠશાળાનો પણ વહેમ હતો—જાનો ખાસ દુશ્મ હતો.

હેમસુરિશ્ચ તુર્ત જ ઉભા થયા. ઓરડાનું દાર અંદરથી ખંધ ક્યું અને પોતે બેસતા તેનાથી જરા છેટે ભોંયતળીયામાં કડી હતી તે ખેંચી—કમાડ ઉઘડ્યું—કુમારપાળને અંદર જવા કહ્યું. કુમારપાળ કંઈ પણ બોલ્યા વિના અંદર ગયો. પગથીયાં ઉતરતાં અસૌકીક શિતળતા અને આછા પ્રકાશવાળો ભોંયરાનો ખંડ તેણે નોંધ્યો. ત્યાં એક આસુન હતું. કેટલાંક ન ઓળખાય તેવાં યાંત્રિક સાધનો પડ્યાં હતાં. કુમારપાળ ત્યાં બેઠો.

જવાબદાર રાજપુરુષ જરા આગળ આવ્યો. સુરિજને તથા તેમના મામથ્યને તે જાણતો હતો-તે ક્યો-સુરિજને વંદો ને વિનયથી બોલ્યો,

“ ક્ષમા ! મહારાજ ! મિદરાજ મહારાજને ખબર મળ્યા છે કે કુમારપાળ અહીં સ્તંભતીર્થમાં સંતાણ્યા છે. હમણાં આપના સ્થાનમાં હતા ? ”

“ કુમારપાળની એવી તે રાજાને શી ખબ પડી છે ? ” સુરિજએ પ્રશ્ન કર્યો

“ અમને માલુમ નથી, મહારાજ ! ” સૈનિકો સત્ય બોલી શક્યા નહિ.

“ પણ મને ખબર પડે છે-રાજા કુમારપાળને શોધે છે-એ શોધ મિથ્યા થવા નિર્માર્થ છે. છતાં શોધી લ્યો-મારે વચમાં શા માટે આવવું ? વિધિના નિર્માણની વચમાં કાણ આવી શકે તેમ છે ? ” જાણે સુરિ જાનબજે વાણી ઉચ્ચારતા હોય તેમ તે બોલ્યા, પછી એમણે તુર્ત જ કટાક્ષ કરના હોય તેમ ઉમેર્યું,

“ શોધી લ્યો-તપાસી લ્યો-મારી પોથીઓમાં મેં કુમારપાળને સંતાડ્યો છે તેમાંથી પકડી તેને રાજા પાસે હાથ જાઓ અને સિદ્ધ-રાજનાં લોહીભીનાં મોટાં ધનાંમો લ્યો.”

સૈનિકોને સુરિજએ પોથીઓ જેવા માટે કહ્યું. સૈનિકો કંઈ સમજ્યા નહિ. પોથીઓમાં તે કંઈ માલુમ સંતાર્થ શોધે ? સુરિજ ત્રીજવા છે, તે ચમત્કારી હોઈ કદાચ અનર્થ કરી નાખે તે બીજે સંકોચથી જોઈ રહ્યા.

“ શું કરીએ મહારાજ ! અમે ચીકીના ચાકર છીએ. ” એમ કહીને કર્તવ્ય માની તેમણે આરડામાં ચારે તરફ જોયું-પોથીના હમની

આમજી પાછળ જોયું, અને કુમારપાળ ત્યાં નથી જ તેની ખાત્રી કરી
— વંદના કરી—ક્ષમા ચાહી ચાલ્યા ગયા.

સુરિજી વાંચનમાં લીન થયા. બહાર શાન્તિ પથગર્ભ છે તેમ
ખાત્રી કરી સુરિજીએ ઓરડાનું કમાડ અંદરથી બંધ કર્યું. પોથી-
ઓનો હજ અસેડયો ને બોંચગનું કમાડ ઉઘાડ્યું ને અંદર ઉતર્યા—

કુમારપાળ ઉભો થઈને તેમને વંદો. એણે ઘણને કાન માંડી
સુરિજીની વાણી સાંભળી હતી.

એકે જથ્થુ બેઠા. .

“ કુમારપાળ ! હજી થોડું બ્રમણ બાકી છે. ”

“ મને પણ એમ લાગે છે. ઉદયન મંત્રી પર માગ કારણે
વિપત્તિ આવી પડી. હું હવે કોઈને ત્યાં રહીશ નહિ ”

“ ઉદયન મંત્રી પહેંચી વગશે. ચોક્કસ પુરાવા વિના સિદ્ધરાજ
મહારાજ તેમને કંઈ કરી શકવાના નથી. પણ કુમારપાળ ! તમે
શુનરાત છોડી ચાલ્યા જાઓ. ”

સુરિજી અત્યારે સુરિ તરિ કે જ બોલતા હતા. કુમારપાળ તેમનો
ઓશિંગણ હતો—તેમની સલાહ મુજબ વર્તવા તૈયાર હતો.

“ મહારાજ ! ક્યાં જાઉં ? ”

“ માલરા તરફ જાઓ—માલવપતિ જાણ્યે તોમે કોઈ નહિ દે-
વળી તમારું કુટુંબે ઉજ્જનીમાં છે. ”

કુમારપાળને સલાહ રમી. રાતે તેમણે જગત્તાં વજ્રો ધારણ કર્યાં.
જૈન સાધુ તો જની ચુક્યા હતા, તેમણે હવે મંન્યાસી યવામાં
સહામતી જોઈ.

સુરિજીના આશિષ લઈ ઉદયન મંત્રીની સોનામહોરની ચેલી લઈ
તે રાતોરાત માલવા તરફ વણખરાનો સંગઢવમા ઉઘડી ગયા.

ભમતા ભમતા તે અવત્તી પહોંચ્યા. પોતાના કુટુંબને મળ્યા, પણ ત્યાં રિધર ચર્ચ રહેવાની હિમ્મત આલી નહિ. એ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા. દક્ષિણમાં તેમણે સંન્યાસીના વેષમાં યાત્રા કરી-વિધિ નિર્મિત મુશીબતો, થોડા મહિના બાકી રહેતાં તે ફરીથી માલવામાં આવ્યા.

સંન્યસ્ત દશામાં કુમારપાળને બહુ બહુ અનુભવો થયા. એમણે જગત જોયું, જ્ઞાન પણ ઘણું પ્રાપ્ત કર્યું. એમ ફરતાં ફરતાં એકદા માલવાના એક નગરથી છેટે એક પુરાણું પ્રસિદ્ધ દેવળ હતું ત્યાં દર્શનાર્થે ગયા. એ દેવળનું નામ દુર્ગેશ્વર હતું. પરંતુ બહુજન વીર વિક્રમાદિત્યના વખતમાં બંધાયેલું તે મનાતું હતું. તે પુરાણું દેવળનો મહિમા મોટો હતો.

કુમારપાળે દુર્ગેશ્વરના દર્શન કર્યો. નંદીને હાથ અડાડ્યો ને ઘંટ વગાડ્યો અને દેવળની પ્રાચીન બાંધણી જોતો ફરવા લાગ્યો. બાજુમાં-બીંતમાં એક સિલાલેખ હતો. એણે એ વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો. સંસ્કૃત તે સંન્યસ્ત દશામાં શિખ્યા હતા. દુર્ગેશ્વરની સ્થાપના ક્યારે થઈ-કોણે કરી અને બારતવર્ષ કેવું હતું અને બાવિધ્યમાં શું બનશે તેનો તેમાં ઉલ્લેખ હતો. વાંચતાં વાંચતાં એક વાક્ય વાંચી તેની આંખો આશ્ચર્યમાં પહોંચી થઈ ગઈ-એણે ફરીથી વાંચ્યું. વાક્યનો ભાવાર્થ નિચેનું મુજબ હતો—

“ સંવત ૧૧૯૯ નું વર્ષ એસસે ત્યારે, જો વિક્રમ । કુમારપાળ નામનો રાજા થશે. એ રાજા તારા જેવો યશસ્વી થશે. ”

હેમસુરિ મહારાજે મહો જોઈ બાવિ બાખ્યું હતું—શતકો વરસો પહેલાં ઠાઈ સમર્થ અચાત જ્યોતિષી કુમારપાળનું બાવિ કથતો હતો—એ બાવિકથન વિક્રમના વખતના પરમ પવિત્ર ધર્મસ્થાનમાં જળવાઈ રહ્યું હતું. કુમારપાળે ફરી ફરી વાક્ય વાંચ્યું. વાંચન અંતે અર્થની બુલ નથી થતી તેની ખાતરી કરી.

જ્યોતિષ માટે જગતમાં બિન બિન્ન મતો ચાલતા હશે, પણ કલ્પના થંભી નય-કાન પકડી કથુનવું પડે, તેવા ભાવિકથનોનાં દષ્ટાન્તો મળી આવે છે. કુમારપાળના હૃદયમાંથી શંકાની કણી બારાઈ રહી હશે તે પણ ઓસરી ગઈ. ખચોત ભાવિ તેના માટે પોકારવું હતું. ગુજરાતની ગાદી તેના માટે જ નિર્માઈ હતી-તે વિક્રમ જેવો થવા જન્મ્યો હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજ વિધિના લેખ ટાળવા સમર્થ ન હતા.

દેવળના ઓટલાના ખુણે તે બેઠો અને તગજે ચડ્યો. થોડા મહિનામાં તો તે પાટણનો સમ્રાટ થશે-હાલ તે અજ્ઞાન સંન્યાસી હતો. મંધ્યા નમી ગઈ તેનુંય તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ એકાએક તેના કાન ચમક્યા.

જરા છેટે અધિકારના ગૌરવવાળા રજપુત જેવા જણાતા બે માણસ ગુપચુપ વાતો કરતા હતા.

“વાત સાચી છે ? સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ સ્વર્ગવાસી થયા ?”

“હા ! અવન્તીમાં ખજર આવી છે. સાદણીસ્વાર તીરવેગે આવ્યો છે.” બીજાએ કહ્યું.

“ગાદીએ કોણ આવ્યું”

“ગાદી ખાલી છે. માલવા ચાહે તો જીતું વેર વસુલ કરવાની તક છે.”

સંન્યાસી જેવો લાગતો માણસ-ધ્યાનમગ્ન જણાતો માણસ-જેમની પરવા આ બે જણે કરી નહોતી તે કહી એકદમ બેઠો થઈ મ્યો. વાત કરનારાઓને નવાઈ લાગી, પણ સંન્યાસીને પાગલ બાણી તેમણે ધ્યાન આપ્યું નહિ.

કુમારપાળ કુદુંબને મળી-સમાચાર આપી-ગુજરાત આવવા ઉપડ્યો.

એ પાટણ પહોંચ્યો—કાદાનદેવને તેણે કહેણ મોકલ્યું.

કાદાનદેવ તેનો સત્કાર કરવા તૈયાર જ હતો. સિદ્ધરાજ મહાગજ સ્વર્ગસ્થ થયા હતા—ગાદી લગભગ એ મહિનાથી ખાલી હતી—કાદાનદેવ કુમારપાળની રાહ જોતો હતો—સૈન્યના બળે તેણે વ્યવસ્થા જાળવી હતી—કુમારપાળને ગાદી નહિ આપવા બીજા મંત્રીઓ ને મામંતોએ શપથ લીધા હતા—કાદાનદેવ છુટો હતો.

સમર્થ સિદ્ધરાજ મહારાજે અંત ધડીએ પણ વિધિ સામે છેલ્લો દાવ ખેલ્યો હતો.

ઓગણપચાસ જેટલાં વરસો સુધી જેમણે રાજ્યકુરારને ધારણ કરી હતી—જેમણે પાટણની કીર્તિ દિગ્દિગ્માં ગાજતી કરી હતી—જેમણે અનેક યુદ્ધો અને વિજયો જોયા હતા—એ સિદ્ધરાજ મહારાજને પણ કાળના તેડાને વધાવણું પડ્યું હતું. પાટણનો કોઈ ધન્વન્તરીએ તે રોકી શકે તેમ ન હતો.

અંત ધડી નજીક આવી ને સિદ્ધરાજ મહારાજે સૌ મામંતો, પ્રધાનોને પોતાની નજીક બોલાવ્યા. એક વાત દીવમાં ખુંચતી હતી—એક જ યુદ્ધમાં તે જીત્યા ન હતા—એ યુદ્ધ તે વિધિ સામેનું. ધણાં પ્રપત્નો કર્યા પણ કુમારપાળ પકડાયો ન હતો—મંરાયો ન હતો—સોલંકીની ગાદી પર આવવા તે જીવતો જ રહ્યો હતો.

માણસો તેમને સોધવા દોડ્યાં પણ તે જડયા નહિ.

સિદ્ધરાજ મહારાજનો આત્મા રાહ જોઈ શક્યો નહિ—યુગ-
રાતના મહાન સમ્રાટનો પ્રાણ જગતની બધીયે ગડમથલો ને ઉત્તરલતા
પાછળ મૂકી દેહમાંથી બહાર નિકળ્યો—બહાર નિકળ્યો તે પહેલાં
ધેરા શબ્દો નજીક હતો તેમને સંભળાવ્યા—

“ વિધિનાં નિર્માણ ! ” એક ઉડા શ્વાસ સાથે તેમનો આત્મા
ચાલ્યો ગયો.

શપથમાંથી મુક્ત રહેલો, સૈન્યજળે કુમારપાળને મત્કારવા
કાઢાનદેવ તૈયાર હતો.

કહેણુ મળતાં એણે સામૈયું કયું. ઘણા આદરમાનથી પોતાના
ધરે કુમારપાળને તેડી લાવ્યો—જેને બાઈનાં દુઃખણાં લીધાં.

• • કુમારપાળના બાઈઓ—મંદીપાળ અને કીર્તિપાળ—બન્ને કુમાર-
પાળ આગળ શીકા લાગ્યા. કાઢાનદેવે બળથી સામંતોની સંમતિ
મેળવી અને સંવત્ ૧૧૯૯ ના માગસર વદ ૪ ને રવિવારના ત્રીજા
પહોરે—હેમસુરિ મહારાજે કથેલા સમયે જ કુમારપાળ પચાસ વર્ષની
પાકટ ઉમ્મરે પાંટણુની—ઉત્તર સોલંકીઓની ગાદીએ બેઠો. અતિ
માનથી તેડાવેલી વણીક કન્યા દેવીશ્રીએ જે પુરુષને પોતે દયાથી પ્રેરાઈ
ગાડામાં બેસાડ્યો હતો, જે પુરુષની કાન્તિથી તે નવાઈ પામી હતી તેણે
ભવ્ય પુરુષના લલાટમાં રાજતિલક કયું.

ભગિની-તિલક કરનાર દેવીશ્રીને ઘોળકા નગરી અર્ધા દીધી. ચતુર ને હિમ્મતવાન ભીમસિંહને પોતાનો અંગરક્ષક બનાવ્યો. અલિંગ કુંભારને ચિતોડની મુદકગીરી આપી. મિત્ર વૈસરીને લાટ-પ્રદેશનો દંડનાયક કરી સ્થાપ્યો. પૈસાના ચણા ઉછીના આપનાર કુટુક વાણીઓએ ધનામદાર બની ગયો.

પેલા નિર્જન વનના ઉદર સિવાય કોઈ કુમારપાળ મહારાજનો ઉદાર બદ્યો પામ્યા વિના રહ્યું નહિ. ઉદરે મુછો હલાવી ઘણીએ શક બેઠી પણ તેના છુટનારે તેને યાદ કર્યો નહિ !

ઉદયનમંત્રી ને કાફાનદેવ તો જૂલાય જ ક્યાંથી ? ઉદયનમંત્રીએ વૃદ્ધપણુમાં સ્તંભાવીયં છોડ્યું, પાટણુમાં આવી વસ્યા, ને મહામંત્રી પદ સંભાળ્યું.

કાફાનદેવ સેનાધિપતિ રહ્યો-રાજાનો માનીતો ચર્ધ પડ્યો-સદંજી સત્તા તે ધારી રહ્યો.